

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง “การพัฒนายุทธศาสตร์การส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวสำหรับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น” ในครั้งนี้ ได้มีการทบทวนเอกสาร แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยมีลำดับชั้นการนำเสนอ ดังนี้

ส่วนที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับครอบครัว

ส่วนที่ 2 แนวคิดเกี่ยวกับสภาพการณ์ครอบครัวในปัจจุบัน และแนวโน้มครอบครัวในอนาคต

ส่วนที่ 3 แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ของครอบครัว

ส่วนที่ 4 แนวคิดเกี่ยวกับยุทธศาสตร์การพัฒนา

ส่วนที่ 5 แนวคิดเรื่องชุมชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

ส่วนที่ 6 แนวคิดการวิจัยแบบมีส่วนร่วม

สรุป : กรอบแนวคิดของการวิจัย

ส่วนที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับครอบครัว

ประวัติความเป็นมาของการศึกษาเกี่ยวกับครอบครัว

การศึกษาครอบครัวเกิดขึ้นอย่างเป็นระบบเมื่อประมาณตอนกลางศตวรรษที่ 19 ซึ่งก่อนหน้านั้นเรื่องครอบครัวปรากฏอยู่ในตำนาน สุภาษิต ศาสนธรรม และกฎหมายชาติต่างๆ เช่น จีน อินเดีย และฮิบรู เล็งเห็นความสำคัญของครอบครัวในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคม โดยได้ยืนยันไว้ในเอกสารสำคัญของชาติ ความพยายามที่จะเข้าใจครอบครัวว่าเป็นระบบเริ่มต้นที่หนังสือที่ชื่อว่า Origin of Species ของชาร์ลส ดาร์วินในปี 1859 ระยะเวลาจากปี 1860 จนถึงปัจจุบันของการศึกษาครอบครัวอาจแบ่งเป็น 4 ช่วงๆ ละ 30 ปี โดยที่แต่ละช่วงมีลักษณะเฉพาะตน

Adams(1980) ได้รวบรวมการศึกษาครอบครัวไว้ในหนังสือ The Family: Sociological Interpretation ซึ่งสามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ การศึกษาครอบครัวนั้นได้เริ่มต้นขึ้นในช่วงปี 1860-1890 เกิดลัทธิดาร์วินทางสังคม โดยการนำเอาแนวคิดทางวิวัฒนาการชีววิทยามาใช้กับสังคมมนุษย์ ในช่วงแรกนี้ มีนักวิชาการหลายคนพยายามนำความคิดทางชีววิทยาของดาร์วินมาใช้กับความเป็นมาของมนุษย์ ตัวอย่างเช่นผลงานของ Lewis H.Morgan, Friedrich Engels, Johann J.Bachofen, Edvard A.Westermarck เป็นต้น พวกที่ได้รับอิทธิพลจากดาร์วินนี้ได้ตั้งคำถามพร้อมทั้งพยายามหาคำตอบในรูปแบบต่างๆ เช่น ครอบครัวเริ่มต้นในกลุ่มชนเดิม (Primitive horde) ใช่หรือไม่? การสมรสดั้งเดิมเป็นการจับหญิงมาเป็นภรรยาหรือเปล่า? ระบบนี้จะเป็น

อย่างไร? การนำเสนอของหนังสือเล่มนี้เป็นแบบกว้างใหญ่ (Macrocosmic) และเป็นการศึกษาข้ามวัฒนธรรมโดยพยายามวางหลักทั่วไปของวิวัฒนาการของสังคม วิธีการศึกษาของเขาเริ่มจากตั้งทฤษฎีในจินตนาการขึ้นมาก่อน แล้วเก็บข้อมูลมายืนยันความถูกต้องของทฤษฎี แม้ว่าวิธีการของเขาจะมีจุดอ่อนบ้าง แต่ข้อเขียนก็สร้างความสนใจให้ศึกษาครอบครัวด้วยหลักฐานเชิงประจักษ์มากยิ่งขึ้น

ในช่วงนี้มีงานซึ่งเป็นข้อยกเว้นจากที่กล่าวมาบางชิ้นที่เด่นชัดที่สุดก็คือผลงานของ Frederic Le Play นักวิชาการชาวฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงทางสังคมวิทยาชนบทด้วย ผลการศึกษาครอบครัวคนงานของยุโรปด้วยวิธีการสังเกตการณ์โดยมีส่วนร่วมและสัมภาษณ์ระหว่างศึกษา โดยเข้าไปอยู่ในครอบครัวคนงานหลายครอบครัว แล้วจัดบันทึกกิจกรรมครอบครัวที่เข้าร่วม จากผลงานของเขาทำให้เขาสามารถแบ่งแยกครอบครัวฝรั่งเศสออกเป็น 3 ประเภท คือ หนึ่งครอบครัวที่ไม่มั่นคง (unstable) หรือครอบครัวเดี่ยว สองครอบครัวต้นตระกูล (Stem family) ซึ่งเป็นครอบครัวที่มีสองชั่วอายุคนคือ ครอบครัวพ่อแม่ และครอบครัวลูกที่แต่งงานแล้วอีกหนึ่งครอบครัว และสามครอบครัวพ่อแม่เป็นใหญ่ที่ประกอบด้วยสองชั่วอายุเหมือนกัน แต่กรณีนี้มีครอบครัวรุ่นลูกและลูกที่ไม่ได้แต่งงาน ทั้งชายและหญิงอยู่ด้วย รวมทั้งลูกๆ ของเขา ในแง่นี้จึงถือได้ว่า Le Play เป็นผู้นำในการศึกษาครอบครัวอย่างวิทยาศาสตร์

ในช่วงของการปฏิรูปสังคม (ปี 1890-1920) เรื่องครอบครัวในอเมริกา กำลังอยู่ในช่วงที่มีปัญหาสังคมอย่างรุนแรง เพราะตอนนั้นการขยายอุตสาหกรรมและการขยายเมืองส่งผลให้เกิดปัญหาความยากจน ปัญหาแรงงานเด็ก การกระทำผิดกฎหมาย และอื่นๆ อันเป็นผลต่อเนื่องไปถึงชีวิตครอบครัว ยิ่งกว่านั้นนักทฤษฎีธรรมวิททอลเรียนที่ชาวอเมริกายึดถือก็ขัดกับความประพฤติดังกล่าวของชาวบ้านจึงมีความจำเป็นที่ต้องมีการปฏิรูปสังคมอย่างเร่งด่วน โดยสำนักสังคมวิทยาชิคาโกได้ใช้วารสารสังคมวิทยาอเมริกาที่เริ่มต้นในปี 1894 เป็นเครื่องมือ โดยฐานคติของสำนักนี้คือ “เราเข้าใจทั้งครอบครัวและผลกระทบของอุตสาหกรรมและการขยายเมืองต่อครอบครัว” อย่างไรก็ตาม ปัญหาและการปฏิรูปสังคมก็ก่อให้เกิดทัศนะใหม่ขึ้นมาอีกทัศนะหนึ่ง นั่นคือ “อาจเป็นไปได้ว่า เราไม่รู้เรื่องครอบครัวสมัยใหม่ในด้านเงื่อนไขและลักษณะแบบต่างๆ มากเท่าที่เราอย่างรู้”

ระยะต่อมา การศึกษาครอบครัวเริ่มเป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้น อาจถือเป็นช่วงแรกของศตวรรษที่เทคนิคทางสถิติได้รับการพัฒนาและนักจิตวิทยาสังคม เช่น William I. Thomas และ Charles H. Cooley แห่งชิคาโกได้นำมาใช้กับการศึกษาการปรับตัวด้านบุคลิกภาพของบุคคล ส่วนด้านการศึกษาครอบครัว ผู้นำคือ Ernest W. Burgess ผู้ทำให้การศึกษาครอบครัวเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของสังคมวิทยา เขามองเห็นว่าครอบครัวคือ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของการกระทำระหว่างกันของบุคลิกภาพ และในช่วงทศวรรษ 1930, 1940 และ 1950 งานวิจัยของเบอร์เกสยังได้แสดงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเลือกคู่ครองในอเมริกาอีกด้วย และอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวแตกแยกและหย่าร้าง สถานภาพของผู้สูงอายุ และอื่นๆ ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล

ภายหลังปี 1950 จนถึงปัจจุบัน ความพยายามทำงานวิจัยครอบครัวคงดำเนินต่อไป โดยมีการพยายามตีความข้อมูลที่ได้รับการวิจัยและการอธิบายรูปแบบการเปลี่ยนแปลงของครอบครัว Harold Christensen จึงเรียกช่วงนี้ว่าช่วงทฤษฎี ในหนังสือของเขาชื่อ Marriage and the family ซึ่งทำให้งานชิ้นนี้ยังขาดทฤษฎีที่ช่วยในการทำความเข้าใจครอบครัวและสรุปการสร้างทฤษฎีชั่วคราวเกี่ยวกับครอบครัว ขณะนี้มีการเปรียบเทียบ การสรุปความรู้ การทดสอบความรู้ใหม่ โดยนักวิชาการแนวหน้าหลายท่านไม่ว่าจะเป็น William J Goode, Ruben Hill, Ira Reiss, Ivan Nye, Wesley R. Burr และ Vernaer Farbur

เราสามารถสรุปแนวโน้มของงานเกี่ยวกับครอบครัวในช่วงที่ผ่านมา เป็นประเด็นที่สำคัญได้ดังนี้

- 1) มีการยอมรับทัศนะที่เป็นวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับครอบครัวมากขึ้นเรื่อยๆ
- 2) สังคมวิทยาครอบครัวได้รับการยอมรับจากสังคมวิทยาทั่วไปมากขึ้น
- 3) มีความสนใจศึกษาการปรับตัวของบุคคลภายในครอบครัวมากขึ้น ประเด็นนี้เกี่ยวเนื่องต่อจากอิทธิพลจากงานของ Ernest W. Burgess
- 4) การศึกษาครอบครัวด้วยวิธีวิทยาศาสตร์เพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ
- 5) เกิดโครงสร้างเกี่ยวกับครอบครัวแบบใหม่ๆ

ครอบครัวและเครือญาติ

การศึกษาเรื่องครอบครัว การแต่งงาน และเครือญาตินั้นเริ่มจริงจังราวๆ กลางศตวรรษที่ 19 แรกทีเดียว Bachofen(1815-1886) นักนิติศาสตร์และประวัติศาสตร์ชาวสวิสเซอร์แลนด์ได้ศึกษาสิทธิในการสืบทอดวงศ์ตระกูลและทรัพย์สินว่า ใครในสังคมควรจะมีสิทธิรับทรัพย์สินสืบทอดวงศ์ตระกูลจากใคร ในการศึกษาเรื่องนี้เขาพยายามสืบสาวประวัติการสืบทอดสันตวงศ์ก่อนจึงได้ข้อสรุปเป็นสมมติฐานว่า เดิมมนุษย์มีความเป็นอยู่ การสมสู่เยี่ยงสัตว์คือ ส่ำสอน (Promiscuity) ดังนั้นเมื่อเด็กเกิดมาจึงไม่รู้ว่าเป็นพ่อแต่รู้ว่าใครเป็นแม่ (Matrilineage) และสังคมเริ่มแรกก็ควรจะเป็นสังคมที่หญิงเป็นใหญ่ (Matriarchy) เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดบุคคล ควรเป็นที่ยกย่องของคนอื่น และเมื่อหญิงเป็นใหญ่จะมีคู่กี่คนก็ได้ ในระยะหลังเมื่อโลกเจริญแล้วจึงเปลี่ยนรูปแบบการสมสู่แบบกลุ่ม (Group Marriage) มาเป็นการสมสู่แบบหญิงหนึ่งชายหนึ่ง (Monogamy) แต่ก่อนจะเป็นหญิงหนึ่งชายหนึ่งก็ต้องเป็นชายหนึ่งหญิงหลายคนก่อน ถือว่าเป็นการรื้อถอนเสรีภาพของฝ่ายหญิง ในการห้ามสมสู่กับชายอื่น และสิทธิของชายอื่นในการสมสู่กับหญิงนั้น จะเห็นได้ว่า นี่เป็นการเริ่มให้สิทธิชายผู้เป็นคู่ในการครอบครองหญิง และเริ่มเห็นเงาของระบบชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) บ้างแล้ว

บุคคลต่อมาที่ศึกษาเรื่องนี้คือ Maine (1822-1888) นักกฎหมายชาวอังกฤษที่สนใจเรื่องสิทธิและกรรมสิทธิ์ของบุคคลในการสืบทายาท สืบทบัตติ และสืบทตำแหน่งทางสังคม ดังนั้นเรื่องที่เขาศึกษาก็ไม่เว้นที่จะมาลงที่การสืบทอดเครือญาติเสียก่อน Maine ตั้งสมมติฐานในการสืบทอดทางเครือญาติของมนุษย์ว่า “...เดิมทีนั้นมนุษย์สืบทอดสายโลหิตจากทางบิดา และชายเท่านั้นที่เป็นใหญ่ในสังคม...” เพราะดูจากทางด้านชีวภาพชายเป็นผู้มีพลังมากกว่าหญิงสามารถทำงานหนักได้มากกว่าหญิง ในด้านร่างกายแล้วเป็นผู้มีอำนาจกว่าหญิง สามารถปกป้องหญิง เด็ก คนแก่ อันเป็นสมาชิกผู้อ่อนแอของสังคม ในด้านเศรษฐกิจชายเป็นผู้หาทรัพย์สินและอาหารได้มากกว่าหญิง ด้วยพลังมหาศาลสามารถต่อสู้กับอุปสรรคในการเข้าป่าล่าสัตว์ได้ดี เสี่ยงชีวิตมากกว่าหญิง จึงมีทรัพย์สินมากกว่าหญิงและมีอำนาจทางเศรษฐกิจมากกว่าหญิง เมื่อเป็นดังนี้ ผู้ที่จะมาสืบทอดทรัพย์สินสมบัติของชายควรจะสืบทอดโลหิตทางฝ่ายชายด้วย

ในระยะต่อมา Maine ได้ศึกษาเรื่องระบบเครือญาติไปในด้านความสัมพันธ์กับระบบการปกครองของมนุษย์ในสมัยดั้งเดิม (Primitive) และสมัยอารยชนกรีก และโรมันซึ่งเป็นสมัยที่ชายมีอำนาจรุ่งเรืองมากในด้านปกครอง ศักดิ์สงคราม เศรษฐกิจ มีอำนาจจนสามารถนำหญิงเป็นทาสบริวารในปกครองได้ และมีโอกาสได้ศึกษากฎหมายโรมัน สิทธิของชนสมัยกรีกและโรมัน

คนต่อมาที่ศึกษาเรื่องครอบครัวและเครือญาติ คือ McLennan (1826-1881) ได้ศึกษาวิวัฒนาการของระบบครอบครัวและเครือญาติ สามารถสรุปได้เป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าเดิมฝูงชนเราสมสู่กันแบบส่ำส่อน แต่ต่อมาหาบิดาให้บุตรไม่ได้ ก็ให้สืบทอดสายโลหิตทางแม่ ดังนั้น “ระบบ Matrilineage จึงเป็นระบบแรกของครอบครัวมนุษย์”

คนที่สำคัญที่สุดในการศึกษาเรื่องครอบครัวและเครือญาติคือ Lewis H. Morgan โดย Morgan ใช้เวลาศึกษาเรื่องนี้ประมาณ 25-30 ปี และใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่กับชนเผ่าอินเดียนแดง โดยเฉพาะเผ่า Iroquois เขาศึกษาทุกๆ ระบบ เช่น ครอบครัว การแต่งงาน เครือญาติ ศัพท์เรียกชื่อญาติ เป็นต้น Morgan ได้ให้ข้อพิสูจน์หลายๆ อย่างที่เขาได้ค้นคว้ามา และตั้งเป็นทฤษฎีทางด้านครอบครัวและเครือญาติขึ้น ทฤษฎีเหล่านี้ได้สนับสนุนและรับรองสมมติฐานของปราชญ์รุ่นก่อนเขา เช่น Bachofen และ McLennan เป็นต้น เขาสันนิษฐานว่าระบบครอบครัวแรกสุดของมนุษย์ จะต้องเป็นครอบครัวแม่บ้านเป็นใหญ่ (Matriarchy) และสืบทอดทางมารดาผ่านทางญาติผู้หญิง (Matrilineage) เพราะการสมสู่เริ่มแรกของหญิง-ชายแบบส่ำส่อน (Promiscuity) ลูกๆ ไม่อาจหาพ่อได้ แต่รู้ได้แน่ๆ ว่าใครเป็นแม่ ผลของการศึกษาของ Morgan พิมพ์เผยแพร่ในปี 1877 ชื่อ “Ancient Society”

การศึกษาผลงานของนักปราชญ์ทั้ง 4 คนนี้ซึ่งถือว่าเป็นผู้วางรากฐานทางด้านครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งต่อมามีผู้ศึกษาตามแบบฉบับนี้อีกมากมาย และนักปราชญ์ทางครอบครัวรุ่นใหญ่ได้ถือเอาเป็นผู้นำทางด้านนี้ นักปราชญ์รุ่นใหม่เช่น Engel (1970) และ Marx (1967) ได้

ศึกษาโครงสร้างของสังคมและการจัดกลุ่มสังคมในทำนองเดียวกัน แต่เน้นคนละทาง Marx & Engel เน้นทางเศรษฐกิจ สังคม แต่กลุ่มของ Morgan เน้นทางด้านเครือญาติทางมานุษยวิทยามากกว่า

มนุษย์นั้นถือว่าเป็นสัตว์สังคม ซึ่งโดยธรรมชาติของมนุษย์แล้ว นิยามที่จะมีชีวิตอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นพวก การรวมกันอยู่ทำให้มนุษย์สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่รอดได้ดีกว่าจะมีชีวิตอยู่ตามลำพัง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการแสวงหาอาหาร การสะสมอาหาร การต่อสู้และการป้องกันตัวเองจากการรุกราน ในบรรดากลุ่มต่างๆ ของมนุษย์นั้น สัญญา สัญญาวิวัฒน์(2544) ได้กล่าวในหนังสือสังคมวิทยาครอบครัวไว้ว่า “...ครอบครัวเป็นกลุ่มทางสังคมกลุ่มแรกและพื้นฐานที่สุดของมนุษย์ ซึ่งสามารถพบได้ในสังคมมนุษย์ทุกสังคม ไม่ว่าจะสังคมนั้นจะเป็นสังคมที่ยังไม่มีตัวหนังสือ (Non-literate society) หรือเป็นสังคมสมัยใหม่ (Modern society) ที่มีความเจริญรุดหน้าในด้านเทคโนโลยีก็ตาม การมีครอบครัวเป็นความจำเป็นของมนุษย์ในทุกสังคม ต่างมีชีวิตเกี่ยวข้องกับครอบครัวไม่มากนักน้อย...”

ปัจจุบันยังไม่มีคานิยามกลางที่ใช้ได้ทั่วไป ทั้งนี้เป็นเพราะนักวิชาการแต่ละคนมีทัศนะที่แตกต่างกันและต้องการใช้แนวคิดเรื่อง “ครอบครัว” ในวัตถุประสงค์ที่ไม่เหมือนกัน ในที่นี้จะได้พิจารณาความเห็นของนักวิชาการจำนวนหนึ่งเพื่อที่จะได้เห็นภาพหลายๆ ด้านของความหมายของคำว่า “ครอบครัว” นิยามอันแรกที่จะได้พิจารณากันเป็นของ Hoebel (1966) ซึ่งได้ให้คำจำกัดความอย่างง่าย ๆ ว่า “ครอบครัวเป็นกลุ่มคนอันประกอบด้วยการสมรสและบุตรของพวกเขา” ส่วน Carol Ember และ Melvin Ember กล่าวถึงครอบครัวว่า “...เป็นหน่วยสังคมซึ่งอย่างน้อยที่สุดที่จะประกอบด้วยด้วยคู่สมรสคู่หนึ่งและบุตรของคู่สมรสนั้น...” สำหรับนิยามของคำว่าครอบครัวที่นำมาซึ่งการอภิปรายอย่างแพร่หลายจากนักวิชาการที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย トラバจนกระทั่งปัจจุบันนี้คือคำจำกัดความว่าครอบครัวของ Murdock (1949) ซึ่งเขาให้ไว้ว่า “...ครอบครัวคือกลุ่มสังคมซึ่งมีลักษณะสำคัญอันประกอบไปด้วย การมีที่อยู่อาศัยร่วมกัน การร่วมมือทางเศรษฐกิจ และการทำหน้าที่ผลิตชาติพันธุ์มนุษย์ ครอบครัวต้องประกอบด้วยมนุษย์ที่เป็นผู้ใหญ่ทั้งเพศชายและเพศหญิง และอย่างน้อยต้องมีคู่หนึ่งที่มีความสัมพันธ์ทางเพศต่อกันโดยการยอมรับทางสังคม และชายหญิงคู่ดังกล่าวจะมีบุตรหนึ่งคนหรือมากกว่าอยู่ด้วย จะเป็นบุตรโดยสายโลหิตหรือเป็นบุตรบุญธรรมก็ได้...”

คำจำกัดความของ Murdock ดังกล่าวได้ครอบคลุมเนื้อหาที่สำคัญไว้ค่อนข้างจะครบถ้วนและได้รับความนิยมนักวิชาการจำนวนไม่น้อย แต่ก็มีบางด้านที่ได้รับการโต้แย้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดให้สมาชิกของครอบครัว ต้องมีที่อยู่อาศัยร่วมกัน ทั้งนี้เป็นเพราะว่ามีสังคมมนุษย์จำนวนไม่น้อยที่สามีและภรรยาไม่ได้มีที่อยู่อาศัยร่วมกันพร้อมทั้งบุตรของพวกเขา ก็อาจมีที่อยู่อาศัยแยกจากบิดามารดาได้ ซึ่งการกำหนดในเรื่องที่อยู่อาศัยร่วมกันทำให้เกิดความสับสนในคุณลักษณะของครอบครัวกับครัวเรือน ซึ่งน่าจะเป็นครัวเรือนมากกว่าที่สมาชิกต้องมีที่อยู่อาศัยร่วมกัน

Murdock (1949) ได้ศึกษาเปรียบเทียบข้อมูลเกี่ยวกับครอบครัวจาก 250 สังคมทั่วโลก ภายใต้ความเชื่อที่ว่าครอบครัวเป็นสถาบันมูลฐานที่พบได้ในทุกสังคม โดยเฉพาะครอบครัวหน่วยกลาง ซึ่งเขากล่าวว่าเป็นกลุ่มการหน้าที่ที่แข็งแกร่งและเด่นชัดในทุกสังคม การที่ครอบครัวหน่วยกลางเป็นปรากฏการณ์ที่เป็นสากลเพราะในทุกสังคมครอบครัวประเภทนี้จะแสดงการหน้าที่สำคัญยิ่งต่อชีวิตมนุษย์อยู่สี่ประการ คือ การหน้าที่ทางเพศ การหน้าที่ผลิตชาติพันธุ์มนุษย์ การหน้าที่ทางเศรษฐกิจ และประการสุดท้ายคือ การหน้าที่ด้านการศึกษาหรือการขัดเกลาทางสังคมแก่สมาชิกในครอบครัว ในเรื่องการหน้าที่ของครอบครัวดังกล่าวนี้ มีนักวิชาการที่เห็นด้วยอยู่ไม่น้อย แต่ในขณะเดียวกันก็มีผู้ไม่เห็นด้วยและได้มีการวิพากษ์วิจารณ์ความเห็นของ Murdock โดยให้เหตุผลพอสรุปได้ว่า มนุษย์สามารถตอบสนองความต้องการทางเพศของตนโดยไม่จำเป็นต้องอาศัยการก่อตั้งของครอบครัวเป็นหน่วยกลาง ทั้งนี้เพราะในหลายสังคมมีการอนุญาตให้สมาชิกมีความสัมพันธ์ทางเพศต่อกันได้ทั้งก่อนและหลังการสมรส ดังนั้นการหน้าที่ทางเพศของครอบครัวหน่วยกลางจึงไม่ใช่แรงกระตุ้นหลักที่จะจูงใจให้คู่สมรสอยู่กันด้วยอย่างมั่นคง ซึ่ง Murdock (1949) ก็ยอมรับและกล่าวว่าเรื่องเพศเป็นเรื่องสำคัญแต่ไม่ใช่ปัจจัยหลักเพียงอย่างเดียวที่จะผดุงรักษาความเป็นปึกแผ่นของชีวิตสมรสของครอบครัวหน่วยกลางและยังเชื่อว่าหากครอบครัวไม่ได้ทำหน้าที่นี้แล้ว มนุษย์คงจะสูญพันธุ์และสังคมมนุษย์ก็ถึงการล่มสลายในที่สุด

วิวัฒนาการของครอบครัวเป็นไปตามยุควิวัฒนาการคือ เริ่มจากระดับต่ำสุดไปหาสูงสุด โดยระดับต่ำสุดคือเริ่มจากการสมสู่แบบสำส่อนไม่มีคู่ ไม่มีระเบียบแบบแผน ไม่มีการจัดตั้งครอบครัวแต่อย่างใด เป็นแต่เพียงการสมสู่เพื่อปลดปล่อยบรรเทาความรู้สึกทางเพศของมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม การสมสู่ที่ไม่มีแบบแผนใดๆ เลยนี้ เป็นไปตามธรรมชาติโดยแท้จริง

นิยามของครอบครัว

นิยามของ “ครอบครัว” อาจหมายถึง กลุ่มบุคคลที่ผูกพันและใช้ชีวิตร่วมกัน ทำหน้าที่เป็นสถาบันหลัก เป็นฐานรากสำคัญในการดำรงชีวิต ปัจจุบันครอบครัวไทยมีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ทั้งขนาดครอบครัว และรูปแบบความสัมพันธ์ของสมาชิกในครัวเรือน ประกอบกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศที่เข้าสู่ความเป็นโลกแห่งยุคโลกาภิวัตน์ แต่ขาดการพัฒนาที่สมดุลระหว่างการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการพัฒนาทางสังคม ทั้งนี้ปัญหาครอบครัวจะทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นเนื่องจากภาวะเศรษฐกิจที่ถดถอยและผลพวงของปัญหาอันเกิดจากภาวะเศรษฐกิจดังกล่าว

ในอดีตความหมายของครอบครัว ไม่มีความซับซ้อนมากนักเพราะครอบครัวแต่เดิมมีเพียงผู้ที่มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ได้แก่ บิดา มารดา บุตร และแม้จะมีเครือญาติก็ยังคงหมายถึงผู้ที่มีความสัมพันธ์กันทางสายโลหิตร่วมกันเช่น ปู่ ย่า ตา ยาย พี่ ป้า น้า อา แต่ในสภาพปัจจุบันเนื่องจากครอบครัวมีรูปแบบและความสัมพันธ์ที่หลากหลายซับซ้อนมากขึ้น จึงทำให้คำนิยามความหมายของครอบครัวหลากหลายมากขึ้นตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปด้วย ซึ่งนโยบายและ

ยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัว พ.ศ. 2547- 2556 ได้กำหนดความหมายของครอบครัวไว้กว้างๆ รวมทั้งตระหนักถึงความสำคัญของ “สถาบันครอบครัว” และปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดกับสถาบันครอบครัวของไทย โดยสำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ได้กำหนดนโยบายและยุทธศาสตร์ในการพัฒนาสถาบันครอบครัว พ.ศ.2547-2556 ขึ้นซึ่งคณะรัฐมนตรีในคราวประชุมปรึกษาเมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2547 ได้เห็นชอบนโยบายและยุทธศาสตร์ดังกล่าว และประกาศใช้อย่างเป็นทางการในเดือน มิถุนายน 2547 ให้นิยามของคำว่า “ครอบครัว” ดังต่อไปนี้

ครอบครัว คือ กลุ่มบุคคลที่ผูกพันและใช้ชีวิตร่วมกัน ทำหน้าที่เป็นสถาบันหลัก ฐานรากสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีวิต ครอบครัวมีหลากหลายลักษณะนอกเหนือจากครอบครัวที่ครบถ้วนทั้งบิดา มารดา และบุตรปรัชญาของครอบครัวมีสาระสำคัญเกี่ยวกับสมาชิกในครอบครัวต้องมีคุณธรรมและจริยธรรม มีความรับผิดชอบ มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ปฏิบัติหน้าที่ของตน และมีบทบาทสำคัญในการสร้างคน โดยเฉพาะเด็กและเยาวชน ครอบครัวมีส่วนร่วมในการสร้างชุมชนและสังคมให้มีความสุขและมีคุณภาพ

นิยามที่ Ember ให้ไว้ว่า “ครอบครัว” คือ หน่วยสังคมหน่วยหนึ่ง หรือเป็นกลุ่มบุคคลที่มีสถานภาพ (Status) เป็นตัวกำหนด บุคคลกลุ่มนี้ผูกพันกันโดยบทบาท (Role) ต่อกันและกัน คาดหวังต่อกันเอง และบุคคลอื่นก็สัมพันธ์กับกลุ่มนี้โดยการมองฐานะบทบาท ในครอบครัวหนึ่งๆ อย่างน้อยที่สุดครอบครัวจะต้องประกอบด้วยคู่สมรส (คู่วัวตัวเมีย) หนึ่งคู่ และลูกๆ ซึ่งอาจจะเป็นทั้งเพศหญิงและชายหรือเพียงเพศใดเพศหนึ่ง บางครอบครัวที่ไม่มีลูกนั้นถือว่าเป็นช้อยกเว้น ไม่ใช่เรื่องปกติธรรมดา ครอบครัวเป็นกลุ่มบุคคล (Group) ซึ่งเกิดจากสถาบันแต่งงาน การกระทำทุกอย่างของครอบครัวก็เพื่อจะผดุงสถาบันสมรส (Ember, 1973: 179)

สำหรับนิยามตามพจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2524) ครอบครัว หมายถึง สถาบันสังคมขั้นมูลฐานที่ประกอบด้วยชายหนึ่งหรือมากกว่าหรือหนึ่งอยู่ร่วมกันกับหญิงหนึ่งหรือมากกว่า โดยมีความสัมพันธ์ทางเพศที่สังคมอนุมัติพร้อมด้วยสิทธิและหน้าที่ที่สังคมยอมรับ โดยทั่วไปแล้วครอบครัวแบ่งออกเป็น 4 ประเภท โดยลำดับจากจำนวนที่ปฏิบัติกันมากไปสู่วิปฏิบัติกันน้อย คือ การมีคู่สมรสคนเดียว การมีภรรยาหลายคนคราวเดียวกัน การมีสามีหลายคนคราวเดียวกัน และการแต่งงานกลุ่ม

นอกจากนี้ความหมายของครอบครัวในทางชีววิทยาว่าเป็นกลุ่มบุคคลที่มีความเกี่ยวพันกันทางสายโลหิต ทางเศรษฐกิจครอบครัวหมายถึงคนที่ใช้จ่ายร่วมกันจากเงินงบประมาณเดียวกัน แม้จะแยกบ้านอยู่ ส่วนในทางกฎหมายคือชายหญิงที่จดทะเบียนสมรสกัน มีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันตามกฎหมาย สำหรับสังคมจะนิยามครอบครัวว่าเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน มีปฏิสัมพันธ์กันให้ความรัก เอาใจใส่ มีความปรารถนาดีต่อกัน

Burgess กับ Locke ได้ให้คำจำกัดความของครอบครัวว่าจะต้องมีลักษณะสำคัญ 4 ประการ ดังต่อไปนี้ คือ

1) ครอบครัวประกอบด้วยบุคคลที่มารวมกันโดยการสมรส หรือความผูกพันทางสายโลหิต หรือการมีบุตรบุญธรรม การสมรสแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยา ส่วนความผูกพันทางสายโลหิต คือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่และลูก รวมทั้งบุตรบุญธรรมด้วย

2) สมาชิกของครอบครัวเหล่านี้อยู่รวมกันภายในครัวเรือนเดียวกัน หรือบางครั้งก็แยกกันไปอยู่ต่างหาก สมัยโบราณ ครัวเรือนหนึ่งจะมีสมาชิก 3-4-5 ชั่วอายุคน ปัจจุบันครัวเรือน (โดยเฉพาะในประเทศพัฒนา) จะมีขนาดเล็ก ประกอบด้วยสามีภรรยาและลูกหนึ่งหรือสองสามคนขึ้นไป หรือไม่มีเลย

3) ครอบครัวเป็นหน่วยของการติดต่อตอบโต้ระหว่างบุคคล เช่น สามีภรรยา พ่อแม่ ลูก พี่น้อง โดยสังคมแต่ละแห่งจะกำหนดบทบาทของแต่ละครอบครัวไว้ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับประเพณีของแต่ละแห่ง ซึ่งหมายความว่า ไม่ใช่เพียงต่างคนต่างกิน ต่างคนต่างอยู่ แต่ต่างคนต่างมีปฏิกริยาเชิงสัมพันธ์ต่อกัน เช่น รักกัน เอาใจใส่กัน สั่งสอนกัน จิตใจผูกพันกัน เป็นต้น

4) ครอบครัวถ่ายทอดรักษาวัฒนธรรม สมาชิกจะถ่ายทอดและรับแบบของความประพฤติในการปฏิบัติต่อกัน เช่น ระหว่างสามีภรรยา และลูก และเมื่อผสมผสานกับวัฒนธรรมที่นอกเหนือไปจากครอบครัว ก็จะได้แบบของความประพฤติที่สมาชิกปฏิบัติต่อกันและต่อผู้อื่น

กล่าวโดยสรุปแล้ว ครอบครัวอาจหมายถึงกลุ่มบุคคลที่มารวมกันโดยการสมรส โดยทางสายโลหิต หรือโดยการรับเลี้ยงดู (ปกติแล้วหมายรวมถึงครอบครัวที่ประกอบด้วยสามี ภรรยา โดยไม่มีบุตรของตนเอง และอาจมีการรับบุตรบุญธรรม) มีการก่อตั้งขึ้นเป็นครอบครัว มีปฏิกริยาโต้ตอบซึ่งกันและกันในฐานะที่เป็นสามีภรรยา เป็นพ่อแม่และแม่ เป็นลูกชายและลูกสาว เป็นพี่เป็นน้อง โดยการรักษาวัฒนธรรมเดิม และอาจจะมีการสร้างสรรค์วัฒนธรรมใหม่เพิ่มเติมขึ้นมาก็ได้

นอกจากนี้ ครอบครัวถือเป็นกลุ่มทางสังคมกลุ่มแรกที่มีมนุษย์แต่ละคนเป็นสมาชิกอยู่ เป็นกลุ่มสังคมที่ทำหน้าที่หล่อหลอมบุคลิกภาพและถ่ายทอดบรรณภาวะระเบียบแบบแผนต่างๆ ของสังคมให้กับมนุษย์ประการที่สอง ครอบครัวมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของสังคมทั้งนี้เนื่องจากครอบครัวมีฐานะเป็นสถาบันทางสังคมสถาบันหนึ่งซึ่งมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคม ดังนั้นหากครอบครัวเกิดปัญหาก็ย่อมจะส่งผลทำให้สังคมเกิดปัญหาตามไปด้วย

โครงสร้างหรือองค์ประกอบสำคัญของครอบครัวมีอยู่ 2 ประการก็คือ สมาชิกและระบบความสัมพันธ์ สมาชิกในครอบครัวนั้นจะประกอบไปด้วย พ่อ แม่และลูก บางครอบครัวอาจจะมีญาติคนอื่นอาศัยอยู่ด้วยด้วย เช่น ปู่ ย่า ตา ยาย ลุง ป้า น้า อา เป็นต้น ส่วนระบบความสัมพันธ์ ก็คือความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวนั่นเอง เช่น ถ้าครอบครัวนั้นประกอบไปด้วยพ่อแม่และลูก ระบบความสัมพันธ์ของครอบครัวก็คือความสัมพันธ์ระหว่างสามี-ภรรยาและระหว่างบิดามารดากับบุตร

โดยแต่ละคนก็จะมีบทบาทหน้าที่ต่อกันและกันสามีก็จะมีบทบาทหน้าที่ต่อภรรยา ภรรยาก็จะมีบทบาทหน้าที่ต่อสามีบิดามารดามีบทบาทหน้าที่ต่อบุตร ในทำนองเดียวกันบุตรก็จะมีบทบาทหน้าที่ต่อบิดามารดาเช่นเดียวกันระบบความสัมพันธ์ที่วุ่นง่าทำให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีในระหว่างสมาชิกในครอบครัว ดังนั้น หากครอบครัวใดมีสัมพันธภาพในระหว่างสมาชิกที่ดีครอบครัวนั้นก็จะเป็นครอบครัวที่มีความสุข โดยส่วนใหญ่คนเราเกิดมาจะต้องพบกับครอบครัว 2 แบบ ครอบครัวที่ให้กำเนิดเรามา หรือ ครอบครัวบิดามารดาของเราเอง (Family of Orientation) ซึ่งเลี้ยงดูผู้เยาว์ให้อยู่เจริญเติบโต ขึ้นมาตลอดจนสั่งสอนอบรมให้รู้จักระเบียบของสังคม (Socialization) เป็นครอบครัวแบบไม่สมัครใจ ครอบครัวอีกแบบหนึ่ง คือ ครอบครัวของเราเอง (Family of Procreation) ซึ่งเกิดจากการสมรสเป็นครอบครัวที่สมัครใจ เราเป็นสมาชิกด้วยความสมัครใจของเราเองโดยเฉพาะในสังคมที่เจริญการมีครอบครัวถือว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญ

ลักษณะโครงสร้างของครอบครัว

ครอบครัวแต่เดิมมีโครงสร้างและลักษณะเป็นครอบครัวขยายมีสมาชิกครอบครัวหลายช่วงอายุอย่างน้อย 3 รุ่น คือ 1) รุ่นปู่ย่า ตายาย 2) รุ่นพ่อแม่ 3) รุ่นลูก เป็นครอบครัวที่มีความร่วมมือกันในกิจกรรมด้านต่างๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ การศึกษา การอบรมเลี้ยงดู การปลูกฝังจริยธรรม คุณธรรม ค่านิยม ความเอาใจใส่ในสภาวะวิกฤตคนในครอบครัวมีความอบอุ่น และปลอดภัย ครอบครัวได้ทำหน้าที่เป็นแหล่งหล่อหลอมความเป็นมนุษย์ และมีผลต่อคุณภาพสังคม

ในอดีตครอบครัวมีบทบาทหน้าที่อย่างน้อย 3 ประการ

- 1) เป็นแหล่งขัดเกลาทางสังคม (socialization) ให้การอบรม การเรียนรู้ การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ประเพณีและชีวิตความเป็นอยู่ การสร้างบุคลิกภาพ ระบบวิถีคิด การให้คุณค่าของสิ่งต่างๆ
- 2) เป็นแหล่งถ่ายทอดวิชาชีพและฝึกฝนอาชีพ การบ่มเพาะให้เป็นผู้ผลิตและผู้บริโภคที่มีคุณภาพ
- 3) เป็นแหล่งให้การสังคมสงเคราะห์เบื้องต้น มีความเอื้ออาทร ให้ความช่วยเหลือในกรณีญาติในสภาวะวิกฤตต่าง ๆ

นอกจากนี้ ครอบครัวยังเป็นเสมือนแหล่งบ่มเพาะทักษะทางการเมือง การอยู่ร่วมกันอย่างมีกติกา มีบทบาท หน้าที่รับผิดชอบ เคารพสิทธิซึ่งกันและกัน การตัดสินใจร่วมกัน รู้จักรับฟังและสื่อสารเจรจาประนีประนอมกันด้วยความรัก ความเข้าใจ และเหตุผล รู้จักการให้อภัยกัน มีการแบ่งอำนาจหน้าที่และแบ่งงานกันในครอบครัวอย่างชัดเจน จะเห็นว่าในสมัยก่อนแม้ภรรยาจะมีฐานะเป็นรองสามี แต่ก็มีภาระการดูแลบ้านเรือนและผู้คนในบ้านเป็นหน้าที่ของฝ่ายภรรยา การเป็นผู้นำ ในขณะที่เดียวกันภาระการดูแลบ้านเรือนและผู้คนในบ้านเป็นหน้าที่ของฝ่ายภรรยา

สำหรับผู้สูงอายุจะทำหน้าที่อบรม สั่งสอน ชัดเกล้าสมาชิกที่เป็นเด็กให้เรียนรู้การดำเนินชีวิตเพื่อสืบทอดวงศ์ตระกูล

ประเภทของครอบครัว

ครอบครัวในสังคมมนุษย์อาจแบ่งออกเป็นหลายประเภทตามความคิดเห็นที่แตกต่างกันของนักวิชาการ แต่โดยทั่วไปแล้วครอบครัวมีเป็น 3 แบบ

1) ครอบครัวเดี่ยว (Nuclear family) เป็นครอบครัวที่ประกอบด้วย สามีภรรยา และลูก (ลูกในที่นี้อาจเป็นลูกบุญธรรมก็ได้) เป็นครอบครัวที่มีความสำคัญอย่างใกล้ชิดที่สุด ซึ่งจะพบเห็นทั่วไป และมีแนวโน้มจะมีครอบครัวแบบนี้มากขึ้น เนื่องจากเหตุผลทางเศรษฐกิจ เพราะการมีครอบครัวใหญ่เป็นการสิ้นเปลือง โดยเฉพาะสภาพสังคมปัจจุบันที่ค่าครองชีพสูงขึ้น นอกจากนี้ครอบครัวแบบนี้ยังมีความเป็นอิสระ แต่ก็ห่างเหินจากญาติพี่น้อง อาจจะทำให้เกิดความเหงาและขาดความอบอุ่นได้

2) ครอบครัวขยาย (Extended family) เป็นครอบครัวที่ประกอบด้วยครอบครัวเดี่ยว และญาติพี่น้อง (เช่น ปู่ ย่า ตา ยาย ลุง ป้า น้า อา เป็นต้น) อาจจะอยู่ภายใต้หลังคาเดียวกัน หรือเขตนบ้านเดียวกัน โดยอาจจะปลูกอยู่ใกล้เคียงกัน แม้จะสมรสแล้วก็ตาม เช่น อาจเป็นแบบคน 3 ชั่วอายุคน อยู่ภายใต้หลังคาเดียวกัน หรืออยู่ในบริเวณเดียวกัน โดยมีพี่น้องที่สมรสแล้วหลายคู่ คือ ทั้งคู่สมรสและลูก รวมทั้ง ปู่ ย่า ตา ยาย อยู่ด้วยกัน ครอบครัวดังกล่าวจึงอาจมีถึง 20 คน และญาติพี่น้องก็มีหน้าที่เลี้ยงดูลูกหลาน เป็นครอบครัวที่มีความรักความอบอุ่น แต่ขาดความเป็นอิสระเพราะสมาชิกอาวุโสสูงสุดจะทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว เช่น อาจจะเป็นคุณปู่ คุณตาก็ได้ ทำหน้าที่ควบคุมดูแลสมาชิกในครัวเรือน เป็นระบบที่ญาติพี่น้องมีความรักใคร่ ผูกพันกันมาก ครอบครัวแบบนี้จะพบมากในครอบครัวเกษตรกรรม เช่น จีน อินเดีย เป็นต้น

3) ครอบครัวพหุสามีภรรยา (Polygamous family) ประกอบด้วยสามีนึงภรรยาหลายคน ครอบครัวแบบนี้จึงเป็นครอบครัวเดี่ยว 2 ครอบครัว หรือมากกว่าที่มีสามีและพ่อรวมกัน เช่น สังคมจีน อิสลาม เป็นต้น

นอกจากนี้ สภาพความเป็นจริงในปัจจุบัน แบบแผนและลักษณะของครอบครัวยังมีการแบ่งออกได้อีกหลายลักษณะ เช่นการแบ่งตามแบบแผนการแต่งงาน ในที่นี้ก็จะแบ่งออกเป็น 3 แบบ แบบแรกคือการแต่งงานแบบคู่สมรสคนเดียว แบบที่ 2 ก็คือ การแต่งงานแบบคู่สมรสหลายคน โดยอาจจะเป็นสามีหลายคนกับภรรยาคนเดียว หรือสามีคนเดียวกับภรรยาหลายคนก็ได้ นอกจากนี้เราอาจจะแบ่งตามแบบแผนอำนาจ สามารถแบ่งได้อีก 2 ลักษณะ คือครอบครัวที่ผู้ชายหรือสามีนั้นเป็นใหญ่ กับครอบครัวที่ผู้หญิงหรือภรรยาเป็นใหญ่ในปัจจุบันเราอาจได้ยินคำหนึ่ง ก็คือ ครอบครัวแบบสมภาพนิยมซึ่งก็หมายถึงครอบครัวที่ชายและหญิงหรือสามีและภรยานั้น มีอำนาจเท่าเทียมกันการจำแนกครอบครัวตามแบบแผนลักษณะดังกล่าวนี้ยังสามารถกระทำได้อีกหลายลักษณะ

การจัดประเภทลักษณะครอบครัวประเภทต่างๆอาจรวมถึงการกำหนดนับการเป็นสมาชิกและลำดับชั้นของครอบครัวแต่ละประเภทเข้าไว้ด้วยกันนั้นในที่นี้เพื่อความสะดวกในการมองภาพรวมของ “ครอบครัว” มีรายละเอียดดังนี้

1) ครอบครัวที่จัดตามลำดับการก่อตั้งและขนาดของครอบครัวการจัดประเภทของครอบครัวโดยพิจารณาจากลำดับที่มีการก่อตั้งครอบครัว (Family formation) ของคนในรุ่นต่างๆรวมไปถึงขนาดของครอบครัวด้วย สามารถจำแนกได้ดังนี้

(1) ครอบครัวเดี่ยว (Nuclear family) คือครอบครัวที่ถือเป็นแก่นแท้หรือแกนหลักของครอบครัวในความหมายที่แท้จริงเพราะก่อตั้งขึ้นด้วยการที่คนต่างเพศสองคนตกลงใช้ชีวิตร่วมกันมีความสัมพันธ์ฉันท์สามี-ภรรยา และสืบทอดสายโลหิตด้วยการให้กำเนิดบุตรหรือหากไม่มีบุตรโดยสายโลหิต ก็อาจจะมีการรับเลี้ยงดูผู้อื่นมาเป็นบุตรบุญธรรมครอบครัวเดี่ยวในลักษณะเช่นนี้ จะประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นแกนหลักของครอบครัวคือสามี - ภรรยา หรือ พ่อแม่ ลูก สมาชิกมีความสัมพันธ์และผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นมีการสืบทอดสายโลหิตเพียงทอดเดียว คือจากพ่อ-แม่และลูกสมาชิกในครอบครัวจึงมีจำนวนไม่มากนักมักจะพบครอบครัวประเภทนี้ในสังคมเมืองหรือสังคมสมัยใหม่ บางครั้งจึงมีการเรียกครอบครัวประเภทนี้ว่า ครอบครัวสมัยใหม่ หรือ Modern Family

(2) ครอบครัวขยาย (Extended family) เป็นครอบครัวที่แตกแขนงจำนวนสมาชิกออกไปจากแกนเดิมของครอบครัวคือนอกจากจะประกอบด้วยวงศ์ญาติที่อาศัยร่วมอยู่ด้วยยังอาจหมายถึงบุคคลอื่นที่มาสมทบในภายหลังโดยนับรวมเข้าร่วมเป็นสมาชิกของครอบครัวด้วยสมาชิกที่เป็นบุคคลอื่นที่มาสมทบและนับรวมเป็นสมาชิกของครอบครัวนี้อาจขยายจำนวนเพิ่มขึ้นด้วยการสืบทอดตามสายโลหิตรุ่นต่อรุ่นหรืออาจมาสมทบเพิ่มเติมด้วยความผูกสมัครรักใคร่ บางครั้งจึงเรียกครอบครัวประเภทนี้ว่า “ครอบครัวร่วม” หรือ Joint family ซึ่งแบ่งออกเป็นลักษณะ คือ ครอบครัวขยายที่มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิต (Consanguinal family) ครอบครัวขยายที่มีความสัมพันธ์โดยการสมรส (Conjugal family) ครอบครัวแอมalgamated (Composite or compound family) หรือ “ครอบครัวหลายฝ่ายหลายเมีย” (Polygamous) ครอบครัวภาระหรือครอบครัวจำเป็น (Essential family) เป็นครอบครัวที่ฝ่ายบิดาหรือมารดาไม่อาศัยอยู่ด้วยในครัวเรือนเดียวกันแยกไปอยู่ต่างหาก ด้วยเหตุผลความจำเป็นในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

ดังนี้

2) ครอบครัวที่จัดแบ่งประเภทตามการสืบสายโลหิต แบ่งออกเป็น 2 ประเภทย่อย

- (1) ประเภทสืบสายโลหิตจากทางฝ่ายบิดา (Patrilineal family)
- (2) ประเภทสืบสายโลหิตจากทางฝ่ายมารดา (Matrilineal family)

3) ครอบครัวที่จัดแบ่งประเภทตามที่อยู่อาศัยของคู่สมรส จัดแบ่งเป็น 3 ประเภท

คือ

- (1) ครอบครัวที่อยู่อาศัยกับฝ่ายหญิง (Matrilocal family)
- (2) ครอบครัวที่อยู่อาศัยกับฝ่ายชาย (Patrilocal family)
- (3) ครอบครัวที่แยกอาศัยอยู่เป็นเอกเทศหรือครอบครัวอิสระ (Independent family)

4) ครอบครัวที่จัดแบ่งตามอำนาจของผู้เป็นหัวหน้าครอบครัว แบ่งได้ดังนี้

- (1) ครอบครัวที่ยกให้สามีเป็นใหญ่ (Patriarchal authority family)
- (2) ครอบครัวที่ยกให้มารดาเป็นใหญ่ (Matriarchal authority family)
- (3) ครอบครัวที่สามี และภรรยามีอำนาจเท่าเทียมกัน (Equalitarian authority family)

5) ครอบครัวที่จัดแบ่งลักษณะของการสมรสเป็นการจัดแบ่งประเภทของครอบครัวตามลักษณะของการร่วมใช้ชีวิตแบบสามีภรรยาแบ่งเป็น

- (1) ครอบครัวผัวเดียวเมียเดียว (Monogamy) เป็นครอบครัวที่คู่ครองทั้งสองฝ่ายคือฝ่ายชายและฝ่ายหญิงต่างก็ยึดมั่นในการครองชีวิตคู่กับคู่ครองของตน
- (2) ครอบครัวหลายผัวหลายเมีย (Polygamy) เป็นครอบครัวขนาดใหญ่ที่ฝ่ายชายหรือหญิงอาจมีคู่ครองอยู่ร่วมกันในครัวเรือนเดียวกันฉันท์สามีภรรยา
- (3) ครอบครัวหนึ่งชายหลายหญิง (Polygyny) สามีมีภรรยาได้หลายคนชายเป็นใหญ่ในครอบครัวบุตรที่เกิดขึ้นจากภรรยาทั้งหลายในครัวเรือนนั้นใช้นามสกุลบิดาและภรรยาอาจเป็นพี่น้อง เป็นญาติ หรือมาจากต่างครอบครัวกันก็ได้
- (4) ครอบครัวหนึ่งหญิงหลายชาย (Polyandry) ภรรยามีสามีได้หลายคนสามีของหญิงอาจเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน เป็นญาติสนิทกันหรือมาจากต่างครอบครัวกันก็ได้ เด็กที่เกิดมาใช้นามสกุลฝ่ายหญิงมักเกิดขึ้นในสังคมด้อยพัฒนา

(5) ครอบครัวยุคใหม่หลายหลายชาย (Promiscuity) ภรรยาสามารถมีสามีได้หลายคน และในขณะเดียวกันสามีก็สามารถมีภรรยาได้หลายคนเช่นเดียวกัน โดยจะเป็นญาติสนิทกันหรือมาจากต่างครอบครัวกัน ส่วนใหญ่จะพบในชนเผ่าต่างๆ ที่ต้องแบ่งภาระในการล่าสัตว์ เพาะปลูก เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับครอบครัวและชีวิตคู่

“ครอบครัว” คือ มโนทัศน์ที่รู้จักกันโดยทั่วไปและเป็นที่ยอมรับโดยสากล คือสถาบันหลักของทุกสังคม (Goode, 1964; Yang, 1961; Cox, 1972) แม้กระนั้นนักปรัชญาหลายท่านก็ได้ให้ภาพพจน์เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวไว้แตกต่างกัน เช่น

Luther (1569) ได้มองว่าชีวิตครอบครัวเป็นชีวิตที่หวานชื่น น่ารัก และละเอียดนุ่มนวล

Stevenson (1881) ได้ให้มุมมองในทางตรงกันข้ามว่า ชีวิตครอบครัวเปรียบเสมือนเวทีของการต่อสู้ หรือสมรภูมิ หน้าที่ระดับด้วยกลีบกุหลาบหลายสำหรับคู่สมรส โดยเกณฑ์เฉลี่ยชีวิตครอบครัวไม่ได้สดชื่น หรือทุกข์ระทมเสมอไป หากจะพบความสุข ความทุกข์ของชีวิตครอบครัวคลุกเคล้าผสมผสานกลมกลืนไปด้วยกัน

Udry (1971) ได้เขียนเกี่ยวกับครอบครัวไว้ว่า บุคคลทุกรูปแบบทุกนามย่อมต่างกัน และชีวิตสมรสทุกคู่ย่อมผิดแผกแตกต่างกันด้วย แต่มีคู่สมรสใดที่หลีกเลี่ยงพันธนาการของสังคมรวมทั้งความมุ่งหวังของชุมชน อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าไม่มีความสัมพันธ์ใดที่สนิทสนมใกล้ชิดซิดเกินกว่าชีวิตสมรสและครอบครัว

สมศรี สุกุมลนันทน์ (2523) ได้อธิบายเรื่องครอบครัวไว้ในหนังสือชื่อ “ทำอย่างไรชีวิตคู่จึงยืนยาวและมีความสุข” ว่า ครอบครัวประกอบด้วยสมาชิกซึ่งเป็นทรัพยากรของครอบครัวทุกคน พ่อ แม่ ลูก ทุกคนมีเวลาเท่ากัน มีแรงงานซึ่งไม่เท่ากันอาจมีแรงงานมาก แรงงานน้อย แต่ทุกคนต้องมีหน้าที่ที่เท่ากัน เพียงแต่ว่าทำงานให้เหมาะกับแรง เวลาและความถนัด ส่วนการครอบครองชีวิตคู่ นั้น สามีภรรยาต้องมีวินัยและการควบคุมตัวเอง รวมทั้งต้องสนับสนุนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

นายแพทย์อุดมศิลป์ ศรีแสงนาม (2523) ได้กล่าวไว้ในเรื่องเดียวกันว่า การครองชีวิตสมรสได้ยืนยวนั้นอยู่ที่ความรู้จักเกรงใจ เคารพให้เกียรติซึ่งกันและกันของทั้งสองฝ่าย ซึ่งต้องทะนุถนอมบำรุงความเกรงใจ รักใคร่ นับถือ ซึ่งกันและกันตลอดไป

แบบของครอบครัว

นักวิชาการ และผู้เชี่ยวชาญด้านครอบครัว ได้แบ่งครอบครัวได้ออกเป็นหลายแบบด้วยกัน แต่โดยส่วนใหญ่จะนิยมแบ่งเป็น 4 แบบ (นงลักษณ์ เอมประดิษฐ์, 2537) ดังนี้

1) Metronymic family เป็นครอบครัวที่หญิงมีอำนาจเหนือชาย บุตรใช้สกุลของมารดา ครอบครัวอยู่ได้โดยอาศัยความพอใจของหญิง ครอบครัวแบบนี้ระบบระเบียบภายในครอบครัวไม่ดี เกิดอำนาจผูกขาด ความสัมพันธ์ไม่ถาวร สมาชิกในครอบครัวไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

2) Patronymic family ครอบครัวลักษณะนี้ ชายจะมีอำนาจเหนือสมาชิกในครอบครัวเป็นหญิงและเด็ก ชายทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว บุตรใช้สกุลของบิดาหรือสืบสกุลของฝ่ายชาย หญิงขอมายู่กับครอบครัวฝ่ายชาย ชายมีอำนาจเด็ดขาดที่ตัดสินใจสมาชิกในครอบครัวถึงตายได้ โดยมีความเชื่อกันว่า แนวคิดสำหรับครอบครัวแบบนี้มีรากฐานมาจากเศรษฐกิจและศาสนา

3) Romantic family ครอบครัวที่เกิดจากความรักเพื่อฝัน โดยที่ฝ่ายชายยังคงทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว แต่เปลี่ยนแนวคิดมาเป็นการยกฐานะให้เกียรติแก่หญิง ความรักสดชื่นอ่อนหวานสุนทรีย์มากขึ้น ครอบครัวแบบนี้เริ่มเกิดขึ้นในสมัยกลางของระบบฟิวคัล แต่ครอบครัวแบบนี้ได้ยึดถือความเป็นสิทธิส่วนบุคคลกว่าสิ่งอื่นใด ดังนั้นการแต่งงานจึงเกิดขึ้นเพราะความสุขส่วนตัวเป็นสำคัญ ฉะนั้นครอบครัวจึงอาจขาดระเบียบ ขาดเหตุผล จึงมีแนวโน้มที่จะเกิดการเปลี่ยนคู่ครองบ่อย ครอบครัวไม่มั่นคง

4) Modern family ลักษณะครอบครัวแบบนี้ ผู้ชายยังคงเป็นหัวหน้าครอบครัว และเรามักจะพบว่า จำนวนสมาชิกลดลง ไม่มีทาสในบ้าน ครอบครัวแบบนี้เกิดขึ้นในสมัยที่มีสถาบันต่างๆ เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในการช่วยแบ่งเบาภาระของครอบครัว โดยครอบครัวแบบนี้ยังแตกต่างจากรอบครัวแบบอื่น เช่น การยกระดับสถานภาพของสตรีให้สูงขึ้น สมาชิกในครอบครัวมีอิสระทางด้านความคิด การตัดสินใจมากขึ้น ความมั่นคงในครอบครัวอาจลดลง และจะพบอัตราการหย่าร้างที่เพิ่มขึ้น หรือเกิดการละทิ้งนอกใจมากขึ้น บิดามารดาไม่มีอำนาจต่อชีวิตของบุตร ผู้หญิงทำงานนอกบ้านมากขึ้น เนื่องจากการที่มีสถาบันต่างๆ เกิดขึ้นมากมายทำให้สมาชิกในครอบครัวไม่เห็นความสำคัญด้านหน้าที่ทางการศึกษาและการศาสนา

สำหรับแบบของครอบครัวในแนวคิดของนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรมและสังคมที่ได้จากการสำรวจแบบ (Type) ของครอบครัวมนุษย์ในสังคมต่างๆ เกือบทั่วโลกพบว่า ครอบครัวของมนุษย์ สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 แบบด้วยกันคือ

1) ครอบครัวเนื้อแท้หรือครอบครัวพื้นฐาน (Nuclear or Elementary Family) โดยทั่วไปครอบครัวแบบนี้ประกอบด้วยพ่อแม่ ลูกเท่านั้น แต่ในบางสังคมวัฒนธรรมอาจกำหนดให้ญาติบางคนอาศัยอยู่ด้วยกันได้ อาทิในสังคมไทย บางครอบครัวต้องเลี้ยงดูบิดามารดาของฝ่ายสามีหรือภรรยาแล้วแต่ความจำเป็น นอกจากนั้นพี่หรือน้องเลี้ยงดูบิดามารดาของฝ่ายสามีหรือภรรยาแล้วแต่ความจำเป็น นอกจากนั้นพี่หรือน้องของหนึ่งฝ่ายใดที่ยังโสดก็อาจอาศัยอยู่ด้วยกันก็ได้ การมีญาติอาศัยอยู่ด้วยกันไม่ได้ทำให้ครอบครัวเนื้อแท้กลายเป็นครอบครัวแบบอื่นไป ก็เพราะว่าอำนาจ

ของหัวหน้าครอบครัว (ซึ่งอาจจะเป็นพ่อหรือแม่ หรือเกิดจากการปรึกษาหารือกันร่วมกันระหว่างสามี ภรรยาตามวัฒนธรรมของแต่ละสังคม) ยังมีอยู่อย่างสมบูรณ์ ญาติหรือผู้อาศัยและไม่ได้ถือว่าเป็น ส่วนประกอบอันสำคัญที่เป็นสาระแห่งการคงอยู่ของครอบครัวแบบนี้แต่อย่างใด

ครอบครัวแบบเนื้อแท้มีอายุน้อยไม่มากนัก เพราะเมื่อลูกๆ เติบโตและแต่งงาน แยก ครอบครัวไปแล้ว ก็จะเหลือพ่อแม่หรือญาติซึ่งมีอายุมากขึ้นเรื่อยๆ และเมื่อถึงแก่กรรมทีละคนก็ถือว่า ครอบครัวเนื้อแท้ได้สลายตัวไปแล้วด้วยเหตุนี้เราจึงมักพบว่าครอบครัวแบบนี้เกิดขึ้นง่ายและก็สลาย ง่าย บางคนเรียกครอบครัวแบบนี้ว่า “ครอบครัวพื้นฐาน” เพราะเป็นรากฐานของครอบครัวอื่นๆ และ ครอบครัวแบบนี้อาจเรียกว่า “ครอบครัวเดี่ยว” ก็ได้

2) ครอบครัวขยายหรือครอบครัวร่วม (Extended or Joint Family) ครอบครัว แบบนี้จะมีครอบครัวเดี่ยวตั้งแต่สองครอบครัวขึ้นไปมารวมกันกลายเป็นครอบครัวใหญ่ ครอบครัว ขยายหรือครอบครัวร่วมมักจะอยู่ในสังคมที่มีการจัดระบบญาติสายเดี่ยว (Unilinear kinship)¹ ลักษณะสำคัญที่ทำให้ครอบครัวขยายมีความแตกต่างจากครอบครัวเนื้อแท้ก็คือ อำนาจในการวินิจฉัย หรือตัดสินปัญหาต่างๆ ของครอบครัวมีได้อยู่ที่พ่อหรือแม่ (สามีหรือภรรยา) หากแต่ผู้ที่มีอำนาจใน ครอบครัวจริง มักเป็นญาติผู้ใหญ่ที่อาวุโสของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งกล่าวคือ ถ้าอยู่ในระบบเครือญาติแบบ นับถือญาติฝ่ายพ่อ (สามี) เป็นใหญ่ (Patrilinear or Patrilineal) แล้ว ผู้ที่มีอำนาจในครอบครัวก็จะ ได้แก่ ทวด ปู่ หรือญาติอาวุโสของฝ่ายสามีซึ่งเป็นชาย และมีอาวุโสสูงสุดตามลำดับขึ้นไป ถ้าเป็นใน สังคมที่มีการนับถือญาติทางหญิงเป็นใหญ่ (Matrilinear or Matrilineal) ผู้ที่มีอำนาจในครอบครัวถ้า มิใช่ญาติหญิงผู้อาวุโสทางฝ่ายแม่ (ภรรยา) ก็อาจจะได้แก่พี่ชายหรือน้องชายของญาติหญิงที่อาวุโส ทางฝ่ายภรรยาคนใดคนหนึ่งแล้วแต่ธรรมเนียมประเพณีของแต่ละสังคม

โดยปกติทั่วไป ครอบครัวขยายหรือครอบครัวร่วมนี้ จะมีอายุยืนยาวมาก บาง ครอบครัวอาจอยู่ได้นานหลายร้อยปี หรืออาจสืบเชื้อสายเป็นหลายพันปีก็ได้ เพราะลักษณะครอบครัว แบบนี้จะมีการเพิ่มสมาชิกเรื่อยๆ ตราบใดที่พวกลูกหลานที่แต่งงานไปแล้วยังไม่แยกออกไปตั้ง ครอบครัวของตนเอง แต่จะนำคู่ของตนเข้ามาอยู่กับครอบครัวเดิมของตน อาทิ ในสังคมจีนและ อินเดียซึ่งมีวัฒนธรรมการจัดระบบญาติสายเดี่ยวแบบนับถือญาติทางฝ่ายบิดาหรือสามีเป็นสำคัญ เป็น ต้น ฉะนั้นครอบครัวแบบนี้จึงมีอายุยืนยาวมากเมื่อเปรียบเทียบกับครอบครัวเนื้อแท้

3) ครอบครัวซ้อน (Composite or Compound Family) ครอบครัวแบบนี้ เกิดขึ้นในสังคมที่อนุญาตให้ชายหรือหญิงมีภรรยาหรือสามีมากกว่าหนึ่งคนในขณะเดียวกัน ครอบครัว ซ้อนมีปรากฏแพร่หลายในสังคมแถบเอเชีย รวมทั้งในสังคมไทยมักจะเกิดขึ้นมาจากการที่ฝ่ายชาย สามารถมีภรรยาได้หลายคนและอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวเดียวกัน (Polygynous Marriage)

¹อธิบายเพิ่มเติม, ระบบญาติสายเดี่ยว หมายถึง การจัดระบบญาติโดยมีวัฒนธรรมกำหนดว่า ญาติสายใดสายหนึ่งเท่านั้นที่มีความสำคัญ มีสิทธิและหน้าที่พึงปฏิบัติต่อกันในฐานะญาติ ส่วนญาติของอีกฝ่ายหนึ่งจะถูกมองข้ามไป คือไม่ให้ความสำคัญและไม่มีความสำคัญและไม่มีสิทธิและหน้าที่ที่ จะพึงปฏิบัติต่อกันในฐานะญาติแต่อย่างใด

สำหรับครอบครัวซ้อนแบบหญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวมีสามีได้หลายคนในขณะเดียวกันมักไม่มีใครปรากฏ จะพบบ้างในกลุ่มชนบางกลุ่มที่สตรีขาดแคลน หรือเป็นสังคมที่มีธรรมเนียมปฏิบัติแบบนี้ เนื่องจากมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจไม่มั่นคง หรือการย้ายถิ่นฐานบ่อยๆ เพื่อล่าสัตว์ ทำให้สังคมต้องฆ่าเด็กหญิงเมื่อแรกเกิด (Infanticide) ส่งผลให้จำนวนผู้หญิงลดลง จึงก่อให้เกิดธรรมเนียมประเพณีที่ยอมให้ผู้หญิงคนเดียวก็มีสามีได้หลายคนในขณะเดียวกันก็ได้

สำหรับสังคมในเอเชียตะวันออก มักจะเป็นครอบครัวซ้อนประเภทที่ชายสามารถมีภรรยาได้หลายคน และมักจะเกิดกับชนชั้นสูง อาทิ เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มากกว่าคนธรรมดา ทั้งนี้เพราะครอบครัวแบบนี้มีรายจ่ายค่อนข้างสูง นอกจากนั้นการสลายตัวของครอบครัวแบบนี้เป็นไปได้ง่ายกว่าครอบครัวขยาย คือ เมื่อหัวหน้าครอบครัวเสียชีวิต ครอบครัวซ้อนก็มักจะสลายตัว โดยคู่ครองที่เหลือกับลูกๆ จะแยกย้ายออกไปอยู่ตามลำพังมากกว่าจะอยู่ร่วมกันต่อไป

4) ครอบครัวสาระ (Essential family) ครอบครัวแบบดังกล่าวพบว่ามีปรากฏในหมู่ชาวมิดด้าในบริติชกิอานา (British Guiana) เป็นครอบครัวที่ขาดภาพของพ่อในฐานะที่เป็นหัวหน้าครอบครัวที่มีอำนาจและในฐานะที่เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการเลี้ยงดูครอบครัว ครอบครัวแบบนี้จึงมีแม่เป็นแกนกลางเป็นหลักของครอบครัว (Matrocentric) ครอบครัวแบบนี้ระยะแรกๆ ภรรยาและลูกต้องพึ่งพาทางการเงินของฝ่ายชาย เพราะเด็กยังเล็กจึงต้องเลี้ยงดูตลอด ทำให้แม่ไม่ออกไปทำงานหาเลี้ยงชีพได้ ยิ่งผ่านไปลูกก็อาจจะมีเพิ่มขึ้นรวมทั้งเด็กอื่นๆ ที่นำเข้ามาอยู่ด้วย ครอบครัวแบบนี้ภรรยามักซื่อสัตย์ต่อสามี แต่สามีมักไม่มีใครซื่อตรงต่อภรรยา อย่างไรก็ตามเรื่องภายในบ้าน สามีจะมีอำนาจเพียงในนามเท่านั้น เขามักจะสละอำนาจภายในบ้านให้ภรรยามากกว่า และเขาจะไปทำงานในไร่ ในเหมือง และในโรงงานที่อยู่ห่างไกล เด็กๆ จึงมักไม่ได้รับข่าวคราวต่างๆ ที่สำคัญและโอกาสพบจะพ่อก็มีน้อยมาก

ครอบครัวในฐานะองค์การและสถาบันสังคม

ในทางสังคมวิทยา ครอบครัวเป็นทั้งองค์การทางสังคม (Social organization) และเป็นสถาบันทางสังคม (Social institution) ในขณะเดียวกันเมื่อเป็นองค์การทางสังคม ครอบครัวจะถูกมองในแง่กลุ่มคนที่ประกอบด้วย พ่อ แม่ ลูก และเครือญาติ ที่มีความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูก ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก ความสัมพันธ์ระหว่างลูกกับลูก นั่นคือความสัมพันธ์ระหว่างพี่กับน้อง และความสัมพันธ์ระหว่างญาติประเภทและระดับต่างๆ เช่น ระหว่างพ่อกับปู่ ระหว่างพ่อกับย่า แม่กับปู่ แม่กับย่า พ่อแม่กับตายาย พ่อแม่กับน้า พ่อแม่กับอา พ่อแม่กับป้า พ่อแม่กับลุง หลานกับป้า หลานกับตายาย เป็นต้น

หน้าที่ของครอบครัว

1) สร้างสรรค์สมาชิกใหม่ (Reproduction) เพื่อให้สังคมสามารถดำรงอยู่ได้ เพราะสังคมจะต้องมีสมาชิกใหม่แทนที่สมาชิกเดิมที่ตายไป หน้าที่นี้มีความสำคัญมาก ถ้าไม่มีการ

สร้างสมาชิกใหม่ สังคมนั้น ๆ จะสูญหายไป การมีสมาชิกใหม่ก็ต้องมีให้สมดุลกับทรัพยากรภายในประเทศ คือ ไม่มากหรือน้อยเกินไป ถ้ามีมากเกินไปจนทรัพยากรภายในประเทศไม่อาจจะอำนวย สังคมก็ยากลำบาก และเกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น ความยากจน อาชญากรรม เป็นต้น แต่ถ้ามีสมาชิกน้อยเกินไป สังคมนั้นอาจจะประสบปัญหาขาดแคลนกำลังคน เช่น ออสเตรเลียขาดแรงงานด้านกรรมกร ต้องเอาคนงานมาจากประเทศอื่น ทำให้เงินของประเทศบางส่วนไหลออกนอกประเทศ

2) บำบัดความต้องการทางเพศ (Sexual gratification) ซึ่งจะออกมาในรูปของการสมรส เป็นการลดปัญหาทางเพศบางอย่าง เช่น ช่มชู้ การสมรสจึงเป็นสิ่งจำเป็นในสังคมที่มีการจัดระเบียบ เพราะการสมรสคือวิธีการหนึ่งที่สังคมเข้ามาควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศให้อยู่ในขอบเขต แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ความต้องการมีความสัมพันธ์ทางเพศเพียงอย่างเดียว จะต้องทำให้มนุษย์มีครอบครัวเสมอไป เพราะมนุษย์มีทางเลือกอื่น ๆ โดยไม่ต้องมีครอบครัวก็ได้ เพราะการสมรสให้มากกว่าความพอใจในเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศ ซึ่งเราจะกล่าวในประการต่อไป

3) เลี้ยงดูผู้เยาว์ให้เจริญเติบโตในสังคม (Maintenance of immature children or raising the young) เราจะเห็นได้ว่า ไม่มีสถาบันใดทำหน้าที่ดีกว่าสถาบันนี้ เพราะความรักและความอบอุ่นเด็กจะหาที่อื่นใดเสมอจนครอบครัวนั้นยากมาก พ่อแม่ส่วนใหญ่มีความรักลูกมักจะประคับประคองเลี้ยงดูลูกของตนเป็นอย่างดี แม้จะยากตีมัจจนก็ตาม ครอบครัวจึงเลี้ยงดูบุตรตั้งแต่วัยแรกเกิดจนกระทั่งเติบโตใหญ่ การเลี้ยงดูจากที่อื่นแม้จะทำได้ เช่น สถานสงเคราะห์ โรงพยาบาล ตามบ้านรับเลี้ยงเด็ก ฯลฯ ก็ทำได้ไม่ดีเท่า เพราะอาจจะให้เด็กเฉพาะการเลี้ยงดูทางด้านร่างกาย แต่ทางด้านจิตใจนั้นทำได้ยากมาก เพราะมีเด็กเป็นจำนวนมาก การจะให้ความอบอุ่นแก่เด็กทุกคนเสมือนพ่อแม่ให้แก่ลูกนั้นทำไม่ค่อยได้ ด้วยเหตุนี้ เด็กในสถานสงเคราะห์ ในโรงพยาบาล ตามบ้านรับเลี้ยง ฯลฯ ส่วนใหญ่จึงพัฒนาได้ช้า เช่น เดินช้า พูดช้า อารมณ์ไม่มั่นคง และบางครั้งก็ทำร้ายตัวเอง เพื่อเรียกร้องความสนใจ เช่น เด็กเล็กๆ ในโรงพยาบาลบางแห่ง เอาตัวกระแทกกับขอบเตียงจนท้องอักเสบ เพื่อหาคนที่มาเอาใจใส่ตนบ้าง กอดตนบ้าง เล่นบ้าง หัวเราะบ้าง เป็นต้น

ฉะนั้น ครอบครัวจึงเป็นสถาบันที่สำคัญมากต่อระบบการพัฒนาทางร่างกายและจิตใจของเด็ก เป็นสถานที่ที่ส่วนใหญ่เลี้ยงดูเด็กให้เป็นคนที่เจริญเติบโตสมบูรณ์ ไม่ให้เกิดปัญหาสังคม ถ้าปราศจากครอบครัว การคงอยู่ของมนุษย์อาจจะไม่สมบูรณ์ แต่ไม่ได้หมายความว่า จะทำให้เด็กเจริญเติบโตเสมอไป มีเหมือนกันที่บางครอบครัวไม่ได้ให้การเลี้ยงดู รักใคร่ หรือความสุขแก่เด็กอย่างพอเพียง เช่น ครอบครัวที่พ่อแม่แตกแยกกัน ครอบครัวพ่อแม่ตาย หรือครอบครัวที่พ่อแม่ยากจนมีลูกมาก ไม่อาจจะเลี้ยงดูให้ดีได้ เป็นต้น ลูกมักจะโน้มเอียงไปในทางที่ประทุติผีระเบียบของสังคม ซึ่งเป็นปัญหาที่ทุกสังคมประสบ ไม่ว่าจะเป็่่นสังคมที่พัฒนาแล้ว หรือกำลังพัฒนา หรือด้อยพัฒนาก็ตาม

สรุปแล้วครอบครัวทำหน้าที่เป็นสถาบันทางเศรษฐกิจ โดยพ่อแม่เป็นคนหาเงินทองมาเลี้ยงดูในครอบครัว และนำเงินนั้นไปใช้ในด้านการศึกษา อบรม และการดำรงชีวิต โดยทั่วไปเด็กจะเป็นผู้บริโภค พ่อแม่เป็นผู้ผลิต คือเป็นการวิภาคแรงงานภายใน

ครอบครัวตามความเหมาะสม โดยพ่อหรือแม่หรือทั้งสองคน เป็นคนออกไปทำงานหาเงินมาเลี้ยงดู ส่วนเด็กก็มีหน้าที่เรียนหนังสือ เชื่อฟังพ่อแม่ เป็นต้น

4) ให้การอบรมสั่งสอนแก่เด็กให้รู้จักระเบียบของสังคม (Socialization) ครอบครัวเป็นแหล่งการอบรมเบื้องต้นที่มีอิทธิพลต่อเด็กมากที่สุด เป็นสถาบันที่เตรียมตัวเด็กให้ออกไปเผชิญกับสิ่งแวดล้อมที่พ้นไปจากบ้าน ครอบครัวช่วยอบรมให้เด็กรู้จักกฎเกณฑ์ คุณค่า แบบของความประพฤติ ฯลฯ สอนให้เด็กปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมในสังคม วิธีการอบรมก็อาจทำได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทางตรงก็โดยการสั่งสอนหรือดูตัวอย่างกล่าว ทางอ้อมก็โดยการทำตัวเป็นแบบอย่างที่ดี การอบรมนี้ก็มีอยู่ตลอดเวลา จึงนับได้ว่าเป็นสถาบันที่ให้การอบรมแก่เด็กตั้งแต่เกิดจนตาย

5) กำหนดสถานภาพ (Social placement) เราได้ชื่อสกุลจากครอบครัว ซึ่งส่วนมากก็เปลี่ยนได้ในเวลาต่อมา โดยเฉพาะถ้าเป็นผู้หญิง เมื่อแต่งงานแล้วก็เปลี่ยนตามชื่อสกุลสามี สถานภาพที่ครอบครัวให้ทำให้เรารู้ว่าเราเป็นใคร อยู่กับคนกลุ่มไหน เช่น ชื่อสกุลไทยก็จัดว่าเป็นคนไทย ชื่อสกุลเป็นแซ่ก็จัดว่าเป็นคนจีน เป็นต้น

นอกจากนี้ สถานภาพก็เป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิด เช่น เป็นลูกคนจน ลูกคนรวย เป็นเชื้อพระวงศ์ เป็นลูกรัฐมนตรี เป็นลูกพ่อค้า เป็นลูกชวานา ฯลฯ และสถานภาพดังกล่าว อาจจะเปลี่ยนแปลงได้ ขึ้นอยู่กับสังคมที่เป็นบุคคลนั้นเป็นสมาชิกที่อยู่ เช่น เป็นสังคมที่ปิดหรือเปิด เช่น เกิดเป็นลูกชวานาก็ไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นชวานาตลอดไป อาจจะเปลี่ยนสภาพเป็นพ่อค้า เป็นข้าราชการทหารตำรวจ เป็นต้นก็ได้ เช่น ได้รับการศึกษาดีกว่าเพราะมีเงินทองพอ หรือได้รับสถานภาพสูง (เพราะบางครั้งเงินได้มาซึ่งอำนาจและตำแหน่ง) หรืออาจจะมีคนเกรงใจ มีพรรคพวกมากกว่า ดังนั้น สถานภาพแรกเกิดก็มีส่วนช่วยสร้างความเจริญหรือความล้มหลังแก่บุคคลไม่มากนัก

6) ให้ความรักและความอบอุ่น (Affection) ครอบครัวเป็นแหล่งที่สมาชิกได้รับความอบอุ่นอย่างบริสุทธิ์ใจ เป็นแหล่งที่ให้ประกันว่า จะมีคนที่รักเราและเรารักเสมอ เช่น ความรักของสามีภรรยา หรือความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก นอกจากนี้ถ้าสมาชิกคนใดประสบความผิดหวัง ไม่ว่าจะในด้านการงาน หรือด้านอื่น ๆ ครอบครัวจะเป็นแหล่งให้กำลังใจและปลุกปลอบใจ เพื่อให้สามารถผ่านอุปสรรคไปได้ สรุปลแล้วครอบครัวเป็นแหล่งให้ความรัก ความคุ้มครอง และความมั่นคงทางด้านจิตใจให้แก่สมาชิก ทำให้สมาชิกมีพลังใจในการฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ ให้ลุล่วงไปได้

การก่อตั้งและวัฏจักรของครอบครัว

ก่อนที่คนสองคนจะตกลงปลงใจใช้ชีวิตร่วมกันฉันท์สามีภรรยาซึ่งก่อให้เกิดสถาบันเล็กๆที่เรียกว่า “ครอบครัว” นี้บุคคลทั้งสองซึ่งไม่ว่าจะอยู่ในสังคมใดหรือชุมชนใดในโลกนี้จะต้องผ่านขั้นตอนที่คล้ายคลึงกันกับคู่สมรสทั้งหลายในอันที่จะก่อตั้งครอบครัวของตน

นักสังคมวิทยา (Sociologist) จึงได้จัดแบ่งขั้นตอนของการก่อตั้งครอบครัวไว้คร่าวๆ ว่ามีอยู่ 3 ระยะ คือ

1) ระยะก่อนสมรส (Pre-marriage stage) เป็นระยะที่หนุ่มสาวเริ่มให้ความสนใจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง สนใจที่จะทำความรู้จักกันหาเวลาที่จะได้ทำกิจกรรมหรือไปไหนมาไหนด้วยกันเป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดความรู้สึกต้องตาต้องใจกันมีความรู้สึกแปลกใหม่ต่อเพศตรงกันข้าม ก่อตัวเป็นความรักความต้องการที่จะสนิทสนมหา ต้องการที่จะแสดงความรักต้องการให้อีกฝ่ายหนึ่งแสดงความรัก มีความหลงใหลเคลิบเคลิ้มเข้ามาปะปนอาจเป็นช่วงของความรู้สึกสับสนระหว่างความเพ้อฝันกับความเป็นจริง

2) ระยะหมั้น (Engagement stage) เมื่อหนุ่มสาวได้คบหาสมาคมกัน มีโอกาสได้ใกล้ชิดสนิทสนมกัน ทำกิจกรรมร่วมกันเที่ยวเตร่และพักผ่อนหย่อนใจด้วยกัน เรียนรู้และศึกษาอุปนิสัยใจคอของกันและกันจนมั่นใจในระดับหนึ่งว่าตนพร้อมที่จะเลือกกันและกันเป็นคู่ครองต้องการที่ร่วมชีวิตกันต่อไปในอนาคต แต่ทั้งสองฝ่ายยังไม่พร้อมที่จะสมรสหรือก่อตั้งครอบครัว ช่วงระยะเวลาของการหมั้นเป็นช่วงที่ใหญ่ทั้งสองฝ่ายรับรู้ความผูกพันทางใจของบุตรธิดาของตนที่มีต่อกันอย่าง เป็นทางการจึงให้โอกาสแก่คู่หมั้นได้ใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้นเพื่อให้ทั้งสองฝ่ายได้ศึกษากันและกันให้ถ่องแท้และปรับตัวเข้าหากัน ก่อนทำการสมรส

ระยะสมรส (Marriage stage) ซึ่งหมายถึงว่าทั้งคู่ได้ตกลงอยู่ร่วมกันในครัวเรือนเดียวกันฉันท์สามี-ภรรยาโดยถูกต้องตามกฎหมายหรือขนบธรรมเนียมประเพณีที่ประพฤติปฏิบัติสืบทอดกันมาในสังคมที่ตนอาศัยอยู่แล้วทั้งคู่ก็เริ่มปฏิบัติหน้าที่ของสามีภรรยา อาจมีหรือไม่มีบุตรหรือรับอุปการะบุตรบุญธรรม อาจจะยังคงอาศัยอยู่กับครอบครัวเดิมของฝ่ายสามีหรือภรรยาหรืออาจจะแยกครอบครัวออกไปอยู่ตามลำพังและครอบครัวใหม่ก็ได้ก่อตั้งขึ้น

ในภาพรวมของชีวิตครอบครัวที่เริ่มขึ้นนี้คนสองคนที่เป็นคู่ชีวิตกันต่างฝ่ายต่างทำหน้าที่สามีและภรรยาก็จะเริ่มเข้าสู่วัฏจักรชีวิตครอบครัวที่เรียกว่า Family Life Cycle ซึ่ง Duvall (1957) ได้กล่าวถึงวัฏจักรชีวิตครอบครัวไว้ว่าหมายถึง “ลำดับขั้นตอนของช่วงระยะเวลาที่เริ่มต้นจากการก่อตั้งครอบครัวและดำเนินชีวิตครอบครัวต่อเนื่องไป トラบจนกระทั่งครอบครัวค่อยๆ สลายตัวและสิ้นสุดลง” แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงมีนักวิชาการและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่ายได้จัดแบ่งวัฏจักรชีวิตครอบครัวไว้หลากหลายแนวคิดมีทั้งส่วนที่ต่างกันและส่วนที่คล้ายคลึงกันอย่างไรก็ดีโดยทั่วไปแล้ววัฏจักรของครอบครัวก็เริ่มต้นด้วยการสมรสตามมาด้วยครอบครัวเริ่มขยายตัวเมื่อคู่สมรสมีบุตรและค่อยๆ ลดขนาดเล็กลงเมื่อบุตรทยอยแต่งงานและแยกครอบครัวออกไปตามลำพัง คู่สมรสทั้งสองมีอายุมากขึ้นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายลาจากโลกนี้ไป

การเลือกคู่ครอง

จุดเริ่มต้นที่สำคัญของชีวิตสมรส คือ การเลือกคู่ครองเพราะการตัดสินใจในการเลือกคู่ครองนั้น เป็นการตัดสินใจที่สำคัญในชีวิตของคนเราผลจากการตัดสินใจในการเลือกคู่ครองหมายถึงความสุขความสมหวังหรือความล้มเหลวในชีวิตของคู่สมรส ฉะนั้นก่อนที่จะตัดสินใจแต่งงานเราควรคิดอย่างรอบคอบและเตรียมตัวเตรียมใจให้พร้อมเพราะการวางรากฐานที่มั่นคงหรือการตั้งต้นที่ดีนั้น หมายถึงได้ประสบความสำเร็จในชีวิตไปแล้วครึ่งหนึ่งนั่นเอง

การเลือกคู่ครองนับได้ว่าเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งไม่ใช่เป็นเรื่องของโชคหรือดวงชะตาแต่อย่างใดการเลือกคู่ครองจึงควรใช้เหตุผลมากกว่าที่จะใช้อารมณ์โดยพิจารณาคุณสมบัติพื้นฐานของผู้ที่จะได้รับเลือกเพื่อคาดหวังผลสำเร็จในอนาคตโดยอาศัยหลักการที่ว่า การค้นพบสิ่งนี้อาจทำให้ผิดพลาดได้ก่อนย่อมดีกว่ามาพบในภายหลังเมื่อทุกสิ่งทุกอย่างสายเกินไปแล้ว

เมื่อคนเราเกิดความสนใจต่อเพศตรงข้ามและเริ่มปรับตัวเข้ากับเพศตรงข้ามแล้ว ความพึงพอใจหรือความสนใจเป็นพิเศษที่มีต่อเพศตรงข้ามจะเกิดขึ้นตามมาด้วยรุ่นส่วนใหญ่มักคิดว่าความพึงพอใจที่เกิดขึ้นนั้นเป็นความรักที่ตนมีต่อเพศตรงข้ามซึ่งตามข้อเท็จจริงแล้วความพึงพอใจกับความรักรัคนั้นแตกต่างกัน

ความพึงพอใจ หมายถึง การสะดุดตาสะดุดใจในรูปร่างหน้าตา น้ำเสียงหรือลักษณะที่น่าประทับใจบางอย่างในบุคคลที่เราสนใจ ทำให้เกิดความรู้สึกคลั่งไคล้ถึงอยู่ตลอดเวลา ความพึงพอใจมักจะเปลี่ยนแปลงได้ง่ายและเกิดขึ้นได้เสมออย่างไรก็ตามความพึงพอใจอาจเป็นแนวทางเบื้องต้นที่จะทำให้เกิดความรักได้

สำหรับความรักเป็นปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่แสดงต่อบุคคลหรือสิ่งของการแสดงออกของความรักจะเป็นความปรารถนาที่จะอยู่ใกล้ๆและช่วยเหลือทำงานให้กลับคนที่เรารัก ความรักมีหลายประเภท เช่น รักตนเอง รักเพื่อนรักเพื่อนต่างเพศความรักเป็นความรู้สึกที่ฝังอยู่ในจิตใจอย่างมั่นคงและเปลี่ยนแปลงได้ยาก

ความรักเป็นสิ่งเริ่มต้นที่จะชักจูงให้ชายและหญิงต้องการใช้ชีวิตร่วมกันและเป็นสิ่งเชื่อมความรู้สึกของคน 2 คนไว้ด้วยกันผู้ที่เลือกมาเป็นคู่ครองจึงควรเป็นผู้ที่ตนรักและรักตนผู้ที่มีความรักให้แก่กันอย่างแท้จริงจะมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะแต่งงานกัน

หลักทั่วไปในการเลือกคู่ครอง

การเลือกคู่ครองนอกจากจะพิจารณาพื้นฐานด้านความรักที่ชายและหญิงมีให้แก่กันและกันแล้วควรพิจารณาองค์ประกอบอื่น ๆ ด้วย ดังนี้

1) เชื้อชาติโดยทั่วไปคนเชื้อชาติเดียวกันย่อมมีภาษาขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่เหมือนกันคู่ครองที่มีเชื้อชาติเดียวกันจึงมักจะเข้าใจกันได้ง่ายถ้าหากเป็นคนละเชื้อชาติก็

อาจจะก่อให้เกิดความขัดแย้งไม่เข้าใจกันและอาจเกิดปัญหาการอพยพหรือย้ายกลับภูมิลำเนากับคู่สมรสทำให้ชีวิตคู่ต้องแยกหรือพลัดพรากจากกันได้อีกด้วย อย่างไรก็ตามคู่สมรสที่มีเชื้อชาติต่างกันก็ไม่ใช่ชีวิตสมรสจะล้มเหลวเสมอไปทั้งนี้ขึ้นอยู่กับที่การปรับตัวของคู่สมรสถ้าได้ใช้ความพยายามอย่างแท้จริงในการทำความเข้าใจซึ่งกันและกันก็จะสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขได้

2) ศาสนาเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าศาสนาทุกศาสนามีจุดมุ่งหมายในการอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดี ละเว้นความชั่วส่วนหลักการและพิธีกรรมต่างๆ ของแต่ละศาสนาย่อมมีลักษณะแตกต่างกันออกไปถ้าหากคู่สมรสนับถือศาสนาเดียวกันความเชื่อถือศรัทธาและการปฏิบัติตนตามพิธีกรรมทางศาสนาก็จะเป็นไปในแนวทางเดียวกันแต่หากนับถือศาสนาต่างกันก็อาจจะมีปัญหากระทบต่อการดำเนินชีวิต เช่นคนหนึ่งจะไปวัดอีกคนไปโบสถ์หรือเกิดปัญหาข้อขัดแย้งว่าจะให้บุตรที่เกิดมานับถือศาสนาอะไร เป็นต้นการตัดสินใจเลือกคู่ที่นับถือศาสนาต่างกันจึงจำเป็นต้องพยายามปรับตัวเข้าหากันและไม่ควรนำประเด็นทางศาสนามาเป็นข้อโต้แย้งว่าศาสนาของใครดีกว่าของใคร เพราะปัญหานี้ไม่มีข้อสรุปและอาจนำไปสู่ความแตกแยกในชีวิตสมรสได้ง่าย

3) การศึกษาการที่คู่สมรสมีระดับการศึกษาสูงหรือจบปริญญาแม้จะไม่ใช่เครื่องรับประกันความสำเร็จของชีวิตสมรสได้อย่างแน่นอนก็จริงอยู่แต่จากตัวอย่างชีวิตสมรสจำนวนมากได้ชี้ให้เห็นว่าคนที่มีการศึกษาสูงมีแนวโน้มในการประสบความสำเร็จในชีวิตได้มากกว่าคนที่มีการศึกษาดำรงนี้อาจเป็นเพราะว่าการศึกษาช่วยให้บุคคลเจริญงอกงามทั้งทางร่างกายจิตใจอารมณ์ สังคม และสติปัญญาซึ่งเป็นประโยชน์ต่อชีวิตสมรสหรือชีวิตครอบครัวเป็นอย่างมากและจากการศึกษาวิจัยโดยทั่วไปมักพบว่าคู่สมรสที่มีสติปัญญาและระดับการศึกษาใกล้เคียงกันมักจะมีโอกาสประสบความสำเร็จและความสำเร็จในชีวิตสมรสมากกว่าคู่สมรสที่มีระดับการศึกษาต่างกันมากเพราะระดับการศึกษาที่ใกล้เคียงกันจะช่วยให้คู่สมรสพูดจากันรู้เรื่องและเข้าใจกันได้ง่ายแต่หากคู่สมรสมีระดับการศึกษาต่างกัน ฝ่ายชายควรจะเป็นฝ่ายที่มีการศึกษาสูงกว่าถ้าฝ่ายหญิงมีการศึกษาสูงกว่าฝ่ายชายมากอาจทำให้เกิดปัญหาในการปรับตัวของฝ่ายชายได้

4) ฐานะทางเศรษฐกิจความพร้อมทางด้านเศรษฐกิจหรือฐานะการเงินนับเป็นข้อที่ควรพิจารณาอีกประการหนึ่งในการเลือกคู่เพราะถ้าคู่สมรสมีฐานะทางการเงินไม่ดีการหารายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่ายในขณะที่ครอบครัวต้องขยายตัวออกไป สมาชิกใหม่ในครอบครัวก็จะต้องเพิ่มขึ้นอาจมีผลกระทบให้เกิดปัญหาชีวิตครอบครัวได้เว้นเสียแต่คู่สมรสนั้นจะต้องทำงานหนักเพื่อเพิ่มพูนรายได้และรู้จักประหยัดในการใช้จ่ายจึงจะทำให้ชีวิตดำเนินไปได้อย่างราบรื่น

5) บุคลิกภาพคนเรามีบุคลิกภาพไม่เหมือนกันบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์อยู่ในตัว บุคลิกก็แตกต่างกันออกไปด้วย เช่นขนาดของร่างกายรูปร่าง หน้าตา กิริยาท่าทาง ท่วงทีวาจาอุปนิสัยใจคอ ความสนใจ ค่านิยม รสนิยมอุดมคติ ความประพฤติ ฯลฯ ลักษณะต่างๆ เหล่านี้เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างพันธุกรรมและประสบการณ์ทั้งหมดของแต่ละบุคคลเมื่อคนเราจะเลือกคู่ครองจึงจำเป็นต้องพิจารณาบุคลิกภาพบุคลิกลักษณะของผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองหรือคู่ชีวิตของตนเองใน

อนาคตด้วยว่าบุคลิกภาพและบุคลิกลักษณะดังกล่าวเหมาะสมกับตนหรือไม่ ตนพอใจยอมรับที่จะอยู่ร่วมกันในชีวิตสมรสหรือไม่ดังนั้นการศึกษาเรื่องบุคลิกภาพของคู่ครองก่อนแต่งงานจึงเป็นสิ่งสำคัญมากและชีวิตสมรสที่มีความสุขจะต้อง ประกอบด้วยบุคลิกภาพของชายและหญิงที่เข้ากันได้และจะต้องทราบอุปนิสัยใจคอต่างๆ ของคู่สมรสก่อนแต่งงานแม้ว่าบุคลิกภาพของใครจะเปลี่ยนแปลงได้แต่ถ้าคู่สมรสฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดคิดว่าจะเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของอีกฝ่ายหนึ่งภายหลังการแต่งงานกันแล้วก็อาจจะเสี่ยงต่อความผิดหวังในชีวิตสมรสได้ดังนั้นจึงควรพิจารณาให้รอบคอบก่อนที่จะตัดสินใจ

6) วุฒิภาวะทางอารมณ์² การที่ร่างกายของชายและหญิงเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่และพร้อมที่จะให้กำเนิดบุตรได้มิได้หมายความว่า บุคคลผู้นั้นพร้อมที่จะแต่งงาน หรือมีครอบครัวได้ การแต่งงานหรือการสมรสจำเป็นต้องอาศัยความเจริญเติบโตของจิตใจหรือความมีวุฒิภาวะทางอารมณ์ เป็นหลักสำคัญประกอบด้วยเพราะผู้ที่บรรลุวุฒิภาวะทางอารมณ์ย่อมเป็นผู้ที่สามารถปรับตัวให้มีความสุขกับครอบครัวสังคม และสิ่งแวดล้อมต่างๆ ได้ดีความสามารถในการปรับตัวนี้ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นมากที่สุดอย่างหนึ่งสำหรับชีวิตสมรสที่ประสบความสำเร็จ

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อวุฒิภาวะทางอารมณ์ของบุคคลได้แก่ อายุผู้ที่มีอายุมากจะเป็นผู้ที่มีอารมณ์มั่นคงกว่าผู้ที่มีอายุน้อยและจากการศึกษาพบว่า อายุที่เหมาะสมกับการมีคู่ครองนั้นผู้ชายควรมีอายุระหว่าง 27-30 ปี ผู้หญิงควรมีอายุระหว่าง 21-25 ปี และไม่ควรแตกต่างกันเกิน 10 ปี เพราะความต่างวัยจะทำให้คู่สมรสปรับตัวเข้าหากันได้ยากเนื่องจากความต้องการและความสนใจในกิจกรรมต่างๆ แตกต่างกันซึ่งอาจทำให้เกิดข้อขัดแย้งในชีวิตสมรสได้

7) สุขภาพย่อมมีความสำคัญต่อบุคคลผู้ที่มีสุขภาพดีนับว่าเป็นลาภอันประเสริฐ ดังพุทธภาษิตที่กล่าวว่า “อโรคยาปรมาลาภา” สุขภาพเปรียบเหมือนวิถีทางหรือหนทางที่จะนำบุคคลไปสู่ความสุขและความสำเร็จต่างๆ ในชีวิตการทำงานและชีวิตการสมรส ดังนั้นผู้ที่เราจะเลือกเป็นคู่ครองควรเป็นผู้ที่มีสุขภาพดีทั้งร่างกายและจิตใจก่อนการแต่งงานจึงควรให้แพทย์ตรวจสุขภาพของชายและหญิงว่ามีโรคใดบ้างที่สามารถถ่ายทอดทางพันธุกรรมซึ่งอาจมีผลกระทบต่อชีวิตการสมรส เช่น การตรวจหมู่เลือดหรือการผิดปกติเกี่ยวกับเลือด และโรคที่สามารถถ่ายทอดทางพันธุกรรมและหากพบว่ามีโรคภัยไข้เจ็บก็ควรได้รับการรักษาให้หายเสียก่อน

ข้อควรพิจารณาในการเลือกคู่ครองที่กล่าวมาพอสรุปได้ว่าการเลือกคู่ครองที่มีเชื้อชาติ ศาสนา การศึกษาเศรษฐกิจและระดับวุฒิภาวะทางอารมณ์ที่คล้ายกันหรือใกล้เคียงกันจะช่วยให้

² บุคคลที่มีวุฒิภาวะอารมณ์ อาจสังเกตได้จากพฤติกรรมเหล่านี้เช่น ต้องเป็นผู้ที่รู้จักและเข้าใจตนเองได้ดีรู้จักและเข้าใจผู้อื่นได้ดี สามารถเผชิญกับความจริงแห่งชีวิตได้ตัดสินใจได้เอง เมื่อทำผิดก็ยอมรับผิดสามารถมองอนาคตด้วยความหวัง และเต็มใจรอคอย สามารถเข้าใจและยอมรับความแตกต่างระหว่างบุคคลมีจิตใจมั่นคง และไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ได้ง่ายมีอารมณ์ขัน และมองโลกในแง่ดีนอกจากนั้นยังต้องยอมรับกติกาหรือกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมมีความสุขรอบคอบ รู้จักเหตุผล และรู้จักผ่อนผันผ่อนยารู้จักหน้าที่และความรับผิดชอบสูงและสามารถประเมินผลการกระทำของตนเองได้

ชีวิตสมรสประสบผลสำเร็จมากกว่าคู่ครองที่มีสิ่งเหล่านี้แตกต่างกันแต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าคู่ครองที่มีภูมิหลังแตกต่างกันจะไม่ประสบผลสำเร็จในชีวิตสมรสทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรัก ความเข้าใจการยอมซึ่งกันและกันที่จะช่วยให้คู่สมรสประสบผลสำเร็จในชีวิตได้อย่างไรก็ตามการที่ชายและหญิงเลือกคู่ครองของตน ก็ควรได้มีการปรึกษาพ่อแม่ หรือญาติผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้ที่มีประสบการณ์มากกว่าเพื่อรับคำแนะนำที่ถูกต้องและเกิดการยอมรับในการตัดสินใจเลือกคู่ครองของคู่สมรส

การแต่งงาน การสมรส

การแต่งงานคือการที่ชายและหญิงตัดสินใจใช้ชีวิตร่วมกันถือว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นวัฒนธรรมประเพณีที่ปฏิบัติกันมานานการแต่งงานส่วนมากต้องมีการจดทะเบียนสมรสเพื่อเป็นข้อผูกพันตามกฎหมายสำหรับสิทธิของชายหญิงและบุตรที่จะเกิดตามมาเมื่อชายและหญิงแต่งงานมาอยู่ด้วยกันก็ต้องใช้ชีวิตร่วมกัน เปรียบเสมือนเป็นบุคคลคนเดียวกันตั้งนั้นก่อนตัดสินใจแต่งงานชายและหญิงจะต้องมีพื้นฐานที่สำคัญที่สุด คือ “ความรัก” แต่ความรักอย่างเดียวก็ไม่อาจทำให้ชีวิตสมรสราบรื่นยาวนานได้ยังมีองค์ประกอบอื่นๆ ที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความรัก นั่นคือ ความเข้าใจความรับผิดชอบ การให้อภัยซึ่งกันและกัน ฯลฯ ดังนั้นการเลือกคู่ครองจึงควรพิจารณาองค์ประกอบอื่นๆ ด้วย

ดังนั้น การสมรส หมายถึง การที่ชายหญิงมีความสัมพันธ์ทางเพศในรูปที่สังคมยอมรับโดยแต่ละสังคมจะมีกฎเกณฑ์ระเบียบแบบแผนสำหรับคู่สมรสเพื่อความถูกต้อง เช่น บางสังคมการสมรสจะสมบูรณ์แบบต้องผ่านพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนมากจะกำหนดการจดทะเบียนสมรสเป็นหลักสำคัญที่สุดในการปฏิบัติ

อย่างไรก็ตาม ชายหญิงที่จะสมรสกันนั้นจะผ่านการเลือกบุคคลที่ตนพอใจ หรือไม่ก็แล้วแต่สภาพการณ์ทางสังคม ซึ่งทฤษฎีในการเลือกคู่ครองที่จะแต่งงานด้วยมีหลายทฤษฎี แต่ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างของ Murstein(1970) ประกอบการพิจารณา

1) The Theory of Homogamy เป็นทฤษฎีที่คู่สมรสจะเลือกคู่ครองที่มีความคล้ายคลึงกับตน เช่น ในด้านการศึกษา ฐานะ สถานภาพทางสังคม รสนิยม อายุ ทัศนคติ เชื้อชาติ ฯลฯ ที่คล้ายคลึงกับตน เช่น คนมีความรู้ อาจจะแต่งงานกับคนมีความรู้ ราชวงศ์แต่งกับราชวงศ์ ไทย แต่งกับไทย ถ้าเป็นระบบวรรณะก็จะเป็นไปในรูปที่แต่งกับวรรณะเดียวกัน ในรูปของพ่อค้ากับพ่อค้า กษัตริย์กับกษัตริย์ พราหมณ์กับพราหมณ์ จัณฑาลกับจัณฑาล เป็นต้น

2) The Theory of Heterogamy เป็นทฤษฎีที่คู่สมรสกับคนที่แตกต่างไปกับตน เช่น อาจจะต่างชั้น วรรณะ คนมีความรู้ แต่งกับคนไม่มีความรู้ หรือคนต่างสัญชาติ ต่างศาสนา คนเรียบริยแต่งกับคนช่างเจรจา คนผิวดำกับคนผิวดาว เป็นต้น

สำหรับประเภทของการสมรสอาจพิจารณาได้จากสิ่งต่อไปนี้ คือ

1) ความเป็นใหญ่

- (1) Patriarchal เป็นครอบครัวที่ถือว่าพ่อเป็นใหญ่ เช่น ครอบครัวแถบเอเชีย อเมริกา ซึ่งเป็นครอบครัวที่แพร่หลายมาก ลูกที่เกิดมาใช้นามสกุลพ่อ
- (2) Matriarchal ครอบครัวที่ถือว่าแม่เป็นใหญ่ เช่น ครอบครัวเอสกีโมบางเผ่า เป็นครอบครัวที่สังคมที่เจริญแล้วไม่ค่อยนิยมใช้กัน
- (3) Equalitarian ถือพ่อและแม่เป็นใหญ่เท่าๆกัน

2) จำนวนคู่สมรส

(1) Monogamy เป็นครอบครัวแบบชายหนึ่งหญิงหนึ่ง เรียกว่าผัวเดียวเมียเดียว เป็นแบบที่นิยมกันมากที่สุดในปัจจุบัน อาจจะเป็นเพราะสภาพทางเศรษฐกิจไม่อำนวย หรือปริมาณชายหญิงใกล้เคียงกัน สังคมส่วนมากจะกำหนดเป็นลายลักษณ์อักษร (เป็นรูปกฎหมาย) เช่น ไทย แถบยุโรปและอเมริกา ฯลฯ (คือให้มีการจดทะเบียนสมรสได้เพียงคนเดียว ยกเว้นจะได้หย่าร้างกันเสียก่อน แต่มีเหมือนกันในบางแห่งห้ามหย่าด้วย)

(2) Polygamy (Plural marriage) เป็นแบบคู่สมรสชายหญิงมากกว่า 1 คนขึ้นไป เรียกว่า มากกว่าผัวเมีย แบ่งเป็น

(2.1) Polygyny มีชาย 1 คนต่อหญิงหลายคน เรียกว่ามากเมีย ซึ่งในบางประเทศแม้จะมีกฎหมายห้าม แต่ในทางปฏิบัติมีมากมาย เช่น สังคมแอฟริกา ไทย (ถ้ามีฐานะดีหรือมีเหตุผลอื่น ศาสนาอิสลามอนุญาตให้มีภรรยาได้ 4 คน) จีน เป็นต้น

(2.2) Polyandry มีหญิง 1 คนต่อชายมากกว่า 1 คน หรือที่เรียกว่ามากผัว (ซึ่งในประเทศที่เจริญแล้วถือว่าผิดศีลธรรม) อาจจะได้พบได้ในหลายแห่ง หรือในสังคมที่มีหญิงน้อยแต่ชายจำนวนมาก เช่น ใน Marquesand Island ที่หญิง 1 คนมีชายหลายคน ยังมีชายเป็นจำนวนมากขึ้นเท่าไร ก็แสดงว่าหญิงนั้นมั่งมีมากขึ้นเท่านั้น เพราะชายคือเครื่องแสดงฐานะของหญิง ซึ่งเป็นเพราะวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้นๆ กำหนด

(3) Promiscuity สำส่อน คือ หญิงชายมีความสัมพันธ์ทางเพศกับใครก็ได้โดยไม่ต้องมีแบบแผน มีเฉพาะในสังคมบางแห่ง เช่น พวกฮิปปีบางกลุ่ม

(4) Group marriage ยังไม่เคยมีการสมรสแบบนี้ในชาติใด ๆ แต่ที่พอจะใกล้เคียงก็คือ ชนบางเผ่าของ New Guinea คือ ชายทุกคนที่เกิดมาเมื่ออายุถึงเกณฑ์กำหนด ชายดังกล่าวจะมีภรรยาได้ 1 คน และภรรยาของตนจะถูกแบ่งปันให้กับคนอื่น ๆ ในระดับอายุเดียวกัน ซึ่งประเพณีแบบนี้จะปรากฏในแอฟริกาบางเผ่า คือ พวก Masai

(5) Pairing สามีมักจะอยู่กับภรรยาจนกระทั่งมีบุตรด้วยกัน และสามีภรรยาจะเลิกร้างกันไปหาคู่อื่น ๆ ต่อไป เช่น ในหมู่ชนพื้นเมืองของออสเตรเลียบางเผ่า

3) ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต

(1) Patrilineal ญาติฝ่ายพ่อสำคัญ

(2) Matrilineal ญาติฝ่ายแม่สำคัญ

(3) Bilineal ญาติของทั้งฝ่ายพ่อและแม่สำคัญ

4) ที่อยู่อาศัย

(1) Patrilocal คู่สมรสอยู่กับพ่อแม่ฝ่ายชาย (อยู่กับพ่อผัวแม่ผัว)

(2) Matrilocal คู่สมรสอยู่กับพ่อแม่ฝ่ายหญิง (อยู่กับพ่อตาแม่ยาย)

(3) Neolocal คู่สมรสไม่อยู่กับพ่อแม่ฝ่ายใด โดยจะแยกอยู่อย่างอิสระ นิยมมากในสังคมอุตสาหกรรม หรือสังคมที่กำลังพัฒนา

5) ที่มาของคู่สมรส

(1) Endogamy สมรสกับคนในวงศ์วานเดียวกัน คือ อาจจะเป็นชั้นเดียวกัน ผิวดำเดียวกัน อาชีพเดียวกัน ชาติเดียวกัน เป็นต้น เช่น พวกราชวงศ์สมรสกับพวกเดียวกันเพื่อรักษาเลือดให้บริสุทธิ์ หรือที่พวกที่มีวรรณะมักจะสมรสกับพวกวรรณะเดียวกัน ดังที่ปฏิบัติกันอยู่ในอินเดีย

(2) Exogamy สมรสกับคนนอกวงศ์วาน นอกอาชีพ เราจะพบเห็นกันมากในสังคมสมัยใหม่ การสมรสกับคนต่างฐานะ ต่างอาชีพ ต่างชาติเป็นของธรรมดา เพราะสังคมแบบนี้รับคุณค่าใหม่ ๆ เช่น ความเสมอภาค ความเท่าเทียมกัน เป็นต้น ดังนั้น การสมรสต่างวงศ์วานกันออกไปมีขึ้นได้โดยอิสระ ไม่ใช่ของต้องห้าม (taboo) หรือผิดประเพณีแต่อย่างใด

การหย่า

การหย่า หมายถึงการที่ฝ่ายชายและหญิงเลิกมีความสัมพันธ์ทางเพศต่อกันหรือเลิกที่จะอยู่ด้วยกันแบบสามีภรรยาตามรูปแบบที่สังคมยอมรับ

รูปแบบของการหย่า

- 1) หย่าร้างยากเช่นต้องจดทะเบียนหย่า ฟ้องศาล ผู้นำศาสนายินยอม
- 2) หย่าร้างง่ายมีหลายกรณีดังนี้
 - ฝ่ายชายเก็บข้าวของแล้วออกจากบ้านฝ่ายหญิงไป เช่น เผ่า Hopi
 - ฝ่ายชายเป็นฝ่ายบอกเลิก เช่นการหย่าในศาสนาอิสลาม
 - ฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายบอกเลิก เช่นเผ่า Hopi ฝ่ายหญิงเป็นผู้บอกให้ฝ่ายชายไป โดยการขว้างปาข้าวของของฝ่ายชายออกไปนอกบ้าน
 - ทั้งสองฝ่ายตกลงกันเอง

โดยสรุป ครอบครัวถือเป็นหน่วยสังคมหน่วยหนึ่ง หรือเป็นกลุ่มบุคคลที่มีสถานภาพ (Status) เป็นตัวกำหนด บุคคลกลุ่มนี้ผูกพันกันโดยหน้าที่ (function) และบทบาท (Role) ต่อกันและกัน ซึ่งในสภาพความเป็นจริงในปัจจุบัน ลักษณะของครอบครัวยังสามารถแบ่งออกได้อีกหลายลักษณะ เช่น การแบ่งตามแบบแผนการแต่งงาน การแต่งงานแบบคู่สมรสหลายคนนอกจากนี้เราอาจจะแบ่งตามแบบแผนอำนาจ ก็ยังแบ่งได้อีก 2 ลักษณะ ก็คือครอบครัวที่ผู้ชายหรือสามีนั้นเป็นใหญ่ กับครอบครัวที่ผู้หญิงหรือภรรยาเป็นใหญ่ในปัจจุบันเราอาจได้ยินคำหนึ่ง ก็คือ ครอบครัวแบบสมภาพนิยมซึ่งก็หมายถึงครอบครัวที่ชายและหญิงหรือสามีและภรณานั้น มีอำนาจเท่าเทียมกัน

ส่วนที่ 2 แนวคิดเกี่ยวกับสภาวการณ์ครอบครัวในปัจจุบัน และแนวโน้มครอบครัวในอนาคต

สถานการณ์ครอบครัวในปัจจุบัน

ผลกระทบของการพัฒนาประเทศทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นอกจากส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างครอบครัวแล้ว ในขณะเดียวกันก็ส่งผลต่อรูปแบบของครอบครัวด้วย จากสภาวะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สลับซับซ้อนมากขึ้นทำให้รูปแบบของครอบครัวเปลี่ยนแปลงและมีหลากหลายมากขึ้นไปด้วย ดังจะเห็นได้จากความหมายของครอบครัวที่เปลี่ยนไปจากเดิม และจากข้อมูลสำรวจภาวะการทำงานของประชากร พ.ศ. 2542-2545 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ชี้ให้เห็นว่า แนวโน้มของครอบครัวไทยในปัจจุบันมิได้ประกอบด้วย พ่อ แม่ ลูก และเครือญาติดังเช่นแต่ก่อน แต่มีหลายรูปแบบ ดังนี้

1. **ครอบครัวขยาย** ครอบครัวขยายที่ประกอบด้วย พ่อ แม่ ลูก ปู่ย่าตายาย และหรือพี่น้อง ยังคงมีอยู่ในสังคมไทยแต่มีจำนวนลดลง พบว่าปี 2545 มีครอบครัวที่เป็นครอบครัวขยายเพียงร้อยละ 32.1
2. **ครอบครัวเดี่ยว** ครอบครัวเดี่ยว ส่วนใหญ่ประกอบด้วยพ่อ แม่และลูก โดยส่วนใหญ่ครอบครัวจะมีลูกจำนวน 1-3 คนเป็นอย่างมาก (วิชัย เทียนถาวร และคณะ, 2542) จากข้อมูล

สำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ.2545 ซึ่งให้เห็นว่าในลักษณะของครอบครัวเดี่ยวที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็นอัตรา ร้อยละ 55.5 นั้นยังมีขนาดเล็กลงอีก และมีลักษณะที่แตกต่างกัน ดังนี้

- ครอบครัวที่มีสามีและภรรยาและบุตร ซึ่งก็มีแนวโน้มลดลงคือ ในปี 2542 มีครอบครัวที่ประกอบด้วยสามี ภรรยาและบุตร จำนวนร้อยละ 37.6 ลดลงเป็นร้อยละ 36.1 ร้อยละ 35.4 และร้อยละ 34.4 ในปี 2543 2544 และ 2545 ตามลำดับ
- ครอบครัวที่มีแต่สามีและภรรยา มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น เห็นได้จากในปี 2542 มีครอบครัวที่มีแต่สามีและภรรยาจำนวนร้อยละ 11.2 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 12.0 ร้อยละ 12.5 และร้อยละ 13.5 ในปี 2543 2544 และ 2545 ตามลำดับ

3. **ครอบครัวที่อยู่คนเดียว** มีคนที่อาศัยอยู่ตามลำพังมากขึ้น โดยปี 2542มีคนที่อาศัยอยู่คนเดียวร้อยละ11.0 เป็นร้อยละ 11.5 และ 11.8 ในปี 2544 และ 2545 ตามลำดับซึ่งแสดงให้เห็นว่าหญิงหรือชายพอใจที่จะอยู่เป็นโสดมากขึ้น

4. **ครอบครัวพ่อหรือแม่เลี้ยงลูกตามลำพัง** หมายถึงครอบครัวที่มีเพียงพ่อหรือแม่ และลูก เนื่องจากสาเหตุของการหย่าร้าง การเป็นหม้าย แยกทาง การทอดทิ้ง รูปแบบของครอบครัวดังกล่าวมี แนวโน้มสูงขึ้น เห็นได้จากสถิติการหย่าร้างที่เพิ่มขึ้นจาก 3.7 คู่ต่อ 1,000 คู่ในปี 2539 เป็น 4.49 คู่ต่อ 1,000 คู่ในปี 2545 และการตายอันเนื่องมาจากสาเหตุไม่ปกติต่าง ๆ มากขึ้น

5. **ครอบครัวที่รับเด็กเป็นบุตรบุญธรรม** คือครอบครัวที่มีสามีและภรรยาไม่สามารถมีบุตรร่วมกันได้และมีความประสงค์ที่จะขอรับเด็กมาอุปการะเป็นบุตรซึ่งมีจำนวนมากขึ้น สถิติการรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรมของครอบครัวชาวไทยตั้งแต่ปี 2537-2546 มีจำนวนทั้งสิ้น 1,737 คน (กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ, 2546)

ตารางที่ 1: สถิติการรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรม

ปี	บุตรบุญธรรม			ต่างประเทศ	รวม
	ในประเทศ				
	ส่วนกลาง(กทม.)	ภูมิภาค	รวม		
2537	643	2,824	3,467	317	3,784
2538	716	2,631	3,347	296	3,643
2539	706	2,403	3,109	344	3,453
2540	384	2,604	2,988	326	3,314
2541	642	1,868	2,510	456	2,966
2542	675	1,311	1,986	553	2,539
2543	667	2,320	2,987	583	3,570
2544	787	2,746	3,533	504	4,037

2545	763	2,995	3,758	538	4,296
2546	735	3,317	4,052	594	4,646
รวม	6,718	25,019	31,737	4,511	36,248

ที่มา: กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ, 2546

6. **ครอบครัวอื่น ๆ** เช่นครอบครัวที่เกิดจากการแต่งงานกันของเพศเดียวกันมีแนวโน้มที่มากขึ้นเช่นกันรวมทั้งครอบครัวที่แม่หรือพ่อยังมีอายุไม่บรรลุนิติภาวะ ประเทศไทยในปัจจุบันมีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยข้อมูลโครงการ Child Watch 2551 พบว่า“...ปัญหาแม่วัยรุ่น ที่มีเด็กอายุต่ำกว่า 19 ปีมาทำคลอดสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ 2548-2551 โดยในปี 2551 ประเมินการว่าจะมีถึง 77,092 คน จากปี 2550 ที่มี 68,385 คน ซึ่งปัญหาที่ตามมามีมาก ทั้งความไม่พร้อมที่จะเลี้ยงลูก ปัญหาเศรษฐกิจเพราะไม่มีงานทำ สังคมต้องร่วมแก้ไขเนื่องจากนำไปสู่ปัญหาอื่นอีกมาก...”

เมื่อพิจารณารูปแบบของครอบครัวเปลี่ยนจากครอบครัวขยายมาเป็นครอบครัวเดี่ยวในประเทศไทยพบมากขึ้น โดยครอบครัวขยายที่มีปู่ย่าตายาย หรือญาติอื่นๆ ลดลงเรื่อยๆ เหลือเพียงร้อยละ 32.1 ในปี 2545 ในขณะที่ครอบครัวเดี่ยวที่มีสามีและ/หรือภรรยาและ/หรือลูกเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 55.5 ในปี 2545 โดยเฉพาะครัวเรือนที่มีพ่อหรือแม่เป็นผู้ปกครองคนเดียว (single-parent family) มีจำนวนถึง 1.3 ล้านครอบครัว (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2546)

ตารางที่ 2: ประเภทครอบครัวของไทย

ประเภท	จำนวนครอบครัว	ร้อยละ
ครอบครัวเดี่ยว	9,377,588	55.5
- สามีและภรรยา	(2,264,139)	(13.4)
- สามีและภรรยา และบุตร	(5,812,415)	(34.4)
- สามีหรือภรรยา และบุตร	(1,301,034)	(7.7)
ครอบครัวขยาย	5,423,794	32.1
อยู่คนเดียว	1,993,794	11.8
อยู่กับคนที่ไม่ใช่ญาติ	101,379	0.6
รวม	16,896,555	100

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2546

นอกจากนี้ อัตราการจดทะเบียนสมรสลดลงถึงร้อยละ 8 ภายในเวลา 5 ปี (2539 – 2544) ซึ่งมีส่วนที่เกิดจากอัตราการอยู่ร่วมกันโดยไม่ได้จดทะเบียนเพิ่มสูงขึ้น ในขณะที่เดียวกันอัตราการหย่าร้างของครอบครัวไทยก็เพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ ครอบครัวในเขตกรุงเทพและปริมณฑล มีอัตราการหย่าร้างสูงที่สุด ในขณะที่ภาคใต้มีอัตราการหย่าร้างต่ำที่สุด แต่มีแนวโน้มสูงขึ้นเรื่อยๆ โดยในภาพรวมปี 2545 ครอบครัวไทยอยู่ในภาวะแตกแยกหย่าร้างถึง 3 ล้านครอบครัว คิดเป็นประมาณ

ร้อยละ 20 ของจำนวนครอบครัวเดี่ยวทั้งหมดที่มีประมาณ 16 ล้านครอบครัว (กรมการปกครอง, 2546)

แนวโน้มข้อมูลด้านประชากรและครอบครัวของประเทศไทยชี้ชัดว่าผลจากการหย่าร้างที่ทำให้เกิดสภาพครอบครัวที่มีแม่หรือพ่อที่ต้องดูแลเลี้ยงลูกคนเดียวมีแนวโน้มที่จะเป็นปัญหารุนแรงยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ในอนาคต (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2543) และจะส่งผลกระทบต่อฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวและปัญหาอื่นๆ ตามมาอีกมากมายโดยมีข้อมูลจากงานวิจัยต่างประเทศพบว่าครอบครัวที่มีแม่หรือพ่อที่เลี้ยงลูกคนเดียว เด็กมีแนวโน้มที่จะเผชิญปัญหาต่างๆ มากกว่าเด็กที่มีครอบครัวสมบูรณ์อย่างเห็นได้ชัด ตั้งแต่ปัญหาสุขภาพอนามัย ภาวะโภชนาการ อันเนื่องมาจากความยากจนไปจนถึงปัญหาโอกาสทางการศึกษาและการปรับตัวทางสังคม

ตารางที่ 3: ร้อยละของเด็กที่อยู่ใต้เส้นความยากจนของประเทศต่างๆ

ในสหภาพยุโรป ออสเตรเลีย สหรัฐอเมริกา

เปรียบเทียบระหว่างเด็กที่มีทั้งพ่อและแม่กับเด็กที่มีแม่หรือพ่อคนเดียว

ประเทศ	เด็กที่มีทั้งพ่อและแม่	เด็กที่มีแม่หรือพ่อคนเดียว
สวีเดน	2.2	5.2
เดนมาร์ก	2.5	7.3
ฟินแลนด์	1.9	7.5
เบลเยียม	3.2	10.0
อิตาลี	9.5	13.9
นอร์เวย์	1.9	18.4
เนเธอร์แลนด์	3.1	39.5
แคนาดา	7.4	50.2
ออสเตรเลีย	7.7	56.2
สหรัฐอเมริกา	11.1	59.5

ที่มา : The Clearinghouse for International Development in Child, Youth and Family Policies, 2004

สำหรับบ้านเรา นอกจากปัญหาการหย่าร้างและการเพิ่มขึ้นของครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่คนเดียวอันเป็นปัญหาในตัวเองแล้ว สถาบันครอบครัวของไทยยังถูกกระหน่ำซ้ำเติมด้วยวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงต้นทศวรรษ 2540 อีกด้วย ทั้งนี้ ดัชนีความอยู่ดีมีสุขด้านชีวิตครอบครัวที่ประเมินโดยสถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว มหาวิทยาลัยมหิดล พบว่าในช่วงก่อนเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจ ดัชนีความอยู่ดีมีสุขด้านชีวิตครอบครัวมีค่าเฉลี่ยร้อยละ 68.48 และในระหว่างเกิดวิกฤตเศรษฐกิจดัชนีดังกล่าวได้ลดลงเหลือร้อยละ 66.89 ต่อมาภายหลังวิกฤตลดลงอีกเหลือร้อยละ 63.35 และยังคงลดลงอย่างต่อเนื่อง เหลือร้อยละ 62.21 ในปี 2545 (สถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว มหาวิทยาลัยมหิดล, 2545)

ภายใต้แรงบีบคั้นทางเศรษฐกิจดังกล่าว ระบบสวัสดิการช่วยเหลือแม่และเด็กและครอบครัวของประเทศไทยก็ยังนับว่าน้อยอยู่มาก เช่น เงินช่วยเหลือเลี้ยงดูบุตรในระบบของรัฐเพียง 50 บาทต่อคนต่อเดือน หรือในระบบประกันสังคมก็เพียง 150 บาทต่อคนต่อเดือน กรณีมีบุตรหลายคนซึ่งหลายประเทศให้เงินช่วยเหลือในอัตราก้าวหน้าตามจำนวนบุตรซึ่งของไทยเรากียังไม่มีอัตราดังกล่าวนี้ ยังไม่รวมถึงระบบช่วยเหลืออื่นๆ เช่นการหักลดหย่อนภาษีเงินได้ก็มีได้มีการหักลดพิเศษกรณีมีบุตรหลายคนหรือกรณีแม่หรือพ่อเป็นผู้เลี้ยงดูคนเดียว ทั้งนี้ ยังไม่รวมถึงระบบสวัสดิการแม่และเด็กของไทยก็ยังไม่พอเพียงเมื่อเทียบกับประเทศต่างๆ เช่น การคิดวันลาคลอดบุตรซึ่งแม้ในระเบียบราชการจะลาได้ถึง 90 วันโดยได้เงินเดือนเต็ม แต่ในภาคเอกชนในทางปฏิบัติมักลาได้เพียง 45 วันและหากจะลาต่ออีก 45 วันจะได้เงินเดือนเพียงร้อยละ 50 ในขณะที่หลายประเทศมีการปรับปรุงสวัสดิการแม่และเด็กไปมาก ทั้งการยืดระยะเวลาวันลาคลอดที่ได้รับเงินเดือนเต็ม การยอมให้ขยายวันลาคลอดโดยได้รับเงินเดือนบางส่วนได้ถึง 1 ปีในบางประเทศ โดยมีการคุ้มครองการจ้างงานด้วย การอนุญาตให้มีวันลาคลอดบุตรของบิดา (paternal leave) เพื่อไม่ให้แม่ต้องแบกรับภาระการลาคลอดแต่ผู้เดียว ไปจนถึงการยอมให้มีวันลาพิเศษเนื่องจากการเจ็บป่วยของบุตรหรือกิจธุระอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องบุตร เป็นต้น

ตารางที่ 4: ปัญหาระบบสวัสดิการแม่และเด็กและครอบครัวของไทยเมื่อเทียบกับประเทศอื่นๆ

ไทย	ประเทศอื่นๆ ที่มีการปรับปรุงระบบสวัสดิการ
<ul style="list-style-type: none"> เงินช่วยเหลือขั้นพื้นฐาน เช่น ค่าเลี้ยงดูบุตร เงินช่วยเหลือการศึกษาของบุตร ยังไม่พอเพียง เงินช่วยเหลือพิเศษหรือเงินช่วยเหลือฉุกเฉินหรือมาตรการด้านภาษีสำหรับครอบครัวยากลำบาก ยังไม่มีชัดเจน สวัสดิการแม่และเด็กก็น้อย เช่น วันลาคลอดสั้น ไม่มีการคุ้มครองการจ้างงานในภาคเอกชน 	<ul style="list-style-type: none"> เงินช่วยเหลือพื้นฐานพอเพียงกว่า เช่น คิดเป็นร้อยละ 10-15 ของเงินเดือนต่อบุตร 1 คน มีเงินช่วยเหลือพิเศษสำหรับครอบครัวยากลำบาก เช่น เงินลดหย่อนและสิทธิพิเศษสำหรับ single parent เงินช่วยเหลืออัตราก้าวหน้ากรณีมีบุตรหลายคน มีสวัสดิการแม่และเด็กหลังคลอดที่ดีกว่า เช่น ระยะเวลาลาคลอดนาน 4-6 เดือนในหลายประเทศ และได้สิทธิลาต่อโดยยังได้เงินเดือนบางส่วนพร้อมการคุ้มครองการจ้างงาน การมีวันลาคลอดสำหรับบิดา วันลาพิเศษเมื่อบุตรเจ็บป่วย เป็นต้น

สรุปได้ว่าครอบครัวไทยจำนวนมากอยู่ในภาวะยากลำบากมากขึ้นโดยนานาปัจจัย ทั้งโดยโครงสร้างครอบครัวที่เปลี่ยนไป อัตราการหย่าร้าง ภาวะบีบคั้นทางเศรษฐกิจ โดยที่แม่ในภาพปกติระบบสวัสดิการครอบครัวของประเทศไทยก็ค่อนข้างไม่พอเพียงอยู่แล้วไม่ว่าจะในแง่เงินช่วยเหลือเลี้ยงดูบุตร หรือเงินช่วยเหลือการศึกษาของบุตรที่น้อยนิด แม้จะมีระบบประกันสังคมเข้ามาช่วยแต่ก็ยังน้อยมากเมื่อเทียบกับค่าครองชีพ โดยยังไม่ต้องกล่าวถึงครอบครัวยากลำบากเหล่านี้ที่ยังไม่มีมาตรการช่วยเหลือพิเศษใดๆ ที่ชัดเจน โดยเฉพาะครอบครัวที่มีแม่เป็นผู้เลี้ยงดูบุตรเพียงคน

เดียว ระบบการช่วยเหลือไม่ว่าจะในรูปแบบของเงินช่วยเหลือโดยตรง หรือการหักลดหย่อนภาษีเงินได้ หรือระบบช่วยเหลือในเชิงกฎหมายที่จะบังคับให้สามีที่แยกทางกันต้องให้เงินช่วยเหลือก็ยังไม่มีความ บังคับที่ชัดเจน ดังนั้นเด็กที่อยู่ในสภาพครอบครัวเช่นนี้จึงนับว่าตกอยู่ในภาวะเสี่ยงสูงมากและมี โอกาสที่อาจจะกลายเป็นปัญหาของสังคมในอนาคต

ดังที่กล่าวมาทั้งหมดก็เป็นเพียงส่วนของสภาพครอบครัวยากลำบากทั่วไป เช่น กรณีครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่เป็นผู้เลี้ยงดูคนเดียวเท่านั้น ยังไม่รวมครอบครัวในภาวะยากลำบากอีก หลายแบบ เช่น ครอบครัวที่มีบุตรพิการ ครอบครัวที่พ่อหรือแม่พิการ ครอบครัวที่มีปู่ย่าตายายเป็น ผู้เลี้ยงดู ครอบครัวที่พ่อหรือแม่หรือทั้งพ่อและแม่เสียชีวิตจากโรคเอดส์ เป็นต้น

ตารางที่ 5: จำนวนเด็กกำพร้าพ่อหรือแม่หรือทั้งพ่อแม่และแม่
อันเนื่องมาจากพ่อแม่เสียชีวิตจากการติดเชื้อเอดส์

กลุ่มอายุ	จำนวน(คน)
อายุ 0 – 5 ปี	30,845
อายุ 0 – 13 ปี	85,663

ที่มา : ข้อมูลสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2543

ปัญหาของสถาบันครอบครัวของไทยยังรวมถึงปัญหาการขาดความรู้และการเรียนรู้ ที่ดีในการเลี้ยงดูบุตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสภาพสังคมปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนทางสังคมวัฒนธรรมและ การใช้ชีวิตของเด็กไปมาก พ่อแม่ที่ไม่สามารถปรับตัวให้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง กลายเป็นพ่อแม่ที่ เลี้ยงดูบุตรด้วยค่านิยมทางวัตถุและการบริโภคโดยเข้าใจว่าสามารถใช้วัตถุและเงินทดแทน ความรัก ความเอาใจใส่แก่บุตรได้ บวกกับการที่พ่อแม่ต้องทุ่มเทเวลาให้กับการหาเงินเพื่อให้เพียงพอที่จะ ตอบสนองความต้องการของสมาชิกทุกคนในครอบครัวในยุคแห่งการบริโภคนิยม ยิ่งทำให้พ่อแม่มีเวลา ให้ลูกน้อยลงไปอีก จากการสำรวจผู้ปกครอง 1,066 ครอบครัวใน กทม. พบว่าพ่อแม่ส่วนใหญ่ทำงาน วันละ 7-9 ชั่วโมง พ่อแม่ร้อยละ 43 รู้สึกห่างเหินกับลูกเนื่องจากในแต่ละวันมีเวลาทำกิจกรรมร่วมกับ ลูกเพียง 1 - 3 ชั่วโมง (รายงานจากมูลนิธิเครือข่ายครอบครัวและศูนย์ประชาสัมพันธ์สถาบันวิจัยและ พัฒนามหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2546) ในแง่ของเด็กเองก็รู้สึกห่างเหินพ่อแม่มากขึ้นด้วย จาก งานวิจัย Child Watch ของสกว. พบว่า ร้อยละ 40 ของเด็กมัธยมปลายอาชีวะและอุดมศึกษา ระบุว่า ตนไม่ได้ไปเที่ยวไหนกับพ่อแม่เลยในรอบ 1 เดือน (โครงการติดตามสภาวการณ์เด็กและเยาวชน รายจังหวัด (Child Watch), 2546)

เด็กไทยจำนวนมากขึ้นๆ จึงทั้งถูกปล่อยปละละเลยจากครอบครัวทั้งในลักษณะของ การไม่มีเวลาให้ของพ่อแม่ และทั้งในลักษณะของการเลี้ยงดูแบบผิดๆ ทำให้เด็กขาดการกล่อมเกล่า อย่างเหมาะสมอันจะทำให้เกิดปัญหาในระดับครอบครัวและสังคมตามมาอีกมากมาย

ถ้ามองในแง่การพัฒนาทางสติปัญญาของเด็กบนฐานความรู้เรื่องการพัฒนาของ สมอง (brain-based learning) จะเห็นอีกว่าปัญหาของครอบครัวจะกระทบการพัฒนาทางสติปัญญา

ของลูกอีกด้วย เนื่องจากสภาพครอบครัวหรือพ่อแม่เองไม่สามารถดูแลและทำสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นที่จะเอื้อต่อการเรียนรู้และการพัฒนาสมองของลูกได้ดีพอ (พรพิไล เลิศวิชา, 2547)

ตารางที่ 6 : บทบาทของครอบครัวต่อแนวคิดเรื่องการพัฒนาสมอง

แนวคิดหลักจากความรู้เรื่องการพัฒนาสมอง	นัยต่อบทบาทครอบครัว
- สิ่งแวดล้อมมีผลสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาสมองของเด็ก (brain-based learning environments)	- การมีพื้นที่แสดงออกของเด็กในครอบครัว การส่งเสริมการมีเวลาว่างร่วมกันในครอบครัว การสร้างบรรยากาศในครอบครัวเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้
- การเรียนรู้เพื่อกระตุ้นการพัฒนาสมองต้องอาศัยทั้งกิจกรรมในหลักสูตรและนอกหลักสูตรเสริมสนองกัน (brain-based formal and informal curriculum)	- การที่พ่อแม่มีความรู้เกี่ยวกับกิจกรรมง่ายๆ ที่ช่วยส่งเสริมการเรียนรู้และการพัฒนาสมองของลูก
- การพัฒนาสมองเด็กต้องอาศัยสื่อและเครื่องเล่นเสริมการเรียนรู้ (brain-based learning tools & media)	- การที่พ่อแม่รู้จักเลือกสรรสื่อและเครื่องเล่นที่มีประโยชน์ต่อการเรียนรู้ของลูก

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือปัญหามากมายของเด็กไทยในวันนี้อันเนื่องมาจากสภาพครอบครัวเป็นเหตุใหญ่ หากไม่ได้รับการเยียวยาสถาบันครอบครัวอย่างถูกต้อง พอเพียง และทันต่อสถานการณ์ จะเป็นรากฐานของปัญหาสังคมและของรัฐบาลอีกมากมายในอนาคต ตั้งแต่ปัญหาเด็กและเยาวชนโดยตรง ไปจนถึงปัญหาอื่นๆ ทั้งปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาคอร์ปชั่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาความรุนแรงในสังคม และในทางกลับกันหากมีการดำเนินนโยบายอย่างเท่าทันและรวดเร็วต่อการแก้ปัญหาเด็กและเยาวชนนั้น อาจนับถือเป็นจุดเริ่มต้นของการแก้ปัญหาบ้านเมืองเกือบทุกเรื่องในอนาคตได้

ปัญหาวิกฤตของครอบครัวไทย

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีความซับซ้อนและเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการอพยพแรงงานเข้าสู่เมืองใหญ่ สังคมไทยซึ่งแต่เดิมเป็นสังคมชนบท มีความเอื้ออาทรต่อกันมีแนวโน้มเป็นสังคมเมืองมากขึ้น โครงสร้างและรูปแบบของครอบครัวซึ่งเคยเป็นครอบครัวขยายกลายเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น ขนาดของครอบครัวเริ่มเล็กลง ครอบครัวไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างเหมาะสม สถาบันครอบครัวซึ่งเคยเป็นทุนทางสังคม มีระบบเครือญาติที่มีความผูกพันอย่างใกล้ชิด มีความเกื้อกูล เอื้ออาทร และการอบรม ขัดเกลาบุตรหลาน การปลูกฝังวัฒนธรรมและ

ค่านิยมประเพณี กลับอ่อนแอลง ซึ่งมีผลต่อปฏิสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกครอบครัวทั้งทางลบและทางบวก อันเนื่องมาจากปัญหาวิกฤติที่ครอบครัวเผชิญอยู่ ดังนี้

ปัญหาเศรษฐกิจ

รายงานการวิจัยระยะยาวในเด็กไทยโดย รศ.พญ.ลัดดา เหมาะสุวรรณ พบว่าครอบครัวไทยใน 17 จังหวัดทั่วประเทศ ประสบปัญหาวิกฤติในด้านเศรษฐกิจถึงร้อยละ 61 ซึ่งสอดคล้องกับดัชนีการพึ่งพาตนเองด้านเศรษฐกิจ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2546) พบว่ามีครัวเรือนถึงร้อยละ 40 ของครัวเรือนทั้งประเทศที่ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้โดยเฉพาะครัวเรือนภาคเกษตร ซึ่งปัญหาทางเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้สมาชิกในครอบครัวต้องมุ่งทำงานเพื่อหารายได้เลี้ยงครอบครัว ประกอบกับภาวะความผันผวนทางเศรษฐกิจทั้งของประเทศและโลก ทำให้ครอบครัวประสบปัญหาและความยากลำบากซึ่งทวีความรุนแรงมากขึ้น และจากการศึกษาผลกระทบของภาวะวิกฤติเศรษฐกิจต่อเด็ก เยาวชนและครอบครัวของรจฯ ภูเก็ต และคณะ(2542) พบว่า ภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจทำให้ครอบครัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีระดับความเครียดของครอบครัวสูงกว่าภาคอื่นๆ และครอบครัวในกรุงเทพมหานครมีปัญหาสมาชิกมีอาการซึมเศร้ามีความวิตกกังวลสูงกว่าภาคอื่นๆ และผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจนี้ครอบครัวมีแนวโน้มปล่อยให้เด็กอยู่กับลำพังมากขึ้น เนื่องจากบิดามารดาต้องไปหางานทำ ซึ่งจะมีผลให้ครอบครัวไม่สามารถทำหน้าที่ บทบาทในการดูแล อบรมเด็กและเยาวชนในครอบครัวได้ดี

ปัญหาความสัมพันธ์ในครอบครัว

การศึกษาภาวะความอยู่ดีมีสุขของประชาชนด้านชีวิตครอบครัวมีแนวโน้มลดลง (สถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว, 2546) โดยเฉพาะดัชนีด้านสัมพันธภาพที่อบอุ่นในครอบครัวมีค่าดัชนีลดลงจากร้อยละ 80.85 ในปี 2539 ลดลงเป็น 70.77 ในปี 2545 แสดงให้เห็นการอยู่ร่วมกันและความสัมพันธ์ที่อบอุ่นในครอบครัวเริ่มเสื่อมสลาย ความผูกพันและความเกื้อกูลกันในครอบครัวเริ่มห่างเหินอันเนื่องมาจากความจำเป็นทางเศรษฐกิจบังคับให้สมาชิกในครอบครัวต่างต้องพึ่งตนเองมากขึ้น ขาดการ ดูแลเอาใจใส่ซึ่งกันและกันในครอบครัว ทำให้ครอบครัวมีความผูกพันกันน้อยลง ความหวงโยอาทร ความเสียสละ ความอดทนและพึ่งพาต่อกันลดน้อยลง ขาดความเข้าใจระหว่างคู่สมรส พ่อแม่กับลูก พี่กับน้อง หรือญาติผู้ใหญ่ในครอบครัว เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดปัญหาความรุนแรงทั้งในครอบครัวและในสังคมด้วยเช่นกัน โดยมีการศึกษาผลกระทบของสถานภาพการสมรสและสัมพันธภาพระหว่างบิดามารดาต่อการติดยาบ้าของนักเรียนพบว่า การหย่าร้างของบิดามารดาทำให้นักเรียนเสี่ยงต่อการติดยาบ้าเป็น 1.8 เท่า นักเรียนที่สัมพันธภาพระหว่างบิดามารดาไม่ดีจะเสี่ยงต่อการติดยาบ้าถึง 3.14 เท่า (จรุง เมืองชน, 2542)

ปัญหาการสมรสน้อยลงและการหย่าร้างเพิ่มขึ้น

การสมรส ถือว่าเป็นการเริ่มต้นของชีวิตคู่ เมื่อชายและหญิงตกลงที่จะใช้ชีวิตคู่ร่วมกัน โดยมีการจดทะเบียนสมรสถูกต้องตามกฎหมาย ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงถึงความตั้งใจและความมุ่งมั่นในการสร้างชีวิตครอบครัวร่วมกัน ข้อมูลการสมรสและการหย่าร้างของประชากรทั้งประเทศ ชี้ให้เห็นว่า อัตราการจดทะเบียนสมรสที่ถูกต้องตามกฎหมายลดลงในขณะที่อัตราการหย่าร้างสูงขึ้น จากอัตราผู้จดทะเบียนสมรสในปี 2539 เท่ากับ 28.47 คู่ต่อหนึ่งพันครัวเรือน ลดลงเหลือ 20 คู่ต่อหนึ่งพันครัวเรือนในปี 2541 และ 16.8 คู่ต่อหนึ่งพันครัวเรือนในปี 2545 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2545) ในขณะที่อัตราการจดทะเบียนหย่าร้างในปี 2539 เท่ากับ 3.70 คู่ต่อหนึ่งพันครัวเรือน เพิ่มขึ้นเป็น 4.25 คู่หนึ่งพันครัวเรือนในปี 2541 และเพิ่มเป็น 4.49 คู่หนึ่งพันครัวเรือนในปี 2545 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2545) การหย่าร้างที่เพิ่มสูงขึ้นส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจากทั้งหญิงและชายมีความอดทนต่อกันน้อยลง ซึ่งมาจากความเครียดในชีวิตประจำวัน โดยความเครียดนั้นเกิดจากการเห็นความสำคัญของวัตถุมากกว่าจิตใจ

ปัญหาเด็กและผู้สูงอายุถูกทอดทิ้ง

เด็กและผู้สูงอายุยังคงถูกทอดทิ้งจากครอบครัวเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุและสังคมเมืองมีมากขึ้นสภาพปัญหาของการทอดทิ้งนี้ถือว่าอยู่ในสภาวะที่รุนแรง เพราะอัตราส่วนของผู้ที่ถูกทอดทิ้งไม่มีแนวโน้มว่าจะลดลงอย่างชัดเจน ลักษณะของการทอดทิ้งมีทั้งที่กระทำโดยเจตนาและไม่เจตนา หลายครอบครัวที่ทิ้งเด็กโดยไม่ตั้งใจ เช่น ปล่อยให้ผู้อื่นดูแลเด็กปล่อยเด็กไว้ตามลำพังให้ดูแลกันเอง เห็นได้จากข้อมูลการสำรวจ “เสียงสะท้อนจากเด็กไทย ณ วันนี้ ของสวนดุสิตโพล พบว่า สิ่งที่เด็กปรารถนาและทั้งเด็กมัธยมอยากได้จากพ่อ/แม่เป็นอันดับ 1 คือ ความรัก/ความอบอุ่น/ความเอาใจใส่ โดยเด็กประถมมีความต้องการถึงร้อยละ 71.11 และเด็กมัธยมต้องการร้อยละ 63.79 ...” และจากการทอดทิ้งโดยเจตนา เช่นการทิ้งเด็กในโรงพยาบาลและสถานสงเคราะห์ต่างๆ ซึ่งพบว่ามียุติและเด็กและผู้สูงอายุที่ถูกทอดทิ้งอยู่ในสถานสงเคราะห์ในช่วงระหว่างปี 2539 – 2544 มีสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน

นอกจากนี้ผู้สูงอายุถูกปล่อยให้อยู่ตามลำพังหรืออยู่กับเด็กเป็นจำนวนมากขึ้น ในขณะที่สังคมยังตระหนักถึงบทบาทความสำคัญของผู้สูงอายุค่อนข้างน้อย ทำให้ผู้สูงอายุในชนบทเป็นจำนวนมากถูกทอดทิ้งให้อยู่ตามลำพังหรือต้องรับภาระเลี้ยงดูหลาน เพราะพ่อแม่ต่างต้องออกไปหารายได้และประกอบอาชีพ

ตารางที่ 7 : เปรียบเทียบสัดส่วนของการทอดทิ้งเด็กและผู้สูงอายุ

ปี	เด็ก (สัดส่วนต่อเด็ก 100,000คน)	ผู้สูงอายุ (สัดส่วนต่อผู้สูงอายุ 100,000คน)
2539	56	53
2540	57	54

2541	60	61
2542	58	50
2543	57	53
2544	59	50

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2545

ปัญหาความรุนแรงในครอบครัว

สถานการณ์ความรุนแรงในครอบครัวมีมากขึ้นทั้งในเชิงปริมาณและความซับซ้อนของปัญหา ซึ่งในสังคมมักจะมองว่าความรุนแรงในครอบครัวเป็นปัญหาส่วนตัว และเป็นเรื่องภายในครอบครัวที่คนภายนอกไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว ดังนั้น ผู้หญิงและเด็กจำนวนมากจึงถูกกระทำรุนแรงซ้ำซากและเป็นเวลายาวนาน ข้อมูลจากมูลนิธิคุ้มครองเด็ก จากการช่วยเหลือเด็กตลอดปี 2545 พบว่า มีเด็กถูกล่วงเกินทางเพศ จำนวน 231 คน โดยที่ผู้กระทำเป็นคนในครอบครัวถึงร้อยละ 60.69 ในจำนวนนี้มีบิดาแท้ ๆ ที่ข่มขืนบุตรของตนเองถึง 56 คน (ร้อยละ 24.24) และเป็นบิดาเลี้ยงหรือญาติ 38 คน (ร้อยละ 16.45)

ปัญหายาเสพติด

ปัญหาการแพร่ระบาดของยาเสพติดเป็นปัญหาสังคมและกระทบต่อ ครอบครัว ชุมชนและระดับประเทศ จากรายงานผลโครงการประมาณการจำนวนผู้เกี่ยวข้องกับยาเสพติดในประเทศไทยโดย 9 หน่วยงาน ทำการสำรวจใน 40 จังหวัด 39,000 คน ระหว่างเดือนมีนาคม - สิงหาคม 2544พบว่า จำนวนประชากรทั่วประเทศที่เคยใช้สารเสพติดชนิดใดชนิดหนึ่งมีจำนวน รวมทั้งสิ้น 7,312,200 คน หรือร้อยละ 16.4 ของประชากรที่มีอายุ 12 - 65 ปี และข้อมูลจากสำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติดพบว่า มีเยาวชนอายุ 18 - 25 ปี ที่สมัครใจเข้าร่วมการบำบัดรักษาจากการใช้สารเสพติดในปี 2544มีจำนวน 17,444 คน ในจำนวนนี้ประเภทของสารที่ใช้ 5 อันดับแรกคือ ยาบ้าสูงสุด 12,269 คน รองลงมาคือเฮโรอีน 3,728 คน สารระเหย 348 คน กัญชา 256 คน และฝิ่น 226 คน

ปัญหาครอบครัวที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ล้วนมาจากเหตุแห่งปัญหาความอ่อนแอและสภาวะวิกฤตในครอบครัว เกิดจากสาเหตุที่สำคัญ ดังนี้

- การขาดความรู้ในการเตรียมตัวความพร้อมของพ่อแม่ในด้านต่างๆ เช่น ด้านสุขภาพ มีร่างกายแข็งแรง มีอายุเหมาะสม ไม่เป็นโรคติดต่อหรือเจ็บป่วยเรื้อรัง ด้านจิตใจอารมณ์ ที่จะต้องมีวุฒิภาวะเพียงพอที่จะรับภาระการเป็นพ่อแม่ ด้านสังคม เช่น มีความรู้ ความสามารถเพียงพอที่จะประกอบอาชีพ มีรายได้เลี้ยงครอบครัว เป็นต้น

- การขาดแคลนหน่วยสนับสนุนทั้งในเรื่องของความรู้ในการดำเนินชีวิตครอบครัว การดูแลกรรมทั้งสวัสดิการครอบครัวที่เหมาะสมรองรับ ภายใต้อาชีพเศรษฐกิจ สังคม

และสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันซึ่งส่งผลกระทบต่อครอบครัวไม่สามารถดำเนินบทบาทหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ส่งผลให้ครอบครัวอ่อนแอ และบรรดาเด็กยังได้รับผลกระทบรุนแรงอีกด้วย

- สังคมไม่ตระหนักในความสำคัญของครอบครัวว่าครอบครัวมีผลกระทบต่อสังคมส่วนรวม จึง ขาดจิตสำนึกและพลังร่วมกันจากทุกสถาบันในสังคมที่จะพัฒนาครอบครัว ป้องกันและแก้ปัญหาครอบครัว โดยเฉพาะสื่อมวลชนเป็นสถาบันสังคมที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อครอบครัวและสมาชิกของสังคม ยังไม่ได้ให้ความสนใจในการพัฒนาครอบครัวเพียงพอ บางส่วนของสื่อมวลชนได้ตกย่ำให้เกิดผลทางลบอย่างต่อเนื่อง เช่น การปลุกฝังค่านิยมฟุ้งเฟ้อมอมเมา การใช้ความรุนแรง พฤติกรรมที่ส่ออนทางเพศการผลิตสื่อลามกต่าง ๆ เป็นต้น ผนวกกับการที่พ่อแม่ไม่มีความรู้และเวลาสำหรับการเลือกสรร คัดกรองข้อมูลต่างๆ ให้ลูก ทั้งหมดล้วนเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาครอบครัวที่มีคุณภาพและมีความมั่นคงได้

แนวโน้มของครอบครัวในอนาคต

อิทธิพลของกระแสโลกาภิวัตน์และภาวะความทันสมัยที่เน้นปัจเจกบุคคลและค่านิยมในการบริโภคและวัตถุนิยมมากขึ้น ส่งผลให้สังคมมีการแข่งขัน ประกอบกับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี อุตสาหกรรมและกระแสเศรษฐกิจของประเทศและโลก ส่งผลต่อค่าครองชีพและแบบแผนของครอบครัว ผลกระทบดังกล่าวจะส่งผลให้ครอบครัวมีแนวโน้มประสบปัญหา ไม่ว่าจะเป็น

- โครงสร้างของครอบครัวทั้งในเมืองและในชนบทที่เป็นครอบครัวเดี่ยวจะมีแนวโน้มที่ขนาดของครอบครัวเล็กลง และรูปแบบของครอบครัวจะมีหลากหลายมากขึ้นตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมทั้งโครงสร้างของครอบครัวที่ประกอบด้วยบุคคลสองวัย คือ ผู้สูงอายุและเด็กจะมีมากขึ้นโดยเฉพาะในชนบทเนื่องจากการที่หนุ่มสาววัยแรงงานอพยพเข้าไปทำงานทำในเมืองใหญ่ เมื่อมีครอบครัวและมีบุตรโดยยังไม่มีความพร้อม ประกอบกับปัญหาค่าครองชีพสูง ก็จะทำให้ลูกไปให้ปู่ตายายช่วยเลี้ยงดู จึงทำให้ครอบครัวในชนบทมีโครงสร้างเพียงบุคคลสองวัยคือ วัยสูงอายุและเด็กมากขึ้น

- ผู้สูงอายุในชนบทที่เคยมีบทบาทในการถ่ายทอดคุณธรรมและวัฒนธรรมให้แก่ลูกหลาน และเป็นวัยที่ควรจะได้รับดูแล เอาใจใส่จากลูกหลาน จะถูกปรับเปลี่ยนบทบาทและรับภาระมากขึ้นในการทำหน้าที่แทนพ่อแม่เด็กโดยจะต้องรับภาระในการเลี้ยงดูเด็กทั้งในทางกายภาพและจิตใจ โดยเฉพาะหนุ่มสาวที่อพยพมาจากชนบทและแสวงหางานทำในเมือง เมื่อมีบุตรก็จะส่งลูกให้ปู่ย่า ตายายช่วยเลี้ยงดูแทน สำหรับผู้ที่มีความรับผิดชอบก็จะมี การติดต่อ ส่งเสียเงินทองเป็นค่าเลี้ยงดู ผู้สูงอายุจะไม่ต้องรับภาระในการหารายได้เพื่อเลี้ยงดูหลาน แต่ในกรณีที่พ่อแม่เด็กไม่รับผิดชอบและห่างเหินการติดต่อ ก็จะทำให้ผู้สูงอายุต้องรับภาระหนักขึ้นทั้งในการหารายได้เพื่อเลี้ยงดูครอบครัว ในขณะเดียวกันก็ต้องให้การอบรมสั่งสอนเด็กด้วย ซึ่งภาระดังกล่าวส่งผลต่อภาวะ

สุขภาพของผู้สูงอายุทั้งสุขภาพร่างกายและจิตใจ นอกจากนี้การที่เด็กไม่ได้รับความใกล้ชิดกับพ่อและแม่ยังส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของเด็กอีกด้วยปัจจุบันจึงพบเด็กที่เติบโตขึ้นมีปัญหาทางจิตเวชมากขึ้น โดยเฉพาะโรคซึมเศร้า โรควิตกกังวล ฆ่าตัวตาย ติดสารเสพติด ประพฤติผิดศีลธรรมและผิดกฎหมาย มีความก้าวร้าวรุนแรง ประพฤติผิดทางเพศ

- ครอบครัวที่สามีและภรรยาอยู่ร่วมกันโดยไม่มีการจดทะเบียนสมรสมีมากขึ้น เนื่องจากค่านิยมในการรักอิสระ และไม่ต้องการพึ่งพิง ดังงานวิจัยที่ศึกษาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการจดทะเบียนสมรสของสตรีไทย พบว่ายังมีครอบครัวที่คู่สมรสอยู่ด้วยกันโดยไม่จดทะเบียนสมรส ทั้งนี้โดยมีเหตุผลอันมาจากค่านิยมที่เปลี่ยนไป เหตุผลของการไม่จดทะเบียนสมรสมากที่สุด คือ ไม่อยากจดทะเบียนอย่างเป็นทางการ ไม่มีใครนิยมจด หรืออยู่ด้วยกันมานานแล้ว (ร้อยละ 35.9) รองลงมาคือ ความยุ่งยากของการจดทะเบียน เช่น ไม่มีเวลา ไม่มีบัตรประชาชน หรือทะเบียนบ้าน (ร้อยละ 31.2) กล่าวมีปัญหาในการทำนิติกรรมจะได้ง่ายขึ้น ป้องกันการมีปัญหาเรื่องทรัพย์สินสมบัติ ไม่อยากเปลี่ยนคำนำหน้าชื่อ (ร้อยละ 13.5) เป็นต้น

- สำหรับครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่เลี้ยงลูกตามลำพังมีมากขึ้น เนื่องจากอัตราการหย่าร้างที่มีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง การแยกกันอยู่ของครอบครัว และจากการเสียชีวิตของคู่สมรส โดยเฉพาะครอบครัวที่มีแม่เป็นหัวหน้าครอบครัวและเลี้ยงลูกตามลำพังจะมีแนวโน้มสูงขึ้น การที่ครอบครัวมีผู้ปกครองที่เป็นพ่อหรือแม่คนเดียว ทำให้ต้องแบกรับผิดชอบทั้งของตนเอง ครอบครัว และบุตรเพิ่มขึ้น ครอบครัวที่มีผู้ปกครองคนเดียวต้องรับภาระหนักด้านเศรษฐกิจ ประสบปัญหาความเครียดและความว้าเหว ทำให้ไม่มีเวลาในการอบรมสั่งสอนและการช่วยเหลือลูกในด้าน การเรียนอย่างเหมาะสม

- การเลี้ยงดูเด็กของครอบครัว พ่อแม่จะมีระยะเวลาการเลี้ยงดูและการอยู่กับลูกสั้นลง เนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจและการให้ความสำคัญกับบทบาททางหน้าที่การงานมากกว่าครอบครัวเด็กเล็กจะถูกเลี้ยงดูในลักษณะดังนี้

- (1) ปู่ย่า ตายายเลี้ยงดูแทน สำหรับครอบครัวที่ฐานะทางเศรษฐกิจไม่มั่นคง และมีถิ่นฐานอยู่ในชนบท เมื่อคลอดบุตรและเลี้ยงดูได้ระยะหนึ่งก็จะส่งให้ปู่ย่า ตายายช่วยเลี้ยงดูแทน พ่อแม่จะอยู่กับตามลำพัง
- (2) มีผู้ช่วยดูแลเด็กโดยการว่าจ้างบุคคลมาช่วยเลี้ยงดูที่บ้านแทน พ่อแม่จะออกไปทำงานนอกบ้าน เด็กจะอยู่กับตามลำพังกับผู้ช่วยดูแล ซึ่งเด็กจะต้องอยู่กับผู้ช่วยดูแลทั้งวัน หากบุคคลที่ได้มีคุณภาพจะทำให้เด็กมีการพัฒนาการที่ดี หรือหากมีผู้สูงอายุที่เป็นปู่ย่า ตายายอยู่ด้วยจะช่วยควบคุมการเลี้ยงดูได้ด้วย ในทางกลับกันหากผู้ช่วยดูแลเด็กไม่มีคุณภาพและคุณธรรม ก็จะมีผลต่อพัฒนาการและพฤติกรรมของเด็กต่อไป

(3) การจ้างสถานรับเลี้ยงเด็ก ซึ่งมีทั้งเข้าไป-เย็นกลับ และรับกลับสัปดาห์ละครั้ง

สำหรับเด็กที่ถูกเลี้ยงดูในลักษณะที่ (2) และ (3) เมื่อเด็กมีอายุได้ 2-3 ปี จะถูกส่งเข้าสถานรับเลี้ยงเด็กก่อนวัยเรียนหรือโรงเรียนอนุบาล ซึ่งสถานการณ์ดังกล่าวจะมีผลต่อพัฒนาการของเด็กทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ

- นอกจากนี้ เด็กกำพร้าพ่อหรือแม่หรือทั้งพ่อและแม่อันเนื่องมาจากพ่อแม่เสียชีวิตจากการติดเชื้อเอดส์มีจำนวนมากขึ้น จากข้อมูลสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (2547) ประมาณการว่า ในปี 2543 มีกลุ่มเด็กอายุ 0-5 ปี ที่กำพร้าเพราะพ่อแม่เสียชีวิตด้วยโรคเอดส์จำนวน 30,845 คน และกลุ่มเด็กอายุ 0-13 ปี จำนวน 85,663 คน และยังมีผู้ป่วยเอดส์เพิ่มขึ้นอีกอย่างต่อเนื่อง จากรายงานสถานการณ์ผู้ป่วยเอดส์และผู้ติดเชื้อที่มีอาการในประเทศไทยล่าสุด สำนักโรคบาตวิทยา พบว่าจำนวนผู้ติดเชื้อที่มีอาการแล้วและผู้ป่วยเอดส์ทั้งสิ้นจำนวน 317,065 ราย เสียชีวิตแล้วจำนวน 72,965 ราย

ดังนั้น ความจำเป็นในการติดตาม ศึกษาและเฝ้าระวังแนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงสถาบัน ครอบครัวในอนาคต เพื่อให้สามารถดำเนินการในมิติเชิงรุก คือ เน้นการพัฒนาและป้องกันปัญหา ให้มากกว่าการตามแก้ปัญหา ดังที่เป็นอยู่ทั้งในอดีตและปัจจุบันในภาพรวมทั่วไป พอลจะคาดคะเนแนวโน้มของสถาบันครอบครัวในอนาคตได้ ดังนี้

- ลักษณะครอบครัวเดี่ยวจะยังมีเพิ่มขึ้น และจะมีความหลากหลายของลักษณะครอบครัวเดี่ยว กล่าวคือ มี พ่อแม่และลูกหรือมีผู้สูงอายุกับหลาน (โดยที่บิดามารดาย้ายถิ่นฐานเพื่อประกอบอาชีพ) หรือมีสตรีเป็นหัวหน้าครอบครัวและลูก ๆ คือเป็นผู้ไร้คู่ครองดูแลๆ คนเดียว เนื่องมาจากการทอดทิ้งหรือการแยกไปมีอาชีพของสามี ตลอดจนอาจมีเด็กๆ ที่ต้องอยู่กันตามลำพัง โดยไม่มีพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่

- ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกครอบครัวจะเปลี่ยนไป ทั้งระหว่างหญิงชาย สามีภรรยา บิดามารดากับบุตร หรือญาติผู้ใหญ่กับบุตรหลาน โดยมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสภาพเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนมีการเคลื่อนย้ายถิ่นมากขึ้น การรับผิดชอบของงานจะมีผลให้สมาชิกในครอบครัวมีเวลาอยู่ด้วยกันน้อยลง

- รูปแบบ วิธีการหาคู่มีหลากหลายกว่าแต่ก่อน การหย่าร้างมีเพิ่มขึ้น และสังคมยอมรับปัจจัยเหตุของการหย่าร้างมากขึ้น

- คนโสดมีจำนวนเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะสตรี อันเนื่องจากการมีการศึกษาและการมีอาชีพมากขึ้น ประกอบกับการยอมรับสภาวะความเป็นโสดของสตรีในสังคมไทยหญิงและชายที่อยู่ร่วมกันโดยมิได้จดทะเบียนสมรสจะมีมากขึ้น อันจะส่งผลให้กระทบกระเทือนต่อสถาบันครอบครัวและสถานภาพของลูก

- นอกจากนี้นักสตรีจะมีการศึกษามากขึ้นและมีอาชีพนอกบ้าน โอกาสที่ทั้งสตรีและบุรุษจะมีส่วนร่วมกันในการตัดสินใจของครอบครัวก็จะมีมากขึ้นด้วย
- มีการใช้เทคโนโลยีและสภาพแวดล้อมความสะดวกต่างๆ ในภาระกิจดูแลครอบครัวมากขึ้นแต่สตรีก็ยังต้องรับผิดชอบครอบครัวพร้อม ๆ กับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ บุรุษไม่เปลี่ยนแปลงค่านิยมและพฤติกรรมมาช่วยแบ่งเบาภาระภายในบ้านให้มากขึ้น
- คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นด้านสาธารณสุขจะส่งผลให้บุคคลมีอายุยืนมากขึ้น ซึ่งหมายถึงผู้สูงอายุในครอบครัวจะมีมากขึ้นด้วย มีความจำเป็นในการพัฒนาระบบสวัสดิการสังคม โดยเฉพาะในด้านสวัสดิการครอบครัวให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาวะเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ของสังคมไทย ทั้งนี้ โดยคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของครอบครัวสถาบันสังคมอื่นๆ และชุมชนเป็นหลัก

บทเรียนและแบบอย่างที่ดีจากต่างประเทศ

การสำรวจปัญหาครอบครัวในกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมพบว่ามีความคล้ายคลึงกันของปัญหาที่เกิดขึ้น กล่าวคือ การแต่งงานลดลง การหย่าร้างสูงขึ้น อัตราการเกิดลดลง (เป็นปัญหาในประเทศที่มีประชากรน้อย) การอยู่ร่วมกันโดยไม่ได้แต่งงานสูงขึ้น อัตราแม่ที่เลี้ยงลูกคนเดียวเพิ่มสูงขึ้นมากในกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมในรอบ 30 ปีที่ผ่านมา ในกลุ่มประเทศ EU-15 ครึ่งเรือนที่มีพ่อหรือแม่เลี้ยงลูกคนเดียวมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกประเทศ (Lehmann and Wirtz, 2004) เมื่อดูจากรายประเทศในกลุ่มยุโรปจะอยู่ในช่วงตั้งแต่ร้อยละ 13-22 ในขณะที่สหรัฐอเมริกามีอัตราส่วนครอบครัว single parent สูงถึงร้อยละ 26.5 โดยในภาพรวมค่าเฉลี่ยอัตราส่วนครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่เลี้ยงลูกคนเดียวใน 10 ประเทศ อยู่ที่ระดับประมาณร้อยละ 20 (US Department of Labour, Bureau of Labor Statistics Study, 2003)

สภาพปัญหาที่มีความคล้ายคลึงกันในหลายประเทศโดยเฉพาะในเรื่องครอบครัวยากลำบาก เช่น กรณีครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่คนเดียวดังที่กล่าวไปแล้ว เป็นเหตุให้หลายประเทศพยายามแสวงหามาตรการที่เหมาะสมในการช่วยเหลือ อาทิ

- สนับสนุนการจ้างงานพ่อหรือแม่ที่เป็น single parent (หลายประเทศ)
- ให้สิทธิพิเศษ single parent ในการจับจองโครงการที่อยู่อาศัยของรัฐได้ก่อน (อังกฤษ)
- ให้ทุนพิเศษแก่บุตรของ single parent คิดเป็นร้อยละ 13 ของเงินเดือน (อิสราเอล)
- แม่ที่เป็น single parent ลากลดได้นานกว่าปกติ 3 เท่า (โปแลนด์)

- ออกกฎหมายกำหนดให้ฝ่ายที่ไม่ได้ดูแลบุตรต้องสนับสนุนด้านการเงิน (หลายประเทศ)

นอกจากนี้ แนวโน้มหลายประเทศในสหภาพยุโรป อาทิ เนเธอร์แลนด์ นอร์เวย์ สวีเดน เยอรมัน ยังมีความพยายามแสวงหามาตรการใหม่ๆ ในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของครอบครัว เช่น การส่งเสริมให้มีวันลาดูแลลูกหลังคลอดทั้งพ่อและแม่เพื่อไม่ให้ภาคธุรกิจเกิดความรู้สึกว่าเพศหญิงเป็นอุปสรรคของการทำงานเพศเดียว การอนุญาตให้มีวันลาพิเศษ เช่น ลาดูแลบุตร ลาไปร่วมกิจกรรมของโรงเรียนในโอกาสสำคัญ ตลอดจนการส่งเสริมให้พนักงานใช้วันลาหยุดงานในช่วงตรงกับโรงเรียนปิดเทอมเพื่อให้มีเวลาอยู่กับลูกมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีพัฒนาการที่น่าสนใจอีกหลายด้าน เช่น

- หลายประเทศมุ่งลดความเครียดในการเลี้ยงดูบุตรในขณะที่ต้องทำงาน โดยการให้แรงจูงใจสถานประกอบการในการจัดโปรแกรมการดูแลเด็กเล็ก (Early Childhood Education and Care) ในที่ทำงานเพื่อช่วยพ่อแม่ทำงานและเพื่อสนับสนุนและกระตุ้นพัฒนาการของเด็ก โดยให้การเรียนรู้และให้เด็กได้เติบโตภายใต้สภาพความเป็นอยู่ที่ดี
- อังกฤษมีโครงการให้การศึกษ้อบรมและการจ้างงานแก่พ่อแม่วัยรุ่น เพื่อลดความเสี่ยงในระยะเริ่มต้นชีวิตครอบครัว รวมทั้งจัดกิจกรรมนอกเวลาเรียนให้กับเด็กหลังเลิกเรียน หรือในช่วงปิดเทอมเพื่อเป็นการช่วยดูแลเด็ก ให้กับพ่อแม่ที่ต้องทำงาน และเป็นการพัฒนาศักยภาพและทักษะด้านต่างๆให้กับเด็ก
- บางประเทศ เช่น สวีเดนเริ่มมีการกำหนดให้อีกฝ่ายที่ไม่ได้ดูแลบุตรจ่ายเงินสนับสนุนการเลี้ยงดู ไม่ว่าจะ เป็นครอบครัวที่ไม่ได้สมรส แยกกันอยู่ หรือหย่าร้าง ตามจำนวนที่ตกลงกันแต่ต้องไม่ต่ำกว่าตามที่กฎหมายกำหนด (หากไม่สามารถจ่ายได้ตามเกณฑ์ รัฐจะเป็นผู้จ่ายให้) นอกจากนี้ยังมีนโยบายที่ดีเลิศในการให้การดูแลสุขภาพแม่และเด็ก สำหรับแม่ตั้งครรภ์และเด็กอายุต่ำกว่าวัย เรียนรัฐให้การดูแลสุขภาพฟรีในรูปแบบ “ศูนย์ดูแลแม่” และ “ศูนย์ดูแลเด็ก” และสำหรับครอบครัวที่มีเด็กทุกครอบครัวไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการให้บริการด้านสุขภาพ
- ตั้งแต่ปี 1998 สวีเดนจัดให้มีศูนย์ดูแลสุขภาพสำหรับวัยรุ่นโดยเฉพาะโดยให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเพศสัมพันธ์ การป้องกันการตั้งครรภ์และการติดโรคทางเพศสัมพันธ์ เด็กสามารถใช้บริการที่ศูนย์แห่งนี้ได้ทุกวัย รับบริการการให้คำปรึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงภาวะวิกฤตเช่นพ่อแม่หย่าร้าง การถูกล่วง

ละเมิด เป็นต้น โดยข้อมูลของเด็กจะถูกรักษาเป็นความลับแม้แต่จากพ่อแม่ หรือผู้มีอำนาจ ยกเว้นกรณีที่เด็กต้องการการคุ้มครอง

กล่าวโดยสรุป แนวโน้มหลายประเทศกำลังเผชิญปัญหาคล้ายๆ กันในเรื่องโครงสร้างครอบครัวที่เปลี่ยนแปลงไป และมีครอบครัวในภาวะยากลำบากเพิ่มมากขึ้น ทำให้หลายประเทศ พัฒนานโยบายและมาตรการช่วยเหลือครอบครัวออกอย่างหลากหลาย แต่จุดเน้นสำคัญที่เป็น ข้อสรุปเบื้องต้นที่เห็นได้ชัดคือ การดูแลระบบสวัสดิการพื้นฐานของครอบครัว การจัดระบบช่วยเหลือครอบครัวในภาวะยากลำบาก การส่งเสริมความสัมพันธ์เกื้อกูลระหว่างโลกการทำงาน กับชีวิตครอบครัว และการมีกลไกเช่นศูนย์หรือโครงการหรือกิจกรรมต่างๆ ในการให้การเรียนรู้ หรือเตรียมความพร้อมให้แก่พ่อแม่ในการดำเนินชีวิตครอบครัวอย่างมีคุณภาพ

ดังนั้นเพื่อให้ครอบครัวไทยได้รับการพัฒนา ดูแล และได้รับการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น ควรอย่างยิ่งที่ทุกภาคส่วนจะต้องร่วมมือกัน โดยหันมาให้ความสำคัญกับสถาบันครอบครัว อย่างจริงจัง โดยประชาชน ภาครัฐ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรให้ความสำคัญ “การเรียนรู้ของ ครอบครัวในอนาคต” โดยประเด็นที่น่าสนใจ อาทิ

- ความพร้อมก่อนการสร้างครอบครัวใหม่
- การเรียนรู้เกี่ยวกับหลักการครองชีวิตคู่
- การให้ความสำคัญกับการใช้เวลากับครอบครัว
- การเรียนรู้เกี่ยวกับการสร้างสัมพันธภาพที่ดีในครอบครัว
- การมีหลักคิดในการดำเนินชีวิตที่ดี มีคุณธรรม จริยธรรม มีความพอเพียง และมีหลักศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ
- การให้ความสำคัญกับสื่อที่ดี และร่วมป้องกันสื่อที่เป็นภัยและไม่เหมาะสม เป็นต้น

โดยทั้งหมดที่กล่าวมานี้ รัฐบาลเพียงลำพังไม่อาจสร้างและพัฒนาสถาบันครอบครัว ไปสู่ความเข้มแข็งได้อย่างสมบูรณ์ การมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนมีความสำคัญ โดยเฉพาะความตระหนักของประชาชนที่จะต้องหันมาให้ความสำคัญกับครอบครัวของตนอย่างจริงจัง และควรต้องมีการเฝ้าระวังและต้องพยายามเรียนรู้สิ่งต่างๆ ที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของตนและครอบครัว

เราจะเห็นได้ว่าทางออกสำหรับการแก้ปัญหานี้ ควรเน้นให้ความรู้ สร้างการเรียนรู้ร่วมกัน เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างเครือข่ายพ่อแม่ ลูก รวมทั้งหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องทำให้สามารถทราบถึงสถานการณ์ที่เกิดขึ้นและสามารถหาแนวทางได้อย่างทันท่วงที ไม่

ก่อให้เกิดปัญหาที่บ้านปลาย เช่นในอดีตที่ผ่านมาจึงมาสามารถลดทอนความรุนแรงของปัญหาครอบครัว (สังคมเล็กๆ) อันจะนำไปสู่ปัญหาสังคมใหญ่ได้

ตารางที่ 8: สรุปสาระสำคัญการศึกษาแนวคิดและแนวโน้มเกี่ยวกับครอบครัว

แนวคิดและแนวโน้มครอบครัว		
หัวข้อ	อดีต	ปัจจุบัน และอนาคต
นิยาม	ครอบครัวอาจหมายถึงกลุ่มบุคคลที่มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ได้แก่ บิดา มารดา บุตร และเครือญาติก็ยังคงหมายถึงผู้ที่มีความสัมพันธ์กันทางสายโลหิตร่วมกันเช่น ปู่ ย่า ตา ยาย พี่ ป้า น้า อา โดยการแต่งงานสามารถเป็นตัวกำหนดให้สังคมรับรู้ถึงความเป็นครอบครัว และถือเป็นการยืนยันความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล	สังคมปัจจุบันที่เต็มไปด้วยความซับซ้อน หลากหลาย ค่านิยมของครอบครัวจึงแปรเปลี่ยนแต่ยังคงยึดติดตามโครงสร้างและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ครอบครัวจึงหมายถึง กลุ่มบุคคลที่มีความผูกพันและใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน
รูปแบบและหน้าที่	รูปแบบของครอบครัวจะยึดตามโครงสร้างบทบาท และหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัว เช่น 1. ก่อตั้งครอบครัว (Family formation) เช่น ครอบครัวเดี่ยว/ครอบครัวขยาย 2. การสืบสายโลหิตเช่นสืบสายจากทางฝ่ายบิดา/มารดา 3. ที่อยู่อาศัยของคู่สมรส เช่นครอบครัวที่อยู่อาศัยกับฝ่ายหญิง/ฝ่ายชาย/แยกอาศัยอยู่เป็นเอกเทศหรือครอบครัวอิสระ 4. อำนาจของผู้เป็นหัวหน้าครอบครัว เช่นยกให้สามี/ภรรยาเป็นใหญ่หรือสามี และภรรยามีอำนาจเท่าเทียมกัน 5. ลักษณะของการร่วมใช้ชีวิตแบบสามีภรรยาเช่น ผัวเดียวเมียเดียว/หลายผัวหลายเมีย เป็นต้น <u>หน้าที่ของครอบครัว</u> 1. สร้างสรรค์สมาชิกใหม่ เพื่อให้สังคมสามารถดำรงอยู่ 2. บำบัดความต้องการทางเพศ 3. เลี้ยงดูผู้เยาว์ให้เจริญเติบโตในสังคม 4. การให้การอบรมสั่งสอน 5. การกำหนดสถานภาพ 6. การให้ความรักความอบอุ่น	ปัจจุบันและอนาคต เงื่อนไขพื้นฐานเกี่ยวกับการอยู่ด้วยกันหรือการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน (ครอบครัว) ได้เปลี่ยนไปอย่างมากเนื่องจาก o การแพทย์สมัยใหม่ได้เพิ่มทางเลือกและทางออกที่มากขึ้นสำหรับการอยู่ร่วมกัน ดังนั้นการารมณ์และการเจริญพันธุ์จึงถูกแยกออกจากกันส่งผลให้ความเป็นพ่อแม่ทางชีวภาพและทางสังคมที่แยกออกจากกันด้วย o ผู้หญิงจำนวนมากประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะโอกาสด้านการศึกษาที่สามารถเท่าเทียมและล้ำหน้าผู้ชายได้ในบางส่วน o ความรักแบบโรแมนติกเป็นหลักคิดพื้นฐานที่นำผู้คนเข้าสู่อการแต่งงานได้แปรเปลี่ยนไปเป็นการเน้นผลประโยชน์ด้านวัตถุให้เป็นปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจดังนั้น ผลลัพธ์ที่สำคัญตามมาคือ การเพิ่มขึ้นของอัตราหย่าร้าง ซึ่งเกิดขึ้นในประเทศต่างๆ จำนวนไม่น้อย o ความสัมพันธ์ของคนเพศเดียวกันยังประสบกับการกีดกันในบางสังคม แต่ในอนาคตกำลังได้รับการยอมรับทางสังคม ทางกฎหมายและอย่างเป็นทางการมากขึ้น

แนวคิดและแนวโน้มครอบครัว		
หัวข้อ	อดีต	ปัจจุบัน และอนาคต
		<p>ด้วยปัจจัยต่างๆ ทั้งหมดนี้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล รวมทั้งการอยู่ร่วมกันของรูปแบบต่างๆ ของชีวิตครอบครัว ซึ่งแนวโน้มของครอบครัวในอนาคตจะมี 2 รูปแบบ</p> <p>1. ครอบครัวแบบ <u>positive and functional</u> จะมีลักษณะ</p> <ul style="list-style-type: none"> o ชายและหญิง (พ่อแม่) จำนวนมากพยายามที่จะสร้าง ออกแบบ วางแผน “ครอบครัว” ให้มีความสมดุล มีสุขภาพที่ดีสามารถจัดการและแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ด้วยคนในครอบครัวเดียวกันโดยพยายามมุ่งสู่ความเป็นครอบครัวที่สมบูรณ์แบบ o พ่อแม่จะสร้างสมดุลในชีวิตประจำวันให้ลูกและครอบครัว ทั้งเรื่องงาน เรียน รวมทั้งเที่ยวเล่น o พ่อแม่จะพยายามสร้าง/กำหนดสิ่งแวดล้อมต่างๆ เพื่อสร้าง “ครอบครัว” รวมทั้ง “ลูก” ให้สามารถเกิดการพัฒนาอย่างเต็มศักยภาพ (Hyper Parent) o เด็กๆ จากครอบครัวในลักษณะนี้ จะได้รับการคาดหวังให้เป็น “เด็กสมบูรณ์ มีความพร้อม เตรียมตัวต่อสู้ และสามารถโตเป็นผู้ใหญ่ที่ดีกว่าพ่อแม่” <p>2. ครอบครัวแบบ <u>negative and alarming</u> จะมีลักษณะ</p> <ul style="list-style-type: none"> o ชายและหญิง (พ่อแม่) หลายคู่ทะเลาะเบาะแว้ง เลิกร้าง หย่าร้าง ใช้ชีวิตครอบครัวที่แตกต่างจากรุ่นพ่อรุ่นแม่โดยมีการกำหนดนิยาม โครงสร้าง และรูปแบบครอบครัวขึ้นมาใหม่ o ครอบครัวในลักษณะนี้จะมีความสุ่มเสี่ยงต่อปัญหาความรุนแรงที่เกิดขึ้นในครอบครัว o เด็กๆ จากครอบครัวในลักษณะนี้ก็มีแนวโน้มที่ดำเนินชีวิตที่ไม่แตกต่างจากพ่อแม่ของตนเอง เช่น ใช้ชีวิตคู่เป็นไม่มีการผูกมัด การเป็นพ่อแม่ตั้งแต่วัยเยาว์ หรือเป็นผู้ใหญ่เกินตัว เป็นต้น o เมื่อพ่อแม่มีอายุสูงขึ้นจะมีแนวโน้มถูกทอดทิ้ง เนื่องจากการไม่มีลูกหลาน หรือเครือญาติต่างก็มีความสัมพันธ์ที่ห่างเหิน

ส่วนที่ 3 การเรียนรู้ของครอบครัว

การเรียนรู้ และกระบวนการเรียนรู้เป็นการยกระดับความสามารถในการคิด วิเคราะห์ ปัญหา สาเหตุ หาทางเลือกของการแก้ปัญหา การตัดสินใจเลือกทางเลือกในการแก้ปัญหาและสรุปบทเรียน เพื่อยกระดับสติปัญญาให้สูงขึ้น ในการมุ่งมั่นจะแก้ปัญหาและพึ่งตนเอง และเรื่องของการพัฒนาความรู้และทักษะในการจัดการกับปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันการเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ที่สามารถในแบบนี้จะต้องเป็นการเรียนรู้ที่ควบคู่ไปกับการปฏิบัติหรือการทำกิจกรรมต่างๆ (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2540: 45-49)

การเรียนรู้ของครอบครัว จึงหมายถึงความสามารถของพ่อแม่ และลูกในการคิด วิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ หาทางเลือกของการแก้ปัญหา การตัดสินใจเลือกทางเลือกในการแก้ปัญหาและทักษะในการจัดการกับปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันเมื่อวิเคราะห์องค์ประกอบของการเรียนรู้นั้นพบว่าเรียนรู้ของครอบครัวนั้นประกอบด้วย

1. แรงจูงใจ (Motive) ของพ่อแม่ ซึ่งแรงจูงใจเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการเรียนรู้ เพราะเป็นตัวจักรสำคัญของพฤติกรรมของพ่อแม่
2. สิ่งจูงใจ (Incentive) นักจิตวิทยาเชื่อว่าสิ่งจูงใจจะเป็นศูนย์กลางหรือหัวใจของการเรียนรู้เพราะสิ่งจูงใจเป็นสิ่งที่ลดความเครียดและนำไปสู่ความพอใจ
3. อุปสรรค (A barrier or block) ต่างๆ จะทำให้พ่อแม่พยายามทำซ้ำๆ หรือเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อจะฟันฝ่าอุปสรรคนั้นไปสู่เป้าหมายให้ได้
4. กิจกรรม (Activity) กิจกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่จะทำให้ทราบว่าพ่อแม่เกิดการเรียนรู้หรือไม่เพียงใด ช้าหรือเร็วอย่างไร

สำหรับแนวคิด Strauss และ Howe (1991) นั้นได้มองเห็นว่าการเรียนรู้ของบุคคลในที่นี้ อาจหมายรวมถึงการเรียนรู้ของพ่อแม่ที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาตินั้น มีข้อสรุปดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับตนเอง (Self-concept) เคลื่อนตัวจากบุคลิกที่พึ่งพิงคนอื่นไปสู่การเป็นมนุษย์ที่กำหนดทิศทางชีวิตของตนเอง
2. บุคคลสามารถเพิ่มพูนประสบการณ์ที่จะกลายเป็นทรัพยากรการเรียนรู้ได้อีก
3. ความพร้อมที่จะเรียนของบุคคลจะกลายเป็นจุดหลักของการพัฒนางานในภาระหน้าที่ตามบทบาทในสังคม
4. ระยะเวลาของบุคคลได้เปลี่ยนจากการถ่ายทอดความรู้ต่อๆ กันมา เป็นการใช้ความรู้อันที่ และด้วยเหตุนี้การเรียนรู้ได้เลื่อนไหลจากการยึดวิชาเป็นหลัก (Subject Centredness) ไปสู่การยึดการดำเนินงานตามบทบาทหน้าที่เป็นหลัก (Performance Centredness)

5. บุคคลจะเรียนรู้ได้ดี ถ้ามีเงื่อนไขของการเรียนรู้ (Learning Condition) ดังนี้

- ผู้เรียนรู้สึกอยากจะทำเรียน
- สภาพแวดล้อมของการเรียนรู้สะดวกสบายทางกายภาพ มีความเคารพและยอมรับกันและกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีอิสระและเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น และยอมรับความแตกต่างด้านต่างๆ กันของบุคคล
- ผู้เรียนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายไว้เองว่าประสบการณ์เรียนรู้นั้นเป็นเป้าหมายของตนเอง
- ผู้เรียนยอมรับที่จะแบ่งปันที่จะแบ่งปันความรับผิดชอบในการวางแผนและดำเนินการตามประสบการณ์การเรียนรู้ ดังนั้น จึงเกิดความรู้สึกผูกพันกับหน้าที่และความรับผิดชอบนั้น
- ผู้เรียนมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในกระบวนการเรียนรู้
- กระบวนการเรียนรู้สอดคล้องกันกับการประยุกต์ใช้ประสบการณ์ของผู้เรียน
- ผู้เรียนรู้สึกถึงความก้าวหน้าในการเรียนรู้ตามเป้าหมายที่ตนเองกำหนดไว้

นอกจากนี้การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ดีถ้าอยู่ภายใต้ปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์กล่าวคือ (1) ผู้เรียนรู้สึกอยากจะทำเรียน (2) สภาพแวดล้อมของการเรียนรู้ (3) ตั้งเป้าหมายของตนเอง (4) ผู้เรียนมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในกระบวนการเรียนรู้ (5) กระบวนการเรียนรู้สอดคล้องกับประสบการณ์ของผู้เรียน (6) มีความก้าวหน้าในการเรียนรู้ (7) ความเชื่อและธรรมเนียมการปฏิบัติ (8) การกระจายเครือข่ายและขยายตัวของกระบวนการเรียนรู้ (9) ผู้เรียนได้รับการสนับสนุน (10) ภาวะเศรษฐกิจหรือการทำมาหากิน (11) การทำงานระบบกลุ่ม (12) การศึกษา การฝึกอบรมจากหน่วยงานต่างๆ และ (13) ผู้ทรงภูมิปัญญา (คมพล สุวรรณภูฏ, 2544: 30-31)

การส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัว

นักจิตวิทยาครอบครัว Nicolas Stinnett (1986 อ้างถึงในกิติพัฒน์ นันทปัทมะดุลย์, 2533) ได้เขียนคุณสมบัติของพ่อแม่ที่มีคุณภาพไว้ 6 ประการ ดังนี้

- 1) การชื่นชมคุณค่าของลูกๆ ถือเป็นการแสดงการกระทำที่พึงพอใจและตระหนักในคุณค่าซึ่งกันและกัน และยังเป็น การหล่อหลอมลูกๆ ให้เติบโตเป็นสมาชิกของสังคมที่มีทัศนคติมองสังคมส่วนรวมในแง่ดีด้วย
- 2) การให้เวลาอยู่ด้วยกัน โดยการที่พ่อแม่ และลูกๆ ได้ร่วมทำกิจกรรมหลายอย่างร่วมกัน และเป็นกิจกรรมที่ทุกคนพอใจจะทำร่วมกัน

3) พ่อแม่ต้องสร้างพันธะความสุขและสวัสดิภาพของครอบครัวร่วมกัน ซึ่งก็คือการห่วงใยซึ่งกันและกันอย่างแท้จริงโดยการแสดงออกทั้งทางกาย วาจาและใจ

4) การติดต่อสื่อสารระหว่างกันเป็นอย่างดี การที่ไม่มีเวลาพูดคุยกัน บางครอบครัวรับรู้เรื่องราวผ่านบุคคลภายนอกครอบครัว ก่อให้เกิดความไม่เข้าใจและความห่างเหิน ซึ่งจะนำมาสู่ความขัดแย้ง ดังนั้นการพูดคุยด้วยเวลาที่มีคุณภาพและการรับรู้ความรู้สึกต่างๆ จะเป็นการช่วยกันพยายามหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน

5) การมีศรัทธาต่อศาสนาอย่างแรงกล้า อิทธิพลของความศรัทธาจะช่วยให้มีความอดทน การให้อภัย ระวังความโกรธได้เร็ว และการรู้จักช่วยเหลือผู้อื่นในสังคม

6) บทบาทของพ่อและแม่ต้องเรียนรู้ที่จะจัดการกับวิกฤตการณ์ในครอบครัว โดยการให้กำลังใจซึ่งกันและกัน นำไปสู่การร่วมกันแก้ไขปัญหาค้นหาได้ในที่สุด

สภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคมและความจำเป็นทางเศรษฐกิจเกิดขึ้น ทำให้บทบาทและหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัวซึ่งเคยกำหนดโดยปัจจัยทางเพศนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นการแบ่งตายตัวเกินไป สมาชิกหญิงและสมาชิกชายอาจสามารถแลกเปลี่ยนหน้าที่กันได้บางส่วนตามความเหมาะสมและความจำเป็น ซึ่งการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในลักษณะที่เป็นธรรมชาติที่เกิดจากการบาดเจ็บ เสียชีวิตอาจทำให้ครอบครัวไม่สามารถปรับตัวได้ทัน อาจเกิดภาวะล่มสลายของครอบครัวขึ้นได้

ปัจจุบันสภาพครอบครัวเมืองส่วนใหญ่จะมีสภาพเป็นครอบครัวเดี่ยว (Nuclear Family) มีพ่อแม่ลูกเป็นหลัก สาเหตุของครอบครัวในเมืองที่มีขนาดเล็กลงมีหลายสาเหตุ เช่น ที่ดินในเมืองมีราคาแพงขึ้น ทำให้จำกัดการขยายตัวของสมาชิก หรือความสะดวกในการเดินทางไปประกอบอาชีพ ครอบครัวยุคสูงขึ้นไป รวมทั้งการรักอิสระของคนรุ่นใหม่ที่ชอบแยกตัวมาอยู่ต่างหาก สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นกับครอบครัวเดี่ยวในเมืองเหมือนกัน คือ การขาดความมั่นคงของครอบครัว การที่พ่อแม่ต้องออกทำงานนอกบ้านทำให้ลูกซึ่งเป็นครอบครัวสูญเสียไปคือ “การอบรมสั่งสอน การไม่มีต้นแบบที่ดี และขาดการถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่สมาชิกใหม่” ปัจจุบันทางออกของครอบครัวเมืองคือ การหาพี่เลี้ยงเด็ก หรือไม่ก็ส่งไปอยู่โรงเรียนเด็ก ซึ่งส่งผลให้เด็กได้รับการพัฒนาในบางด้านเช่น สติปัญญา ทักษะต่างๆ แต่จะขาดด้านความรัก ความอบอุ่น และไม่มีความรู้สึกผูกพันกับคนในครอบครัว

ในขณะที่ปัจจุบัน สภาพการอบรมเลี้ยงดูเด็กไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากอดีตเป็นอย่างมาก บางอย่างได้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น บางอย่างได้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่แย่ลง มีบางอย่างสูญหายไป และมีบางอย่างที่เพิ่มขึ้นมา การเปลี่ยนแปลงนี้ได้ยังคงดำรงต่อไปเรื่อยๆ ตามสภาวะแรงกระทบของสิ่งแวดล้อม และกระแสวัฒนธรรมข้ามชาติ ซึ่งเราคงไม่สามารถหยุดยั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้

การจะพัฒนาเด็กไทยให้ไปเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพของสังคมนั้น เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่า จำเป็นต้องเริ่มกันตั้งตารยะต้นของชีวิต วิทยาการสมัยใหม่รวมทั้งการศึกษาค้นคว้าและวิจัยจำนวนมากได้ให้ผลยืนยันตรงกันว่า ช่วงอายุ 0-6 ปี เป็นช่วงสำคัญของชีวิต ผลของการอบรมเลี้ยงดู

และประสบการณ์ต่างๆ บุคคลได้รับในระยะต้นของชีวิตมีอิทธิพลอย่างมากต่อการวางรากฐานชีวิต การที่เด็กได้รับการพัฒนาทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา คุณธรรม และสังคมในทิศทางที่ถูกต้องจะเป็นรากฐานสำคัญต่อการพัฒนาในขั้นต่อไปอย่างมั่นคง

ประเทศไทยยังไม่มีทฤษฎีและหลักการเกี่ยวกับการพัฒนาและการเรียนรู้ของพ่อแม่และเด็กที่ตั้งอยู่บนฐานข้อมูลที่มาจากรอบครัวไทยและมาจากบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทย ประเทศไทยเรายืมทฤษฎีและหลักการของประเทศอื่นๆมาใช้ ซึ่งในบางส่วนอาจมีความเหมาะสมในแง่ที่เป็นความสากลหรือธรรมชาติของเด็กทั่วไปไม่ว่าจะแห่งไหนใด แต่เนื่องจากสิ่งแวดล้อมและสังคมเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ ทฤษฎีและหลักการของประเทศอื่นๆ ก็อาจจะยังขาดส่วนที่มีความเหมาะสมกับเด็กไทย เนื่องจากสิ่งที่เหมาะสมในสังคมและวัฒนธรรมหนึ่งอาจจะไม่เหมาะสมกับสังคมหนึ่งก็ได้ ฉะนั้นการพัฒนาเด็กไทยในอนาคตให้มีความดี จึงจำเป็นต้องอาศัยหลักการ วิธีการหรือรูปแบบต่างๆ ที่สามารถผสมผสานกับความรู้ตามหลักสากลกับวิถีชีวิตและระบบคุณค่าของสังคมไทยเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสมกลมกลืน

หลักการและรูปแบบการพัฒนาเด็กตามวิถีชีวิตไทย ควรมีลักษณะสำคัญ เช่น การตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นไทย อาศัยพื้นฐานหลักปรัชญาและทฤษฎีการพัฒนาการที่ชัดเจนตามวัย โดยอาจส่งผลให้แก่ปัญหาของสังคมไทยและตอบสนองความต้องการของเด็กไทยได้ นอกจากนี้ควรมีการคำนึงถึงสังคมไทยที่พึงปรารถนาในอนาคตและเตรียมพัฒนาเด็กให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในอนาคต เนื่องจากโลกในยุคปัจจุบันเป็นยุคของโลกแบนราบ การติดต่อสื่อสารสามารถทำได้ง่าย รวดเร็ว ฉับไว และยิ่งเต็มไปด้วยข้อมูล ข่าวสารต่างๆ มากมายดังนั้นการพัฒนาเด็กไทยนั้นจำเป็นต้องอย่างยิ่งที่ต้องมีข้อมูลเกี่ยวกับสภาพสังคมในอนาคตก่อกำกับด้วย และสิ่งที่สำคัญที่จะส่งผลให้เด็กไทยมีคุณลักษณะที่พึงปรารถนา นั่นก็คือ **ทักษะการเลี้ยงดู อบรมสั่งสอนของพ่อแม่**

ดังนั้นกระบวนการแห่ง “การเสริมสร้างการเรียนรู้ครอบครัว” สามารถดำเนินการได้ด้วยแนวทางและวิธีการที่หลากหลาย ซึ่งครอบครัว พ่อแม่ ผู้ปกครองอาจเรียนรู้จากแผนการสอนที่หลากหลาย และวิธีการสอนที่สร้างความสุขของครู และนำมาปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสม เช่น

- การจัดการเรียนรู้ต้องมุ่งถูก “เป้า” ไปให้ถึงตัวลูกๆ ไม่ทิ้งองค์รวมที่แท้ของชีวิต พร้อมกับนึกเสมอว่า การเรียนรู้จักต้อง “ร่วมมือ ร่วมประสาน เพื่อสร้างสรรค์” ดังนั้นพ่อแม่ถือเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่มีชีวิต มีคุณค่า และอยู่ใกล้ตัวเด็กมากที่สุด จำเป็นต้องมีการพัฒนาความรู้ตนเองอยู่เสมอ
- พ่อแม่ควรมีการวางแผนที่ดีมีเป้าหมายที่ชัดเจน
- บทเรียนหรือเรื่องราวที่จะให้ลูกเรียนรู้ ควรเริ่มจาก “เรื่องเล็กๆ ใกล้ตัว แต่มีความหมาย”

- วัตถุประสงค์การเรียนรู้ ควรบอกลูกให้ชัดเจน “ว่าอยากให้ลูกได้เรียนรู้” และ “เน้นตามวัยโดนใจ”
- กิจกรรมการเรียนรู้ พ่อแม่ควรบูรณาการเรื่อง “ความดี ชีวิต ทฤษฎี” มาเรียนรู้ร่วมกันกับลูก โดยให้ความสำคัญในประเด็นที่ว่า “เรียนรู้ได้ทุกที่ทุกเวลา” “เรียนรู้จากเรื่องเล็กๆ แต่ให้ปรับใช้ได้”
- สื่อที่ใช้มาจากชีวิตจริงรอบๆ ตัวลูก
- พ่อแม่ควรมีการประเมินผลด้วยวิธีการที่หลากหลาย โดยเน้นว่า “วัดให้ถูกที่ ด้วยวิธีที่ถูกทาง”

การเรียนรู้ของครอบครัวในมิติต่างๆ

การเรียนรู้ของครอบครัวมิได้หมายถึงการเรียนรู้ของพ่อแม่ และลูกๆ ของเด็กในบทบาทหน้าที่ของตนเท่านั้น แต่มีความหมายกว้างที่ครอบคลุมการเรียนรู้บริบทต่างๆ ที่ล้อมรอบครอบครัว เช่น การเรียนรู้เพศศึกษา การเรียนรู้เรื่องพหุวัฒนธรรม การเรียนรู้เรื่องสื่อ การเรียนรู้เรื่องบริโภคนิยมรวมทั้งสิ่งเสพติดซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นแนว “วิชาชีวิต” โดยการศึกษาเอกสารครั้งนี้ได้ปรับประยุกต์หลักคิดและแนวทางการสอน เนื้อหาสาระที่สำคัญโดยสังเขป พร้อมตัวอย่างกิจกรรมการเรียนรู้ที่น่าจะปรับใช้ได้ในบริบทครอบครัวและบริบทอื่นๆ อาทิ

มิติเรื่องเพศและความสัมพันธ์ระหว่างเพศ

บรรดาพ่อแม่ทั้งหลายต้องยอมรับความจริงของวัยรุ่นยุคปัจจุบันว่า พวกเขาบางคนเริ่มมีเพศสัมพันธ์เป็นปกติวิสัย (Sexually Active) ทั้งกับเพศเดียวกันและเพศตรงข้าม และแทนที่จะปฏิเสธความจริงเรื่องนี้ หรือพยายามให้ลูกๆ งัดเว้นการมีเพศสัมพันธ์โดยสิ้นเชิงจนกว่าจะแต่งงาน พ่อแม่กลับควรจะคุยกับลูกตรงๆ ในเรื่องนี้และช่วยเตรียมให้เขาพร้อมที่จะหลีกเลี่ยงการมีผลกระทบทางลบด้านต่างๆ จากการที่เขาไปมีเพศสัมพันธ์กับใครบางคนเข้าดังนั้นเป้าหมายของการเรียนรู้พ่อแม่ในเรื่องเพศศึกษา จึงนอกจากการเรียนรู้เข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางสรีระร่างกาย และพัฒนาการทางอารมณ์ที่สัมพันธ์กับวัยและเพศแล้ว ยังเน้นให้ได้มีทักษะในการรู้จักดูแลร่างกาย หลีกเลี่ยงและป้องกันตัวการมีพฤติกรรมเสี่ยงทางเพศ มีความรู้ความเข้าใจต่อเพศตรงข้ามและการมีความสัมพันธ์กับเพศตรงข้ามหรือเพศเดียวกันอย่างเหมาะสมการมีทัศนคติ ค่านิยมและพฤติกรรมทางเพศที่ถูกต้อง รู้และเข้าใจในอัตลักษณ์ทางเพศของตนเองและผู้อื่น รู้ถึงผลกระทบของความสัมพันธ์และพฤติกรรมทางเพศทั้งเชิงบวกและเชิงลบ ตลอดจนเคารพในศักดิ์ศรีและคุณค่าของความเป็นคนไม่ว่าจะต่างเพศหรือต่างวัย เป็นต้น หรือกล่าวอีกนัยก็คือเป้าหมายการสอนเพศศึกษานั้นมุ่งเน้นให้ “รู้จักตัว รักตน รู้ทันใจ ไวทันอารมณ์เสี่ยง เลี่ยงระวังภัย เช็กส์” ตลอดจนการรู้จัก “วางตัวให้ถูกที่ มีสัมพันธ์ภาพให้ถูก มีจริยธรรมนำชีวิต และเห็นคุณค่าความเป็นคน”

ตัวอย่างประเทศที่ประสบความสำเร็จสูงในการสอนเพศศึกษาในโรงเรียนอาทิ แคนาดา อังกฤษ ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ สวีเดน เป็นต้น ในอเมริกา ประธานาธิบดีบุชประกาศชัดเจนนโยบายการสอนเพศศึกษาในแบบที่เรียกว่า abstinence-only sex education คือการสอนเพศศึกษาที่เน้นให้เด็กงดเว้นหรือชลอการมีเพศสัมพันธ์ในวัยรุ่นเป็นหลัก ซึ่งในสหรัฐเองก็มีการพัฒนาเว็บไซต์ที่มุ่งให้ความรู้และคำแนะนำแก่ผู้ปกครองในการพูดคุยเรื่องเพศศึกษากับลูกหลาน ซึ่งมีชื่อว่า www.4parents.gov ที่พัฒนาขึ้นโดย Department of Health and Human Services จัดทำขึ้นเพื่อพ่อแม่ผู้ปกครองที่ต้องการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับแนวทางในการพูดคุยกับลูกหลานให้งดเว้นจากการมีเพศสัมพันธ์เป็นการเฉพาะ และมีจุดเน้นเรื่อง “ปฏิเสธวิทยา” (Abstinence education) ซึ่งเป็นมิติหนึ่งของเพศศึกษา” (อมรวิชช นาคทรพรพ, 2547)

นอกจากนี้ การปฏิรูปการสอนเพศศึกษายังมิได้มีเป้าหมายการเรียนรู้เรื่องเพศอย่างถูกต้องเหมาะสมในภาพรวมเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการปฏิรูปการเรียนรู้เรื่องเพศศึกษาเฉพาะกรณีด้วย เช่น ใน Policy Statement ของ The National Association of School Psychologists (NASP) ที่ว่าให้มีการสอนหรือการฝึกอบรมเรื่องรักร่วมเพศในโรงเรียนได้ แต่ต้องเน้นให้การสอนการฝึกอบรมให้ความรู้ดังกล่าวเป็นไปโดยเป้าหมายของการสร้างพื้นที่การยอมรับในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมต่อนักเรียนที่เป็นเกย์และเลสเบียนในโรงเรียนมากขึ้นและลดปัญหาการกลั่นแกล้งหรือคุกคามเด็กกลุ่มนี้ในโรงเรียนลง โดยที่ต่อนั้นว่าการสอนเรื่องดังกล่าวต้องไม่ส่งเสริมการเป็นเกย์หรือเลสเบียนด้วยการสอดแทรกเนื้อหาเกี่ยวกับการปรับตัวและค้นหาอัตลักษณ์ทางเพศที่ถูกต้องอยู่ในหลักสูตร พร้อมกับชี้ให้เห็นปัญหาหรือความเสี่ยงของการเป็นเกย์หรือเลสเบียนให้เห็นชัด

ตัวอย่างศิลปะการสอนเพศศึกษา : สอนอย่างฉลาด ที่ครอบครัวควรเรียนรู้ร่วมกับเด็ก

- พ่อแม่ควรสอนให้ถูกหลัก อย่าสร้างอคติ หรือบิดเบือนความรู้ : อย่าเริ่มต้นการสอนด้วยการให้ความรู้ผิดๆ หรือให้ค่านิยมที่ไม่ถูกต้องแก่เด็ก และอย่าปลุกฝังให้เด็กเกิดอคติต่อเพศตรงข้าม เพราะนอกจากจะทำให้การสอนเพศศึกษาถูกบิดเบือนจุดมุ่งหมายแล้ว อาจส่งผลร้ายต่อการเรียนรู้ที่ติงามของเด็กภายหลัง

- พ่อแม่ต้องเข้าใจวัยใจ อย่าโม้-ประจานเด็ก : อย่านำยกตัวอย่างลูกคนอื่น ๆ ที่มีพฤติกรรมทางเพศที่ไม่เหมาะสมเพราะเท่ากับเป็นการประจานเด็กโดยไม่จำเป็นแล้ว ยังเป็นการตีตราเด็ก และทำให้เด็กตีมองเพื่อนที่มีพฤติกรรมไม่เหมาะสมว่าวร้ายในเรื่องเซ็กส์โดยปราศจากการเข้าเบื้องหน้าเบื้องหลังที่แท้จริง หรือไม่ก็ทำให้เด็กที่อยากเด่นอยากดังไปเอาดีในเรื่อง เต้นโชว์เซ็กส์ไปด้วย และยังเสี่ยงต่อการละเมิดสิทธิเด็ก

- พ่อแม่ควรระวังการเปิดประเด็นความเสี่ยง เลี่ยงการถามตรงเกินไป : การเปิดประเด็นให้ถกเถียงหรืออภิปรายเรื่องเพศอย่างตรงไปตรงมาเป็นสิ่งที่พึงระวังอย่างยิ่ง เพราะเนื่องจากเรื่อง

เพศในบางสังคมยังเป็นเรื่อง “ต้องห้าม” หรือ “ไม่พูดในที่สาธารณะ” ดังนั้นการถามตรงให้ตอบจริง นอกจากจะเสี่ยงต่อการชู้หน้าเด็กแล้ว ยังเสี่ยงต่อการขัดต่อศีลธรรมอันดีของสังคมด้วย

- พ่อแม่ควรเลือกสื่อที่เหมาะสมวัยไม่ไร้สาระ อย่าใช้สื่อล่อแหลม: การใช้สื่อการสอนควรคำนึงถึงวัยและความเหมาะสม แม้แต่การเลือกหนังสือที่สอนเกี่ยวกับเรื่องสุขภาวะทางเพศ หรือสรีระต่างๆ ก็ควรพึงระวังถึงผลกระทบของสื่อที่ใช้ด้วย
- พ่อแม่ควรเติมเรื่องจริยธรรม อย่าพูดย้ำแต่เรื่องเครื่องเพศ : ทุกครั้งที่สอนให้เด็ก รู้จักป้องกันหรือไม่เสี่ยงต่อการมีพฤติกรรมทางเพศที่ไม่เหมาะสม อย่าลืมนำเรื่องคุณค่าชีวิตและจริยธรรมทางเพศ ความรับผิดชอบและการเคารพให้เกียรติต่อเพศตรงข้ามและเพศเดียวกัน
- ประเด็นสำคัญพ่อแม่ควรชวนลูกๆ คิดเรื่องอนาคต โดยอย่าลืมนำผลกระทบ และภัยความเสี่ยง : ชี้ชวนให้เด็กเห็นคุณค่าของความรักและมิตรภาพที่ยั่งยืนเป็นเรื่องสำคัญมากกว่าเรื่องใคร่ กระตุ้นให้เด็กร่วมคิดถึงพฤติกรรมทางเพศของตนกับผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต สมมติให้เห็นวิกฤตที่เลวร้าย หรือโอกาสที่พวกเขาจะสร้างสิ่งดีงามให้ตนเองและสังคม

มิติเรื่องการบริโภค

สมาคมจิตวิทยาอเมริกันเป็นองค์กรด้านวิทยาศาสตร์ที่เป็นตัวแทนของนักจิตวิทยาในสหรัฐอเมริกาได้รายงานถึงอิทธิพลของสื่อโฆษณาได้มีผลต่อพฤติกรรมการบริโภคของเด็ก โดยระบุว่าเด็กใช้เวลาเฉลี่ย 5.5 ชั่วโมงต่อวันในการบริโภคสื่อโดยเด็กๆ รับชมโฆษณาทางทีวี 40,000 ชิ้นต่อปี ข้อมูลในรายงานยังระบุว่า “นักโฆษณาใช้งบมากกว่า 1.2 หมื่นล้านดอลลาร์สหรัฐฯ ต่อปีในการทำโฆษณาเจาะตลาดเด็ก สมมติฐานหนึ่งกล่าวว่าเด็กอายุต่ำกว่า 14 ปีซื้อสินค้าเป็นเงินกว่า 2.4 หมื่นล้านดอลลาร์สหรัฐฯ และมีอิทธิพลต่อการซื้อสินค้าในครอบครัวเป็นเงิน 1.9 แสนล้านดอลลาร์สหรัฐฯ นอกจากนี้ผลการศึกษายังเป็นเวลา 18 เดือนพบว่ากิจกรรมทางการตลาดที่มุ่งเน้นเยาวชนสามารถเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายได้ในระดับสูงเกินความคาดหมายข้อมูลจากองค์กรอนามัยโลกระบุว่า ทุก 1 เหยี่ยวที่องค์การอนามัยโลกลงทุนไป เพื่อให้เกิดความรู้และหลักปฏิบัติในการกินดีอยู่ดี พบว่า ผู้ผลิตอาหารและเครื่องดื่ม จะลงทุน 500 เหยี่ยวในการโฆษณาอาหารและเครื่องดื่มที่มีความหวาน มัน เค็ม ผ่านสื่อโทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต (สุริยเดว ทรีปาตี, 2550)

รายงานของประเทศไทย ในโครงการเด็กไทยรู้ทัน ที่ได้ทำสำรวจการบริโภคขนมของเด็กไทยพบว่า เด็กและเยาวชนอายุ 5-24 ปี ใช้เงินซื้อขนมถึงปีละ 161,580 ล้านบาท หรือมากกว่างบประมาณประจำปีของ 6 กระทรวงรวมกัน (อมรวิรัช นาคทรพร, 2548) ทั้งนี้ผลพวงจากการกินตามสื่อโฆษณาได้นำไปสู่ปัญหาพฤติกรรมการกินเกิน หรือโภชนาการเกิน ที่จะก่อให้เกิดโรคอ้วน ขณะที่ในทางตรงกันข้าม การกินอาหารเสริมเพื่อลดความอ้วนก็เป็นกระแสที่มาแรงในกลุ่มผู้บริโภค สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) ได้รายงานถึงสถานการณ์ผู้บริโภคไทยภายใต้กระแสโฆษณา “กินแล้วหุ่นดี” ว่า ปัจจุบันตลาดอาหารเสริมขยายตัวมากขึ้น มูลค่าการตลาดในปี 2544

ประมาณ 2.8 พันล้านบาท และคาดว่าในปีนี้มีมูลค่าการตลาดเพิ่มขึ้นอีก 3 เท่าตัว หรือประมาณ 8 พันล้านบาทโดยผลิตภัณฑ์ยอดนิยมส่วนใหญ่จะเป็นผลิตภัณฑ์สดน้ำหนักรวมและบำรุงร่างกายเป็นหลักทั้งนี้ กลุ่มผู้บริโภคโดยเฉพาะกลุ่มนักเรียนนักศึกษาที่ยังไม่มีรายได้เป็นของตัวเองร้อยละ 25.1 นิยมซื้ออาหารประเภทดังกล่าวมาก

จากการสำรวจโดยนิตยสารเกี่ยวกับครอบครัวของปักกิ่งพบว่า หนุ่มสาวชาวเมืองจีนปัจจุบันมีค่านิยมและพฤติกรรมบริโภคที่มีแนวโน้มของการใช้จ่ายที่เกินตัวและไม่กลัวจน ผลการสำรวจพบว่า หนุ่มสาวส่วนใหญ่ที่มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่า 9,000 หยวน หรือราว 43,110 บาท แต่มีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อปีกลับสูง 15,288 หยวนหรือราว 73,229.52 บาท โดยไม่หวั่นต่อการเป็นหนี้ในอนาคต ทั้งนี้หนุ่มสาวชาวจีนยังวางแผนจะใช้จ่ายในเรื่องต่างๆ อีก โดยร้อยละ 22 ตั้งใจที่จะซื้อพาร์ทเมนท์ในเร็วๆ นี้ ขณะที่อีกร้อยละ 50 จะซื้อภายใน 3 ปี และมีรายร้อยละ 32.1 ต้องการซื้อรถส่วนตัว โดยในจำนวนนี้มีถึงร้อยละ 70.1 กล่าวว่า จะซื้อภายใน 3 ปีจากการสำรวจเดียวกันยังพบว่าหนุ่มสาวชาวเมืองจะใช้จ่ายเงินเฉลี่ยมากกว่า 1,000 หยวน หรือราว 4790 บาทต่อปีไปกับการเรียนคอมพิวเตอร์และภาษาอังกฤษ ซึ่งมากกว่าร้อยละ 60 เชื่อว่าการศึกษาคือช่วยให้ได้เปรียบในตลาดแรงงาน

ส่วนในประเทศไทย สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) พบพฤติกรรมและความเป็นอยู่ของคนไทยที่ใช้สิ่งของฟุ่มเฟือยมากยิ่งขึ้น เช่นพบว่าโทรศัพท์มือถือเป็นเหมือนความจำเป็นในชีวิตประจำวันของคนไทยไปแล้วปัจจุบันผู้มีโทรศัพท์มือถือเพิ่มจาก 13 ล้านคนในปี 2546 เป็น 16.5 ล้านคนและผู้บริโภคยังมีพฤติกรรมบางอย่างในการใช้โทรศัพท์มือถือใช้จ่ายในสิ่งที่ไม่จำเป็น เช่นการกดเอสเอ็มเอสเข้าไปในรายการบันเทิงต่างๆรวมถึงโหลดเพลง โหลดภาพ ซึ่งเสียค่าบริการครั้งละตั้งแต่ประมาณ 6-9 บาท หรือ 20-40 บาทตามแต่ประเภทค่าบริการ

อย่างไรก็ตามสถานการณ์ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยยังนำไปสู่ภาวะหนี้สินที่เพิ่มขึ้นด้วย รายงานตัวเลขหนี้ครัวเรือนของประเทศไทย โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า หนี้สินครัวเรือนปี 2547 ฟุ้งร้อยละ 12.7 ต่อปีซึ่งมาจากกู้ยืมใช้จ่ายในครอบครัว-แม้จะมีรายได้เพิ่มแต่รายจ่ายก็มากตามโดยเฉพาะภาคใต้ ส่วน กทม.และปริมณฑล มีหนี้ครัวเรือนมากกว่าภาคอื่นทั้งนี้ ในจำนวนนี้เป็นหนี้สินเพื่อการใช้จ่ายในครัวเรือน 68,747 บาท หรือร้อยละ 65.8 ซึ่งเป็นหนี้สินที่เกิดจากการเช่าซื้อบ้านและที่ดิน ร้อยละ 36.5 และใช้จ่ายอุปโภคบริโภค ร้อยละ 29.3 นอกจากนี้ยังมีหนี้สินที่กู้มาเพื่อใช้ทำธุรกิจที่ไม่ใช่การเกษตร จำนวน 15,888 บาท (ร้อยละ 15.2) และกู้มาเพื่อใช้ทำการเกษตร 16,952 บาท (ร้อยละ 16.2) ที่เหลือเป็นหนี้สินอื่นๆเรียกว่า ปัญหาด้านการบริโภคสิ่งของฟุ่มเฟือยนับวันดูจะมีมากขึ้น และดูเหมือนจะเป็นปรากฏการณ์ที่สอดรับการกระแสสังคมบริโภคยุคใหม่ที่สิ่งต่างๆ ถูกแปรให้เป็นสินค้าเพื่อการบริโภคที่สะดวกสบาย

ปัญหาการติดเหล้าสุบหรือถือเป็นปัญหาวิกฤตที่เกิดขึ้นทั่วโลก ข้อมูลจากสหรัฐอเมริการะบุว่า คนอเมริกันเสียชีวิตเพราะการเมาสุราขับรถ 1 ศพ ทุกๆ 22 นาที ที่น่าตกใจคืออุบัติเหตุจากการเมาสุราขับรถ เกิดขึ้นในกลุ่มวัยรุ่นช่วง 15-24 ปี มากที่สุด และยังพบว่า กว่าร้อยละ 60 ของการตายของ

วัยรุ่นจากอุบัติเหตุบนท้องถนนเกี่ยวพันกับการดื่มสุรา ขณะที่สถานการณ์การดื่มเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ของเยาวชนในสังคมไทยนับวันจะร้ายแรงขึ้นเช่นโดยสถิติพบว่าในปัจจุบันวัยรุ่นเพศชายวัย 11-19 ที่บริโภคเครื่องดื่มผสมแอลกอฮอล์มีถึง 1.06 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 21.23 ของประชากรในกลุ่มอายุนี้ ปรากฏการณ์ที่น่าเป็นห่วงคือนักเรียนชายและหญิงระดับมัธยมปลาย และระดับ ปวช.ที่เคยดื่มเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ประมาณร้อยละ 50 เริ่มดื่มเมื่ออายุต่ำกว่า 15 ปีและในช่วงเวลาเพียง 7 ปี (2539-2546) กลุ่มผู้หญิงวัย 15-19 ปีเป็นกลุ่มที่น่าจับตามากที่สุด เนื่องจากมีการเพิ่มจำนวนขึ้นเกือบ 6 เท่า คือจากร้อยละ 1.0 เป็นร้อยละ 5.6 และในกลุ่มหญิงในวัยนี้เป็นผู้ดื่มประจำถึงร้อยละ 14.1 (ดื่ม 1-2 ครั้งต่อสัปดาห์ ถึงดื่มทุกวัน)

ส่วนสถานการณ์เรื่องของบุหรี่ยุคนี้ องค์การอนามัยโลก ระบุว่าเอเชียมีผู้สูบบุหรี่ถึงครึ่งหนึ่งของจำนวนสิงห์อมควันทั่วโลก 1,400 ล้านคนโดยแต่ละวัน มีวัยรุ่นสมัครใจลองลิ้มชิมนิโคตินเพิ่มขึ้นถึง 50,000 คนนอกจากนี้รายงานวิจัยจากองค์การอนามัยโลกยังระบุว่าอัตราการเสียชีวิตจากโรคที่เกิดจากปัจจัยเสี่ยง เช่นการสูบบุหรี่การดื่มสุรา และอุบัติเหตุ ของประเทศไทยอยู่ในระดับที่สูงกว่าประเทศพัฒนาแล้วถึง 2 เท่าครึ่งคือ 1 ใน 4 ของผู้ชายไทยอายุระหว่าง 15-59 ปี หรือประมาณ 5 ล้านคน จาก 20 ล้านคนจะมีชีวิตอยู่ไม่ถึง 60 ปีเพราะโรคเหล่านี้ ส่วนผู้หญิงไทย 1 ใน 8 หรือประมาณ 2.5 ล้านคน ก็เช่นเดียวกัน นับเป็นตัวเลขระดับรั้งท้ายเช่นเดียวกับกลุ่มประเทศอินเดียนีเซีย รัสเซีย และฮังการี ทั้งนี้ประเทศพัฒนาอย่างอิตาลี การเสียชีวิตก่อนอายุ 60 ปี จะอยู่ที่ผู้ชาย 1 ใน 10 และผู้หญิง 1 ใน 20 เท่านั้นนอกจากนี้ มี ข้อมูลวิจัยจากธุรกิจบัณฑิตย และ “กรุงเทพธุรกิจ” ระบุว่า วัยรุ่นไทย ค่าใช้จ่ายหลัก เหล่า บุหรี่ เดือนละเกือบ 6,000 บาท

ภายใต้สภาวะของสังคมดังกล่าวได้ผลักดันให้เรื่องบริโภคศึกษา (consumer education) นั้นอาจกล่าวได้ว่า ในอนาคตจะกลายเป็นโจทย์การศึกษาที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งในปัจจุบันหรือกล่าวอีกนัยก็คือ สังคมที่เปลี่ยนไปซึ่งทำให้เรื่องบริโภคศึกษาหรือวิชา “ฉลาดคิด ฉลาดใช้ ฉลาดซื้อ” มีความหมายและความสำคัญของเด็กรุ่นใหม่มากขึ้นเรื่อยๆ มีการวิเคราะห์ว่าปัจจุบันเด็กในฐานะผู้บริโภคได้เปลี่ยนไปจากสภาพแต่ก่อนมาก จากเดิมแม้เด็กจะเป็นผู้บริโภคก็จริง แต่ก็เป็นการบริโภคผ่านกลไกการควบคุมอย่างเคร่งครัดของครอบครัว และภายใต้การควบคุมของครอบครัวนั้น สินค้าที่เด็กบริโภคที่อยู่ในขอบเขตจำกัดเพียงแค่เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มอาหาร ขนมเป็นหลัก แต่ปัจจุบัน เด็กมีฐานะเป็นผู้บริโภคที่อิสระจากครอบครัวมากขึ้น อยู่ภายใต้การควบคุมของครอบครัวน้อยลงเนื่องจากวัฒนธรรมการเลี้ยงดูที่เปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนเด็กมีศักยภาพการบริโภค(ซื้อ)ที่มากขึ้น มีเงินหรือรายได้มากขึ้น ทั้งจากพ่อแม่ และการทำงานพิเศษตลอดจนขอบเขตของสินค้าและบริการที่มีเด็กเป็นผู้บริโภคก็กว้างขวางขึ้นมาก นอกจากสินค้าที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้ว สิ่งที่รุ่มร่าเด็กมากที่สุดในปัจจุบัน คือสินค้าจำพวกอำนวยความสะดวกและเทคโนโลยีต่าง ๆ โดยเฉพาะเทคโนโลยีเพื่อความบันเทิง

กล่าวก็คือ ปัจจุบันผู้คนจำนวนไม่น้อยไม่ว่าจะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ดูเหมือนจะหลีกเลี่ยงไม่พ้นต้องการเป็น “เหยื่อบริโภค” สิ่งมอมเมาหรือของฟุ่มเฟือยต่างๆ ปัญหาจากวัฒนธรรมกินดื่มช้อปปิ้ง หรือ

พฤติกรรมบริโภคแบบ “ซื้อมา ใส้แหลก แดกถ้วน” เหล่านี้ได้แรงผลักดันที่ทำให้เรื่องบริโภคศึกษาถูกยกขึ้นเป็นประเด็นของการเรียนรู้นั้น ผลการวิจัยจำนวนไม่น้อยได้เสนอแนะว่า พ่อแม่ควรหันมาใส่ใจต่อการเรียนรู้เรื่องบริโภคศึกษาของลูกๆ อย่างจริงจัง และสถาบันการศึกษาก็มีบทบาทสำคัญที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในเรื่อง “บริโภค” อย่างถูกต้องเหมาะสมด้วย ซึ่งสิ่งสำคัญมิใช่แค่เพียงการต้องการให้เด็กตระหนักถึงสิทธิของตนในฐานะผู้บริโภคเท่านั้น หากแต่ต้องการชี้ไปถึงการตระหนักรู้เท่าทันสิ่งต่างๆ ที่รับไปบริโภค ที่รวมไปถึงการประมาณทั้งในการใช้จ่ายการเงินโดยทั่วไป และการในการเลือกของกินของใช้ที่จำเป็นและหลีกเลี่ยงสิ่งของฟุ่มเฟือย

ในโลกปัจจุบันถึงจะมีคำกล่าวว่าเด็กๆ ของเราได้เปลี่ยนไปแล้ว จากความเป็น “เด็กของครอบครัว” ได้กลายมาเป็น “เด็กของตลาด” หากเด็กไม่ได้รับการปลูกฝังทักษะ “การย่อยข้อมูลที่ดี” และอาจตกเป็นเหยื่อของสินค้าและบริการที่ไร้คุณภาพ หรือไม่เหมาะสมได้โดยง่ายเรื่องบริโภคศึกษาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และทัศนคติในการเป็นผู้บริโภคที่ชาญฉลาด บริโภคศึกษาเป็นแนวคิดที่จะช่วยให้ผู้เรียนสามารถเลือกสรร และเลือกซื้อสิ่งอุปโภคบริโภคต่างๆ อย่างมีเหตุผล และคุ้มค่าที่สุดสำหรับตนเองและครอบครัว

ตัวอย่างสาระสำคัญในการเรียนรู้เรื่อง “บริโภคศึกษา” ของพ่อแม่ อาทิ

- สถานการณ์การบริโภค ความเคลื่อนไหวของการผลิต-บริโภค กลไกการตลาดที่มีอิทธิพลต่อผู้บริโภค และสินค้าต่างๆ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภค
- พฤติกรรมการบริโภค กิน ดื่ม ใช้สิ่งของสินค้าพื้นฐานที่มีตามท้องตลาด และสินค้าจากโฆษณา
- ความเสี่ยงต่อการใช้สิ่งของหรือบริโภคอุปโภคต่างๆ โดยปราศจากข้อมูลหรือความรู้ที่พอเพียง
- ความรู้ในเรื่องคุณค่า และคุณภาพของสิ่งบริโภค และอุปโภคต่างๆ เช่น น้ำดื่ม อาหารที่ถูกสุขลักษณะ ยา ของใช้ร่วมกันของเด็ก และของใช้ส่วนตัว (food/poison/smoke)
- การใช้จ่ายเงิน การจัดการการเงินเพื่อการบริโภคอุปโภค
- การรู้เข้าใจ และเท่าทันต่อการโฆษณาสินค้า และการประชาสัมพันธ์ผลิตภัณฑ์ที่ผ่านทางสื่อ
- เรื่องการกินดื่มที่เป็นอันตรายหรือเสี่ยงต่อการทำลายสุขภาพ เช่น เหล้า บุหรี่อาหารขยะ

มิติเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม

การทำให้เด็กได้เรียนรู้ถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรม และความงามของความหลากหลาย การสอนให้เด็กนับถือในความเป็นมนุษย์ที่มีความแตกต่างในแต่ละวัฒนธรรม ต่างในวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ และการนับถือศาสนานั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญ การเริ่มต้นจากวัฒนธรรมในครอบครัว ขยายออกไปสู่โรงเรียน สังคม ประเทศชาติ และโลก การให้เด็กได้รู้เรา รู้เขา เป็นสิ่งที่พ่อแม่ควรสร้างความตระหนัก และความเข้าใจ ให้เกิดขึ้นในเด็ก และอำนวยความสะดวกให้เกิดการเรียนรู้ทางวัฒนธรรมที่มีเป้าหมายเพื่อก่อให้เกิดความรัก ความเข้าใจ และการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของมวลมนุษยชาติ

ในยุคโลกาภิวัตน์ที่เต็มไปด้วยความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการผสมผสานทางวัฒนธรรมต่างชาติต่างภาษานี้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ครอบครัวจะต้องหาความสมดุลของการถ่ายทอดค่านิยมหลักของสังคม กับความสามารถในการปรับตัวในกระแสวัฒนธรรมสากล เพื่อให้คนรุ่นใหม่สามารถยอมรับความแตกต่างทางวัฒนธรรมของประเทศชาติ หรือสังคมอื่นๆ ที่จะต้องมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันมากขึ้นพร้อมๆ กับที่สามารถธำรงรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนไว้ได้

งานวิจัยทางประชากรศาสตร์ชี้ว่า การโยกย้ายถิ่นฐานของผู้ปกครอง ทำให้เด็กจำนวนมากต้องพลัดถิ่นฐานเข้ามาอยู่ในเมือง สภาพความเป็นอยู่ใหม่ สังคมใหม่ เพื่อนใหม่ ทำให้เด็กเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะถูกทำลายตัวตนทางวัฒนธรรมและการแสดงออกถึงความรุนแรงมากกว่าเด็กที่อยู่ในท้องถิ่นของตนเอง นอกจากนี้ลักษณะความหลากหลายทางชาติพันธุ์ก็เป็นปัญหาที่ทำให้ถูกเหยียดหยามทางด้านเชื้อชาติและนำมาสู่ปัญหาการทะเลาะวิวาทและการใช้กำลังได้

สิ่งที่พ่อแม่คิดว่าเด็กๆ ควรเรียนรู้ใน "การเรียนรู้วัฒนธรรม"

บทเรียนของประเทศต่างๆ ที่พยายามส่งเสริมการเรียนการสอนด้านวัฒนธรรมศึกษา สะท้อนให้เห็นถึงเป้าหมายในการจัดการเรียนรู้วัฒนธรรมที่ครอบคลุมสาระในหลายมิติที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันดังต่อไปนี้

1. การให้ลูกๆ มีทักษะทางวัฒนธรรมเช่นความสามารถในการติดต่อสื่อสารกับบุคคลร่วมวัฒนธรรมหรือต่างวัฒนธรรม
2. การให้ลูกๆ มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับรากเหง้าและการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมของตนซึ่งเกี่ยวข้องโยงกับความรู้ด้านภาษาประวัติศาสตร์ภูมิศาสตร์ศิลปะดนตรี เป็นต้น
3. การให้ลูกๆ บังเกิดความซาบซึ้งในคุณค่าทางวัฒนธรรมของตนผ่านกระบวนการจัดการเรียนที่เน้นบทบาทของผู้เรียนเป็นสำคัญตลอดจนพ่อแม่ควรจัดแหล่งเรียนรู้และกิจกรรมการเรียนรู้ในบ้านและชุมชนโดยเน้นลูกๆ สามารถผูกโยงองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมเข้าถึงชีวิตจริงได้
4. การให้ลูกๆ มีความตระหนักในหน้าที่ของตนในฐานะสมาชิกหน่วยหนึ่งทางวัฒนธรรมพ่อแม่อาจจัดกิจกรรมที่เน้นคุณค่าและจิตสำนึกของพลเมือง (citizenship) รวมทั้งการเรียนผ่านการมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชนต่างๆ

มิติเรื่องการรับสื่อ

การเรียนรู้ของครอบครัวกับการเลือกรับสื่อให้ประสบความสำเร็จนั้นอาจจำเป็นต้องอาศัยกุศโลบายที่ดีที่มีความเข้าใจต่อธรรมชาติและจิตใจของเด็ก ตลอดจนการเลือกสรรสื่อประเภทต่างๆ มาใช้เป็นเครื่องมือการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับวัย พัฒนาการและส่งเสริมการพัฒนาสมองเด็ก ที่สำคัญการเรียนรู้จากสื่อใกล้ตัวที่เด็กเห็นได้ในชีวิตประจำวันหรือนำไปใช้ต่อในชีวิตประจำวันได้ โดยพ่อแม่

ช่วยกันชี้แนะอย่างเข้าใจจะช่วยให้เด็กเกิดการเรียนรู้ที่ดีหรือรู้จักใช้สื่อเพื่อเป็นฐานในการเรียนรู้เรื่องอื่นๆต่อไปได้ด้วย

นอกจากนี้ การเรียนรู้สำหรับบูรณาการเรื่องสื่อศึกษา ครอบครัวและชุมชนอาจจัดได้โดยผ่านการเรียนรู้ต่างๆ ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ไม่เฉพาะแต่ในบ้าน หรือห้องเรียน แต่หมายรวมถึงการเรียนรู้ในบ้าน การเรียนรู้ในที่สาธารณะ ประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน เป็นต้น กรณีของสหรัฐอเมริกาเองก็เน้นการส่งเสริมเรื่องการเรียนรู้สื่อศึกษาสำหรับประชาชนทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับเด็ก มีการจัดทำคู่มือสำหรับประชาชนเพื่อการเรียนรู้หรือนำไปใช้กับลูกหลาน โดยมีหลักการง่ายๆ ของการจัดเรื่องนี้ 12 ประการ ดังนี้

**ตัวอย่างคู่มือ “Look Sharp” ของ Ithaca College รัฐนิวยอร์ก คู่มือรู้ทันสื่อสำหรับประชาชน :
หลักการ 12 ประการสำหรับการบูรณาการ “Media literacy” ในชีวิต**

1. ใช้สื่อเป็น “สื่อ” เพื่อสารพัดการเรียนรู้ เช่น ทีวี เคราะห์ตัวละครในเกมคอมพิวเตอร์ว่า คนดี คนร้ายมีเท่าไรอย่างไร
2. ใช้สื่อกระตุ้นความสนใจใหม่ๆ แม้แต่ป้ายโฆษณาบนทางด่วนก็เอามาจุดประกายเรื่องเพศศึกษาว่า ทำไมผู้หญิงกับผู้ชาย
3. ต้องไปนอนทับกันบนป้าย หรือเรื่องวิทยาศาสตร์ว่า ทำไมป้ายมองจากสองฝากทางไม่เหมือนกัน
4. ใช้สื่อนำเข้าสู่บทเรียน เช่น “เมื่อวานพวกเธอได้ดูรายการ...ใหม่” ก็เอามาจุดประกายตั้งโจทย์การสอนในเรื่องต่างๆ
5. ใช้สื่อ เช่น ป้ายโฆษณา รายการทีวี แม้แต่เกมส์คอมพิวเตอร์เป็นเครื่องมือสอน
6. ใช้สื่อสอนเรื่องความเชื่อผิดๆ ในสื่อ
7. ใช้สื่อสอนเรื่องอคติ และความไม่น่าเชื่อถือในข่าว
8. ใช้สื่อเปรียบเทียบการเสนอข่าวเรื่องเดียวกันระหว่างสื่อต่างๆ เรียนรู้สื่อในเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมว่า สื่อมีผลอย่างไรกับความคิดความเชื่อของคน
9. ใช้สื่อฝึกทักษะพื้นฐาน เช่น การเขียน การอ่าน หลักภาษา จากข้อความหรือสาระต่างๆ ในสื่อ
10. ให้เด็กสร้างสื่อแสดงตัวตนผ่านสื่อ
11. ใช้สื่อเป็นเครื่องมือวัดผล
12. ใช้สื่อเชื่อมเด็กกับชุมชน

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะ เป็นพ่อแม่หรือครูก็อาจนำข้อความรู้จากตัวอย่างที่กล่าวไปประยุกต์ใช้ได้ตามแต่เหมาะสม นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างการจัดการเรียนรู้สื่อศึกษา ที่เน้นประเภทของสื่อเป็นฐาน เช่น สื่ออินเทอร์เน็ต สื่อภาพยนตร์/ละคร สื่อรูปภาพ สื่อโฆษณา สื่อสิ่งพิมพ์ เป็นต้น สำหรับเป็นตัวอย่างนำไปประยุกต์ใช้เป็นกิจกรรม “นำสู่การเรียนรู้สื่อศึกษา” ให้เหมาะกับเด็กไทย ซึ่งในสถานการณ์จริงพ่อแม่หรือครูยังสามารถเพิ่มเติม ลดทอน หรือปรับแต่งกิจกรรม หรือออกแบบวิธีการวัดและประเมินผลการเรียนรู้ให้มีความหลากหลาย ตามสภาพจริง และตามความสนใจและวัยของเด็กหรือตามแต่เป้าหมายที่ต้องการให้เด็กได้

มิติเรื่องการเรียนรู้ครอบครัวศึกษา

กรณีตัวอย่างของครอบครัวในประเทศสหรัฐอเมริกาที่เต็มไปด้วยครอบครัวสมัยใหม่ หลากหลายรูปแบบและหลายวัฒนธรรม ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ของเด็กและมีส่วนต่อการวางรากฐาน แนวคิดการสร้างครอบครัวให้กับเยาวชนรุ่นใหม่ หรือตัวอย่างครอบครัวในประเทศกลุ่มกำลังพัฒนาและ ด้อยพัฒนาที่มีครอบครัวที่อยู่ท่ามกลางการเผชิญหน้าระหว่างกระแสการพัฒนาประเทศแบบทุนนิยมกับ ท้องถิ่นนิยมซึ่งถือลักษณะความแตกต่างระหว่างครอบครัวหลากหลายรูปแบบ มีผลต่อการถ่ายทอด ค่านิยมและการเจริญเติบโตของเด็กด้วย การเรียนรู้เรื่องครอบครัวศึกษานั้น เพื่อให้เด็กๆ ได้การเรียนรู้ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับครอบครัวในหลากหลายมิติ ทั้งรูปแบบและลักษณะของครอบครัวในสังคมอดีตและ ปัจจุบัน ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว บทบาทของพ่อแม่ และอิทธิพลของครอบครัวต่อการ ถ่ายทอดความรู้และขัดเกลาทางสังคมวัฒนธรรม ความสำคัญของครอบครัวแต่ละครอบครัวภายใต้บริบท ของความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมและประเทศ เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องจำเป็นที่หลายประเทศ เห็นว่าโรงเรียนจะต้องจัดให้มีหลักสูตรครอบครัวศึกษาโดยเน้นร่วมมือระหว่างบ้าน และชุมชนเข้ามาร่วม จัดการศึกษาด้วย

พ่อแม่และเด็กๆ จำเป็นต้องเรียนรู้เรื่อง “ครอบครัวศึกษา” (Family Education) ร่วมกันเพราะครอบครัวจะมีบทบาทและอิทธิพลต่อการเจริญเติบโต การวางรากฐานการเรียนรู้และการ พัฒนาเด็กทั้งในแง่ของการพัฒนา “ตัวตน” และในแง่ของการเรียนรู้บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างกัน เป็น “สมาชิกที่ดี” ของครอบครัวและสังคม อย่างไรก็ตาม ลักษณะของการจัดหลักสูตรและกระบวนการ เรียนรู้ด้านครอบครัวศึกษาในหลายประเทศ ส่วนใหญ่จะพัฒนาขึ้นจากสภาพบริบทของการศึกษาแต่ละ พื้นที่ โดยครอบครัววางแผนร่วมกับมลรัฐ และโรงเรียน โดยมุ่งพัฒนาผู้เรียนให้เกิดคุณลักษณะที่พึง ประสงค์ตามบริบทของชุมชนท้องถิ่น และสังคม

ความสำคัญของการเรียนรู้ของครอบครัว

กระบวนการเรียนรู้ครอบครัวศึกษามีได้หลากหลาย หลายประเทศให้ความสำคัญกับการ เรียนรู้ที่มีชีวิตชีวาแต่เนื้อหาสาระอย่างเดียว แต่เน้นให้ผู้เรียนได้สัมผัสกับท้องถิ่น หรือเรียนรู้จาก ประสบการณ์ชีวิตจริงต่างๆ หรือไม่ก็เป็นกิจกรรมที่เน้นการเรียนรู้ที่ให้เกิดการตั้งโจทย์การเรียนรู้ด้วย ตนเอง เช่น กิจกรรมโครงการ กิจกรรมสำรวจชุมชน ทักษะศึกษา การเรียนรู้ด้วยตนเอง กระบวนการวิจัย และการสืบค้นต่างๆ หรือโจทย์ที่เด็กๆ เลือกทำจนเกิดผลกระทบไปสู่การสร้างข้อตกลงภายในบ้าน หรือ ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์บางอย่างของโรงเรียนที่เอื้อต่อการพัฒนาเด็ก ครอบครัวและชุมชน เช่น “จัด ระเบียบบ้าน-จัดระบบการเรียนรู้”

ตัวอย่างกิจกรรมการเรียนรู้ในต่างประเทศ

สหรัฐอเมริกา : การเรียนรู้แบบสร้างพฤติกรรมเชิงบวก (positive student behaviors) ที่ Westside Community School ได้พัฒนาการเรียนรู้โดยการนำครอบครัวเข้ามามี

บทบาท ในการสร้างพฤติกรรมเชิงบวกของเด็ก (positive student behaviors) โดยนักเรียนจะได้คะแนนจากการสร้างภาพในเชิงบวกในบ้าน เช่น ทำงานที่ได้รับมอบหมายเสร็จตามเวลาที่กำหนด การเชื่อฟังคำสั่ง การมีระเบียบวินัย โดยคะแนนจะถูกบันทึกและส่งไปที่บ้าน ครอบครัวอาจจะให้รางวัลตามผลที่ปรากฏ ในกระบวนการนี้นักเรียนสามารถจะได้คะแนนจากการที่ทำการบ้านเสร็จในวันหยุดหรือวันที่ไม่สามารถมาเรียนตามปกติได้ด้วย

การพัฒนาพฤติกรรมโดยแบบวัดและบันทึกที่ St.CharlesSchoolในBoardman, Ohio ได้แก้ปัญหาวินัยของผู้เรียน โดยเฉพาะเรื่องการทำงานและการทำการบ้านของเด็กๆ โดยครูได้สังเกตเห็นว่า เด็กๆ ในห้องนอกจากไม่มีระเบียบวินัยแล้ว ยังไม่ค่อยรับผิดชอบต่องานที่ได้รับมอบหมาย ดังนั้นครูจึงมีการออกแบบบันทึกพฤติกรรมผลงานของเด็ก ลักษณะงานที่เด็กๆ ส่งตรงหรือไม่ตรงเวลา โดยมีการสร้างตัวชี้วัด และการออกแบบฟอร์มให้เด็กบันทึกการบ้านในแต่ละวิชาว่าจะทำเสร็จในเวลาที่กำหนดอย่างไร ผลปรากฏว่าเด็กที่ทำงานไม่เสร็จ หรือไม่รับผิดชอบน้อยลง

อังกฤษ : พ่อแม่ใช้เทคนิค “ต้นไม้ครอบครัว” (family tree) ใน teachervision website ได้ส่งเสริมให้พ่อแม่ และครูใช้เทคนิคการสอนใหม่ๆ ที่สร้างแรงจูงใจและความใฝ่รู้ให้เด็กๆ โดยเสนอตัวอย่างการเรียนรู้ผ่านเทคนิค “ต้นไม้ครอบครัว” (family tree) ดังตัวอย่าง เช่น เรื่อง “ฉันมาจากไหนใครมาก่อนฉัน”

เป้าหมาย:

- 1) เพื่อให้เด็กๆ รู้จักคำศัพท์และความสัมพันธ์ของการค้นหาประวัติศาสตร์หรือที่มาที่ไปของครอบครัวตนเอง
- 2) เพื่อให้เด็กๆ สามารถจำแนกประเภทและระดับชั้นในวงศาความญาติในตระกูลของตนได้
- 3) เพื่อให้เด็กๆ สามารถค้นคว้าเกี่ยวกับบรรพบุรุษและวงศาความญาติของตน

กิจกรรม การเรียนรู้โดยผ่านการวาดหรือเขียนภาพ “ต้นไม้ครอบครัว” (family tree) ไปสู่กระบวนการวิจัยค้นคว้าครอบครัวของฉัน วงศ์ตระกูล และญาติโยม กับกระบวนการเสาะหา ลำดับญาติ และการสานความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในวงศ์ตระกูล

ญี่ปุ่น : การเรียนรู้โดยผ่านการสะท้อนตนเองและการบันทึกไดอารี่ พ่อแม่และโรงเรียนอาจร่วมมือกันเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ของเด็กๆ ในเรื่องครอบครัวศึกษา โดยเน้นให้เด็กได้สะท้อนตนเองผ่านการบันทึกไดอารี่ โดยเฉพาะทุกๆ ปิดเทอมการให้การบ้านเป็น “ไดอารี่” ประเพณีหนึ่งในกิจกรรมการพัฒนาเด็กญี่ปุ่น เด็กจะเรียนรู้เรื่องครอบครัวผ่านการสะท้อนตนเอง "Self Reflection" และเป็นส่วนหนึ่งที่จะสร้างวินัยในตนเองของเด็ก “self-discipline” เด็กจะถูกฝึกให้รู้จักการวิเคราะห์หรือมองตนเองโดยการเขียนความรู้สึกนึกคิด ความทรงจำ และประสบการณ์ต่างๆ ที่เขาเรียนรู้ที่บ้าน รวมไปถึงกิจกรรมที่ได้ทำให้กับพ่อแม่ หรือพ่อแม่ได้ร่วมทำกับเขา กิจกรรมประจำวันของครอบครัว/ของเขาที่มีความหมายต่อ

ชีวิต/สมาชิกในบ้าน บทบาทของพ่อแม่กับแบบอย่างของเด็กเรียนรู้ เด็กจะได้วิเคราะห์ และมองไปถึงสิ่งที่เขาคิด เขาอยากทำ ได้ทำหรือไม่ได้ทำ มองชีวิตตนเอง/ครอบครัวที่ผ่านมาในอดีต และที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน อนาคตในชีวิตที่เขาอยากเป็น/รวมถึงสังคมข้างหน้าที่เขาอยากเห็น และสิ่งที่เขาได้แก้ปัญหาหรือพัฒนาให้ดีขึ้น

นอกจากนี้กิจกรรมครอบครัวศึกษาบางกรณียังจัดขึ้นเพื่อจุดประสงค์เฉพาะ หรือให้ตรงกับสภาพปัญหาของครอบครัวแตกต่างกัน อาทิ ครอบครัวที่มีเด็กพิเศษ ครอบครัวที่มีเด็กพิการ รวมทั้งครอบครัวที่มีปัญหากับเด็ก ซึ่งปัญหาเหล่านี้ ครู โรงเรียนต้องการความร่วมมือจากพ่อแม่เป็นพิเศษ การแก้ปัญหาผู้เรียนที่มีพฤติกรรมไม่เหมาะสม โดยให้พ่อแม่ร่วมเรียนรู้ รับรู้และแก้ปัญหา เช่น “เมื่อลูกซึ่มเศร้า” “เด็กโดดเรียน” เน้นกระบวนการเรียนรู้บนฐานปัญหา (problem-based) หรือกระบวนการให้คำปรึกษา/พี่เลี้ยง (consulting) สำหรับเด็ก เน้นพ่อแม่ต้องร่วมรับผิดชอบต่อการปรับพฤติกรรมของเด็ก หรือแม้แต่พฤติกรรมของพ่อแม่ให้เหมาะสม

อย่างไรก็ตาม ในต่างประเทศถือว่า เครื่องมือการสอนครอบครัวศึกษาที่ดีคือ การออกแบบหลักสูตรและกิจกรรมโดยที่ครูและพ่อแม่มาวางแผนร่วมกัน หรือมีบทบาทร่วมเป็นวิทยากร จัดปัจจัยและสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการเรียนรู้ ทั้งนี้ โดยถือว่าการส่งเสริมการเรียนรู้ในวิชาการต่างๆ ที่ครูและพ่อแม่วางแผนร่วมกัน จะทำให้เด็กๆ ได้เรียนรู้เรื่องครอบครัวศึกษาอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น อีกทั้งพ่อแม่ก็สามารถสอนเรื่องครอบครัวศึกษาโดยผ่านกิจกรรมต่างๆ ที่เด็กๆ ทำ เช่น การทำการบ้าน กิจกรรมเรื่องเล่า การสาธิต การเรียนรู้จากการทำงาน (Learning by Working) หรือโครงการ/โครงการต่างๆ อาทิ โครงการ “อ่านเขียน เรียนทุกที่” โครงการ “เรียนรู้ที่บ้าน เบิกบานที่โรงเรียน”

ตัวอย่างแนวทางส่งเสริมการเรียนรู้ครอบครัวศึกษาที่ Barnstable Horace Mann Charter School (ในหลักสูตรระดับชั้นเกรด 6based on the Massachusetts Curriculum Frameworks)
หลักการของหลักสูตรครอบครัวศึกษา : “ไม่มีครูทุกคนเป็นพ่อแม่ แต่พ่อแม่ทุกคนเป็นครู” ดังนั้นพ่อแม่จึงเป็นส่วนที่จะร่วมลงทุนทางการศึกษา
กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างพ่อแม่กับเด็ก : พ่อแม่เป็นแบบอย่างและการส่งเสริมการเรียนรู้
<ul style="list-style-type: none"> ● จัดเตรียมพื้นที่ที่ผ่อนคลายจากเสียงรบกวน ● วางแผนหรือจัดเวลาสำหรับการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันในแต่ละวัน ● ให้อุปกรณ์เรียนรู้สิ่งต่างๆ ในบ้าน และระลึกเสมอว่า ลูกของคุณ จะประสบความสำเร็จในโรงเรียนด้วยสิ่งสำคัญ 3 ประการ <ol style="list-style-type: none"> (1) แต่ละวันได้ทำงานให้ห้องปฏิบัติงานอย่างดีที่สุด และรู้สึกภูมิใจเมื่อเลิกงาน (2) ได้ทำการบ้านอย่างดีที่สุดในแต่ละวัน และแม่เลิกทำก็ยังภูมิใจ (3) รู้จักเคารพและรับผิดชอบ ● ชมเชยลูกเมื่อเขาทำงานได้ดี ● เช็กสมุดการบ้านของลูกในแต่ละคน และใช้มันเป็นเครื่องมือในการสื่อสารพูดคุยถึงลูกกับครู ● ทำให้แน่ใจว่า ลูกได้มาเข้าโรงเรียนตรงเวลาและสม่ำเสมอ ● คุยกับลูกและวางแผนเป้าหมายในแต่ละภาคเรียน เช่น ทำสำเนาบัตรรายงานพร้อมวางแผนเป้าหมายร่วมกัน และใช้สิ่งนี้เป็นเครื่องมือเพื่อตรวจวัดความก้าวหน้าของลูกในแต่ละภาคเรียน ● ทำให้ลูกรู้อยู่ทุกวันที่การศึกษานั้นสำคัญอย่างยิ่ง

จากที่กล่าวมานี้สรุปได้ว่า หัวใจสำคัญของการเรียนรู้ของครอบครัวเรื่อง “ครอบครัวศึกษา” คือการเรียนรู้ความสำคัญของระบบครอบครัว และความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัวต่างๆ โดยเน้นกิจกรรมการเรียนการสอนที่ตั้งใจจากพ่อแม่ ลูก เครือญาติและบริบทแวดล้อม ทั้งนี้สามารถบูรณาการ และการเชื่อมต่อการเรียนรู้ระหว่างบ้าน โรงเรียน สื่อและสิ่งแวดล้อมที่จะเป็นปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญ โดยไม่ทิ้งความสำคัญของพ่อแม่

ตารางที่ 9 : สรุปแนวโน้มและการเรียนรู้ของครอบครัวในอนาคต

แนวโน้มของครอบครัวในอนาคต	การเรียนรู้ของครอบครัวในอนาคต
<ul style="list-style-type: none"> ● คนโสดมีจำนวนเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะสตรี ● ครอบครัวเดี่ยวจะยังมีเพิ่มขึ้น ● ผู้สูงอายุในครอบครัวจะมีมาก ● ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกครอบครัวจะเปลี่ยนไป ● การหย่าร้างมีเพิ่มขึ้น ● การใช้เทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทในเรื่องความสัมพันธ์มากขึ้น 	<ul style="list-style-type: none"> ● ความพร้อมก่อนการสร้างครอบครัวใหม่ ● การเรียนรู้เกี่ยวกับหลักการครองชีวิตคู่ ● การให้ความสำคัญกับการเลี้ยงดู การให้เวลากับครอบครัว ● การเรียนรู้เกี่ยวกับการสร้างสัมพันธ์ภาพ การสื่อสารที่ดีในครอบครัว ● การมีหลักคิดในการดำเนินชีวิตที่ดี มีคุณธรรม จริยธรรม มีความพอเพียง และมีหลักศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ● การให้ความสำคัญกับสื่อและเทคโนโลยีที่ดี และร่วมป้องกันสื่อที่เป็นภัยและไม่เหมาะสม

การวิจัยเกี่ยวกับ “ครอบครัว”

งานวิจัยด้านครอบครัวศึกษาที่ใช้ปรากฏอยู่ในฐานข้อมูลของโครงการพัฒนาระบบสารสนเทศครอบครัวศึกษาในปัจจุบัน สามารถสรุปจำแนกได้ 20 หัวข้อ ดังนี้ (www.childthai.org)

1) โครงสร้างครอบครัว (Family Structure) เป็นการศึกษาองค์ประกอบและลักษณะโครงสร้างของครอบครัวที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันของสมาชิกครอบครัวที่ประกอบเป็นครัวเรือนหนึ่ง โดยคำนึงถึงสถานภาพและจำนวนของสมาชิกครอบครัวรวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกครอบครัว

ตัวอย่างการวิจัย เช่นการศึกษาครอบครัวที่มีลักษณะหรือโครงสร้างรูปแบบประเภทต่างๆ เช่น ครอบครัวเดี่ยว(Nuclear Family) ที่ประกอบด้วย พ่อ แม่-ลูก หรือครอบครัวขยาย (Extended Family) ที่ประกอบด้วยบุคคลอย่างน้อยสามช่วงอายุหรือครอบครัวที่มีหัวหน้าครอบครัวเป็นเพียงบิดาหรือมารดาฝ่ายเดียว (One/Single Parent Family) เป็นต้น

2) บทบาทหน้าที่ของครอบครัว (Family Roles) เป็นการศึกษาภาระความรับผิดชอบที่ครอบครัวจะต้องปฏิบัติต่อสมาชิกครอบครัวและสังคม

ตัวอย่างการวิจัย เช่น การศึกษาบทบาทของบิดาในการดูแลเด็กทารกบทบาทของครอบครัวในการพัฒนาประชาธิปไตยหน้าที่ของครอบครัวต่อการต่อต้านยาเสพติดของวัยรุ่นไทย เป็นต้น

3) พัฒนาการบุคคลในครอบครัว (Family Individual Development) เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายอารมณ์ จิตใจ สังคมและสติปัญญาของสมาชิกครอบครัวในวัยต่างๆ

ตัวอย่างการวิจัย เช่น พัฒนาการทางร่างกายของทารกที่คลอดก่อนกำหนดพัฒนาการทางสติปัญญาของเด็กที่เลี้ยงด้วยนมแม่สมรรถภาพการรับรู้และความจำของผู้สูงอายุ เป็นต้น

4) การอบรมขัดเกลาทางสังคมของครอบครัว (Family Socialization) เป็นการศึกษาการอบรมเลี้ยงดูและปลูกฝังค่านิยม ความเชื่อ ทศนคติขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของครอบครัวต่อสมาชิกครอบครัวในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม

ตัวอย่างการวิจัย เช่น วิธีการอบรมเลี้ยงดูเด็กในด้านต่างๆวิธีการลงโทษและให้รางวัล การควบคุมพฤติกรรมและส่งเสริมพฤติกรรมบางประการการวางระเบียบวินัยในบ้าน การสร้างและพัฒนาพฤติกรรมเอื้อสังคมและจริยธรรม เป็นต้น

5) สัมพันธภาพในครอบครัว (Family Relationships) เป็นการศึกษาความสัมพันธ์และการสื่อสารระหว่างสมาชิกครอบครัวในการดำเนินชีวิตครอบครัวและการดำรงชีวิตในสังคม

ตัวอย่างการวิจัย เช่น พฤติกรรมการสื่อสารภายในครอบครัว ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ-แม่-ลูกความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องความสัมพันธ์และทัศนคติที่มีต่อกันของสมาชิกในครอบครัว เป็นต้น

6) แบบฉบับชีวิตครอบครัว (Family Life Pattern) เป็นการศึกษารูปแบบการดำเนินชีวิตของครอบครัวซึ่งอาจแตกต่างกันในแต่ละช่วงของวงจรชีวิตครอบครัว ระดับการศึกษาฐานะทางเศรษฐกิจ การประกอบอาชีพ ถิ่นฐานที่อยู่อาศัยรวมทั้งเมื่อครอบครัวอยู่ในระยะของการเปลี่ยนแปลงสถานะการณ์ภายในครอบครัว เช่นการสูญเสียสมาชิกครอบครัว การเปลี่ยนงานอาชีพ การย้ายถิ่นฐาน เป็นต้น

ตัวอย่างการวิจัย เช่น ชีวิตของครอบครัวด้อยโอกาสทางสังคมหรือวัฒนธรรมแบบแผนการดำเนินชีวิตครอบครัวเกษตรกรครอบครัวในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นต้น

7) ค่านิยมครอบครัว (Family Value) เป็นการศึกษาทัศนคติหรือความเชื่อของครอบครัวต่อเรื่องต่างๆที่สำคัญ

ตัวอย่างการวิจัย เช่นค่านิยมของครอบครัวต่อศาสนาและจริยธรรมการดูแลควบคุมและเป็นต้นแบบให้แก่เด็กในการใช้เวลาอย่างมีคุณภาพกระบวนการสร้างค่านิยมในครอบครัว ค่านิยมด้านครอบครัวของบุคคลประเภทต่างๆ เป็นต้น

8) การวางแผนครอบครัว (Family Planning) เป็นการศึกษาการกำหนดแผนการดำเนินชีวิตครอบครัวให้เป็นไปในแนวทางที่ครอบครัวต้องการ

ตัวอย่างการวิจัย เช่น การควบคุมจำนวนบุตรในครอบครัวการเตรียมตัวสมาชิกในครอบครัวเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตการปรับบทบาทชายหญิงหลังการแต่งงานและมีบุตร เป็นต้น

9) สุขภาพครอบครัวและการแพทย์ด้านครอบครัว (Family Health and Medicine) เป็นการศึกษาการดูแลสุขภาพอนามัยภาวะโภชนาการและการป้องกันโรคร้ายของสมาชิกครอบครัวในวัยต่างๆและความก้าวหน้าทางการแพทย์ด้านครอบครัว

ตัวอย่างการวิจัย เช่นสถานภาพทางโภชนาการของครอบครัวที่มีฐานะเศรษฐกิจสังคมระดับต่างๆอุปนิสัยและพฤติกรรมการกินของครอบครัว พฤติกรรมการดูแลป้องกันสุขภาพครอบครัวการปฏิบัติตัวของแม่ก่อนตั้งครรภ์ ระหว่างตั้งครรภ์ และหลังตั้งครรภ์ เป็นต้น

10) การปรับตัวและสุขภาพจิตของครอบครัว (Family Adjustment and Mental Health) เป็นการศึกษาพฤติกรรมปรับตัวของสมาชิกครอบครัวเมื่ออยู่ในภาวะของการเปลี่ยนแปลงต่างๆทั้งภายในและภายนอกครอบครัว

ตัวอย่างการวิจัย เช่นการปรับตัวของครอบครัวเมื่อเผชิญกับปัญหาวิกฤตการปรับตัวของสมาชิกครอบครัวที่อยู่ในกลุ่มเสี่ยงพฤติกรรมแสดงออกในภาวะเครียดของจิตใจ เป็นต้น

11) ความรุนแรงในครอบครัว (Family Violence) เป็นการศึกษาพฤติกรรมแสดงออกหรือการแก้ไขปัญหาด้วยการใช้ความรุนแรงของสมาชิกครอบครัวในสถานการณ์ต่างๆภายในครอบครัว

ตัวอย่างการวิจัย เช่น ความก้าวร้าวระหว่างพี่น้องการเผชิญปัญหาครอบครัวด้วยพฤติกรรมก้าวร้าวรุนแรงความถี่ของพฤติกรรมรุนแรงในครอบครัวและการแก้ปัญหามรณะต้วตายของสมาชิกในครอบครัว เป็นต้น

12) การจัดการทรัพยากรครอบครัว (Family Resource Management) เป็นการศึกษาการจัดการสรรทรัพยากรและปัจจัยแวดล้อมต่างๆในกิจการครอบครัวอย่างมีประสิทธิภาพ ในด้าน

ความรู้ความสามารถ การเงิน เวลาแรงงานและวัสดุอุปกรณ์ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของครอบครัวและ
 การงานอาชีพ

ตัวอย่างการวิจัย เช่นการใช้เวลาว่างของแม่บ้านเกษตรกร การดัดแปลงวัสดุเหลือใช้เป็น
 ผลิตภัณฑ์จำหน่ายการวางแผนค่าใช้จ่ายในการเตรียมตัวก่อนการมีบุตรและการอบรม
 เลี้ยงดูบุตรการตัดสินใจในการลงทุนและการออมของครอบครัว เป็นต้น

13) ปัญหาครอบครัว (Family Problems) เป็นการศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นกับครอบครัว
 ในด้านต่างๆที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของครอบครัวและสังคม

ตัวอย่างการวิจัยเช่น ปัญหาการทอดทิ้งเด็ก การทำทารุณกรรมเด็กความเห็นและการ
 รับรู้ของผู้รู้และผู้ปฏิบัติในเรื่องปัญหาครอบครัวปัญหาวิกฤตของครอบครัวแตกแยก
 ปัญหาครอบครัวที่มีหัวหน้าครอบครัวทำงานและถิ่นพำนักอยู่ต่างประเทศปัญหา
 ครอบครัวที่เกิดจากการทำงานนอกบ้านของแม่ เป็นต้น

14) กฎหมายครอบครัว (Family Law) เป็นการศึกษามาตรการและแนวปฏิบัติทาง
 กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับครอบครัวโดยเฉพาะในด้านสิทธิและหน้าที่

ตัวอย่างการวิจัยเช่น วิวัฒนาการของการมีกฎหมายครอบครัวขีดจำกัดว่าด้วยการปฏิบัติ
 ของกฎหมายครอบครัวและการแก้ไข เป็นต้น

15) สวัสดิการครอบครัว (Family Welfare) เป็นการศึกษาสถานภาพการจัดการ
 สงเคราะห์และช่วยเหลือครอบครัวในด้านต่างๆ

ตัวอย่างการวิจัยเช่น รูปแบบของการจัดสวัสดิการครอบครัวในประเทศไทยการประเมิน
 ประสิทธิภาพของสวัสดิการครอบครัวการประเมินผลกิจกรรมของมูลนิธิหรือสมาคมที่
 เกี่ยวข้องกับการพัฒนาและการให้สวัสดิการเด็กและครอบครัว เป็นต้น

16) การแนะนำและให้คำปรึกษาครอบครัว (Family Guidance and Counseling) เป็น
 การศึกษาการชี้แนะหรือให้คำแนะนำปรึกษาเมื่อครอบครัวประสบปัญหาและต้องการความช่วยเหลือ

ตัวอย่างการวิจัยเช่น การให้คำปรึกษาแก่พ่อแม่เป็นรายบุคคลหรือกลุ่มในเรื่องปัญหา
 ครอบครัวการศึกษา rayกรณิของครอบครัวประเภทต่างๆ ที่มีปัญหาการให้คำปรึกษาแก่
 พ่อแม่ในกลุ่มเด็กที่มีความเสี่ยงเพื่อการป้องกันและหยุดยั้งปัญหา เป็นต้น

17) ครอบครัวบำบัดและการฟื้นฟู (Family Therapy and Rehabilitation) เป็น
 การศึกษาการบำบัดรักษาและช่วยเหลือครอบครัวที่ประสบปัญหาให้กลับคืนสู่สภาพปกติ

ตัวอย่างการวิจัยเช่น การบำบัดครอบครัวที่มีปัญหาการหย่าร้างโดยการแลกเปลี่ยน
 ความคิดเห็นระหว่างกันการบำบัดรักษาพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กก่อนวัยเรียนโดยใช้
 การเล่นเกมปรับปรุงเทคนิคการสื่อสารระหว่างสามี-ภรรยาที่มีปัญหาขัดแย้ง เป็นต้น

18) นโยบายครอบครัว (Family Policy) เป็นการศึกษาหลักการและนโยบายแต่ละระดับในการสนับสนุนการพัฒนาครอบครัวไปในทิศทางที่พึงปรารถนาของสังคม

ตัวอย่างการวิจัยเช่น ความสอดคล้องระหว่างนโยบายครอบครัวที่รัฐวางไว้กับการปฏิบัติ ขอบข่ายความเหมาะสมของนโยบายครอบครัวในสถานการณ์ปัจจุบันกิจกรรมหรือโครงการของรัฐและเอกชนที่ส่งเสริมนโยบายครอบครัว เป็นต้น

19) ประวัติครอบครัวและวิวัฒนาการครอบครัว (Family History and Evolution) เป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาของครอบครัวในวัฒนธรรมไทยและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของครอบครัวในด้านต่างๆ

ตัวอย่างการวิจัยเช่น วิวัฒนาการของครอบครัวไทยในอดีตแนวโน้มการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างและบทบาทหน้าที่ของครอบครัวความเป็นอยู่ของครอบครัวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรม เป็นต้น

20) หลักสูตร/โครงการ/กิจกรรม/การฝึกอบรมทางด้านครอบครัว (Family Curriculum / Project / Activity / Training) เป็นการศึกษาสาระเนื้อหาของหลักสูตรที่เปิดสอนในระดับต่างๆของสถาบันการศึกษาหรือโครงการ/กิจกรรม/และการฝึกอบรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาครอบครัวหรือการให้การศึกษแก่พ่อแม่หรือครอบครัวในด้านต่างๆ

ตัวอย่างการวิจัยเช่นการวิเคราะห์หลักสูตรปริญญาตรีด้านการพัฒนาการเด็กและครอบครัวทางด้านโครงสร้างและเนื้อหาโครงการฝึกอบรมแม่สอนลูก การจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมเสถียรภาพของครอบครัว เป็นต้น

นอกจากงานวิจัยเกี่ยวกับครอบครัวในประเทศไทยที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ในต่างประเทศ ได้มีผู้สนใจและให้ความสำคัญ โดยได้เปิดประเด็นสำหรับการศึกษาครอบครัวในอีกหลากหลายลักษณะ วิธีดำเนินการวิจัยส่วนใหญ่จะเน้นและเลือกประเด็น บริบทที่เกี่ยวข้องกับครอบครัวที่น่าสนใจขึ้นมาศึกษา ส่วนใหญ่วิธีการดำเนินการวิจัยจะเป็นการพยายามพิสูจน์ทฤษฎี สมมุติฐาน การสร้างชุดความรู้เกี่ยวกับครอบครัวใหม่ๆ การทำกรณีศึกษา รวมทั้งการพยายามเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นของครอบครัวเป็นต้น ตัวอย่างของงานที่ได้ศึกษาครอบครัวด้วยวิธีการดำเนินการวิจัยดังกล่าว

ตารางที่ 10 : ตัวอย่างของงานที่ได้ศึกษาเรื่อง “ครอบครัว”

ประเด็น/ขอบเขตที่ศึกษา	ชื่อเรื่อง
ทฤษฎีและการสร้างองค์ความรู้ในงานวิจัยเกี่ยวกับครอบครัว	การประยุกต์ทฤษฎีของ Kuhn's ที่ว่าด้วยเรื่องวิวัฒนาการเชิงโครงสร้างที่นำไปสู่ศาสตร์เกี่ยวกับครอบครัวศึกษาโดย <i>Peggye Dilworth-Anderson</i>
	การวิเคราะห์บทความในวารสารเกี่ยวกับการแต่งงานและครอบครัวในปี 1990-1999 ศึกษาโดย <i>Alan C. Taylor and Aparna Bagdi</i>
	การสร้างองค์ความรู้ครอบครัว : จากปฏิบัติสู่ทฤษฎี ศึกษาโดย <i>David Cheal</i>
การต่อยอดองค์ความรู้เกี่ยวกับ	การประยุกต์สมมุติฐานของ <i>Pepper's world</i> สู่ทฤษฎีครอบครัวศึกษาโดย

ครอบครัว	<p><i>Hilary A. Rose</i></p> <p>การศึกษาความรู้พื้นฐานเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎีครอบครัวและการแก้ปัญหา (บำบัด) ศึกษาโดย <i>Norbert A. Wetzel</i></p>
การอธิบายการเปลี่ยนแปลงของครอบครัวโดยใช้มุมมองของสถิติประชากร	<p>ประชากรและครอบครัวยุคใหม่ศึกษาโดย <i>Ferrell J. Webb</i></p> <p>การแต่งงานทำให้มีความสุขจริงหรือ (โดยศึกษาเปรียบเทียบระหว่างการแต่งงาน การอยู่ก่อนแต่ง การคุมถุงชน) ศึกษาโดย <i>Kelly Musick</i></p> <p>การเปลี่ยนแปลงของครอบครัว : ถดถอยหรือพัฒนา ศึกษาโดย <i>Pual R. Amato</i></p>
การศึกษาองค์ประกอบของครอบครัว และจุดพลิกผันของครอบครัว	<p>ครอบครัวแตกแยก : พลวัต หรือ หายนะของสังคม โดยใช้ทฤษฎี Chaos ร่วมกับมุมมองการวิเคราะห์โครงสร้างของครอบครัวและการเปลี่ยนแปลง ศึกษาโดย <i>Rory Remer</i></p> <p>การวิเคราะห์เหตุและปัจจัยที่มีผลต่อโครงสร้างของครอบครัว ศึกษาโดย <i>Tami M. Videon</i></p> <p>การคาดการณ์เกี่ยวกับแนวโน้มการแต่งงาน (สำเร็จหรือล้มเหลว) ศึกษาโดย <i>Ione Y DeOllos</i></p> <p>การปรับตัวของเด็กๆ ที่อยู่ภายใต้ครอบครัวหย่าร้างและแต่งงานใหม่ ศึกษาโดย <i>E.Mavis Hetherington</i></p>
ครอบครัวศึกษาในมิติใหม่ (มุมมองใหม่)	<p>การศึกษาย้อนกลับเรื่องการยอมรับตัวตนความเป็นชายรักชายในครอบครัว ศึกษาโดย <i>Bertram J. Cohler</i></p> <p>การแต่งงานของชายรักชายและมุมมองทางสังคม ศึกษาโดย <i>Timothy J. biblarz</i> และ <i>Judith Stacey</i></p> <p>ผลกระทบของทฤษฎีรักร่วมเพศและทฤษฎีครอบครัว ศึกษาโดย <i>Lawrence A. Kurdek</i></p>
ครอบครัว ทฤษฎีและนโยบายทางสังคม	<p>ครอบครัวและนโยบาย : สุขภาวะด้านสุขภาพของหญิงสูงวัย ศึกษาโดย <i>Karen A. Roberto</i></p> <p>การสืบสอบเด็กที่ถูกละเมิด ศึกษาโดย <i>Jennifer A. Reich</i></p> <p>แนวคิดเรื่องครอบครัวและนโยบายสาธารณะในมุมมองของ <i>Phyllis Moen</i> และ <i>Scott Coltrane</i> ศึกษาโดย <i>Joan Aldous</i></p>
การเตรียมตัวและให้ความรู้สำหรับครอบครัวยุคต่อไป	<p>ทฤษฎีนิเวศวิทยามนุษย์ในศตวรรษที่ 21 ศึกษาโดย <i>Lillian A. Phenice</i> และ <i>Robert J. Griffore</i></p> <p>การสอนแบบ 101A ว่าด้วยเรื่องครอบครัว ศึกษาโดย <i>Denise Berg</i></p> <p>การเชื่อมประสานทฤษฎี กระบวนการ ภูมิปัญญาของชุมชน และความต้องการของชุมชน ศึกษาโดย <i>James M. Frabutt</i></p>

สำหรับตัวอย่างงานวิจัยที่ได้อ้างอิงนี้ เป็นเพียงบางส่วนของการศึกษาและวิจัยในเรื่องครอบครัว ซึ่งถือเป็นขอบเขตของครอบครัวศึกษาที่มีการศึกษากันในปัจจุบัน และในการศึกษาคั้งนี้ การให้ความสนใจในเรื่อง”การเรียนรู้ของครอบครัว” เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ของครอบครัวที่เกี่ยวข้อง

และเชื่อมโยงกัน โดยจะพยายามชี้ให้เห็นเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับบริบทต่างๆ ของครอบครัว เพราะครอบครัวเป็นสถาบันทางสังคมที่ถือว่าสำคัญที่สุด และเมื่อสถาบันที่เล็กๆ ยังมีปัญหา ก็จะส่งผลกระทบต่อสถาบันและโครงสร้างทางสังคมอื่นๆ ได้ นำมาสู่ปัญหาสังคมที่มีความซับซ้อนและยุ่งยากในการแก้ไขปัญหามากขึ้นเป็นเท่าทวีคูณ ดังนั้น “การพัฒนายุทธศาสตร์การส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัว สำหรับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น” ในครั้งนี้ จะมีความหมายต่อการศึกษา การพัฒนาและการขับเคลื่อน ยุทธศาสตร์การศึกษาให้เท่าทันกับการเรียนรู้ของครอบครัวยุคใหม่ เพื่อให้เป็นรากฐานของการพัฒนาเด็ก และเยาวชน และพัฒนาครอบครัวที่เป็นพลังสังคมที่มีคุณภาพต่อไปในอนาคต

ส่วนที่ 4 ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ของครอบครัว

ความหมายของ “ยุทธศาสตร์”

คำว่า “ยุทธศาสตร์” หรือ strategy มาจากคำในภาษากรีก คือ "Strategos" แปลว่า ผู้นำทัพ หรือความเป็นแม่ทัพ (generalship) ซึ่งในพจนานุกรมทหารอากาศ อังกฤษ-ไทย เล่ม 2 ปีพ.ศ. 2520 ได้ระบุว่า ยุทธศาสตร์คือศิลป์และศาสตร์ ในการพัฒนาและการใช้กำลังทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมจิตวิทยาและทางการทหารของชาติ ทั้งในยามสงบและสภาวะสงครามให้สามารถสนองนโยบายของชาติได้ประสิทธิภาพสูงสุดเพื่อเพิ่มโอกาสและอำนวยความสะดวกให้ได้มาซึ่งความได้เปรียบ หรือชัยชนะเหนือคู่ต่อสู้/ปิดโอกาสแห่งความพ่ายแพ้ทั้งปวง อย่างไรก็ตามนักยุทธศาสตร์ต่างก็ได้ให้คำนิยามต่อคำดังกล่าวไว้หลากหลาย ซึ่งเอกชัย ศรีวิลาศ (มปป.) ได้ทำการศึกษาความหมายและอธิบายไว้ต่างๆ อาทิ

- ยุทธศาสตร์ คือ ศิลป์และศาสตร์ในการใช้ปัจจัยต่างๆ เช่น เวลา สถานที่ สภาพภูมิศาสตร์ การเมืองแนวโน้มของสถานการณ์ รวมถึงพลังอำนาจที่มีอยู่หรือศักยภาพที่จะมีได้เพื่อทำให้บรรลุจุดประสงค์ที่ต้องการตามที่คาดไว้ก่อนล่วงหน้าเพื่อสร้างสภาวะความได้เปรียบต่อข้าศึก หรือเพื่อที่จะบีบบังคับให้ข้าศึกยอมแพ้ทำตามความปรารถนาของฝ่ายเรา
- ยุทธศาสตร์ คือ กรรมวิธี กลวิธีหรือการปฏิบัติที่ดีและมีผลมากที่สุดในการสร้างสภาวะความได้เปรียบต่อศัตรู คู่แข่งไม่ว่าจะเป็นทางธุรกิจการค้า การเมืองหรือทางการทหาร เพื่อให้ฝ่ายเราเข้มแข็งขึ้นหรือเพื่อการทำลายการต่อต้านทั้งปวงของศัตรูหรือปิดโอกาสของความพ่ายแพ้ของฝ่ายเราและทำให้ได้ชัยชนะอย่างเด็ดขาดในที่สุด
- ยุทธศาสตร์ คือ แผนการปฏิบัติซึ่งรวมความพยายามทั้งหมดเข้าด้วยกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์
- ยุทธศาสตร์คือกระบวนการตัดสินใจอันซับซ้อนซึ่งเชื่อมโยงวัตถุประสงค์กับวิธีการอันจะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์นั้น

นอกจากนี้รัฐ ณะสมบูรณ์ (2547) ยังกล่าวถึงความหมายของคำว่า ยุทธศาสตร์ที่ปรากฏใช้กันทั่วไปว่า หมายถึง “วิธีการที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ของแผน ประกอบด้วย หน้าที่หลัก ทางด้านการตลาด การเงิน ทรัพยากรมนุษย์ และการผลิต วิธีการต่างๆ ที่จะทำให้สำเร็จตามจุดมุ่งหมาย”

ปัจจุบันได้มีการรวบรวมและศึกษายุทธศาสตร์มากมายเพื่อเป็นหลักในการวางแผน ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจในเรื่องปัจจัยสำคัญ ตลอดจนหลักการ และแนวคิดทางยุทธศาสตร์ในแต่ละยุคสมัย รวมทั้งต้องเรียนรู้ถึงลักษณะของยุทธศาสตร์ในมิติต่างๆ และแนวคิดการพัฒนายุทธศาสตร์เพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ ดังนั้นการศึกษาถึงพัฒนาการของแนวความคิดเชิงยุทธศาสตร์ (Strategic thinking) ของนักยุทธศาสตร์เหล่านี้ทำให้สามารถเข้าใจและมองภาพของอนาคตได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเพราะยุทธศาสตร์ มีหลายระดับ เช่น ยุทธศาสตร์โลก ยุทธศาสตร์ภูมิภาค ยุทธศาสตร์ชาติ และยุทธศาสตร์เฉพาะเรื่อง

ในปัจจุบันได้มีการประยุกต์แนวคิดและวิธีการวางแผนยุทธศาสตร์มาใช้ในการดำเนินงานกันอย่างกว้างขวางมากขึ้น เริ่มจากภาคเอกชนนำไปใช้ในการแข่งขันทางธุรกิจโดยคำนึงถึง “การแข่งขันให้อยู่รอดและการมุ่งหวังผลกำไร” เป็นหลักส่วนภาครัฐภายหลังก็ได้นำแนวคิดยุทธศาสตร์มาใช้ประยุกต์ต่อ เพื่อให้การบริหารงานภาครัฐสามารถปรับกลไกได้ทันยุคสมัย โดยคำนึงถึง “การสนองความต้องการของประชาชน” เป็นหลักซึ่งการประยุกต์แนวคิดและวิธีการของแผนยุทธศาสตร์ไปใช้ในงานที่หลากหลายสาขามากขึ้น ได้ทำให้เรื่องการศึกษายุทธศาสตร์มีกลายเป็นเรื่องสำคัญที่มีทำการศึกษาอย่างเป็นระบบมากยิ่งขึ้น ซึ่ง กระจ่าง พันธุมนาวิน (2548) ได้จำแนกและสรุปความต่างของระดับยุทธศาสตร์ไว้ดังแผนภาพข้างล่างนี้

ภาพที่ 1 ลำดับชั้นของยุทธศาสตร์

ลำดับชั้นของยุทธศาสตร์		
ภาษาทหาร	ภาษาภาครัฐ	ภาษาภาคธุรกิจ
Grand Strategy (ยุทธศาสตร์แม่บท)	นโยบายแห่งรัฐ (ตาม รธน.) นโยบายของรัฐบาล(ปัจจุบัน 9 ข้อ)	Corporate Strategy (ยุทธศาสตร์องค์กร)
Strategy (ยุทธศาสตร์ระดับต่างๆ)	วาระแห่งชาติ (National Agenda) ยุทธศาสตร์กระทรวง ยุทธศาสตร์กรม	Business Unit Strategy (ยุทธศาสตร์หน่วยธุรกิจ)
Tactics (กลวิธี)	แผนงาน/ โครงการ แผนปฏิบัติการ	แผนงาน/ โครงการ แผนปฏิบัติการ

ที่มา : กระจ่าง พันธุมนาวิน, 2548 อ้างถึงใน จุฬากรณ์ มาเสถียรวงศ์, 2549

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษายุทธศาสตร์ นักยุทธศาสตร์ต่างๆ ได้เสนอว่าควรจะให้ความสำคัญกับการพิจารณาองค์ประกอบสำคัญ 3 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านองค์ประกอบของยุทธศาสตร์ชาติ 3

ประการ2) ด้านลักษณะของยุทธศาสตร์3) ด้านการศึกษาอนาคตศาสตร์ ซึ่งการศึกษาองค์ประกอบทั้ง 3 ด้านนี้จะทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับยุทธศาสตร์ได้ชัดเจนขึ้น และจะทำให้การศึกษายุทธศาสตร์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังที่เอกสารของสถาบันคลังสมองวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรเพื่อสังคม โดยเอกชัย ศรีวิลาศ (2548) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบต่างๆ ไว้ดังมีรายละเอียดดังนี้

1. องค์ประกอบของยุทธศาสตร์ 3 ประการ

องค์ประกอบของยุทธศาสตร์ 3 ประการอันมีจุดหมายปลายทาง (end) กรอบแนวทาง หรือนโยบาย (ways) และทรัพยากรที่นำมาใช้ (mean) ซึ่งในการศึกษาจะให้ความสำคัญกับการมองถึงจุดหมายปลายทาง คือผลประโยชน์แห่งชาติเป็นการพิจารณาว่าอะไรคือส่วนได้ส่วนเสียของชาติซึ่งศาสตราจารย์ Frankel ได้ให้คำนิยามผลประโยชน์แห่งชาติว่าหมายถึงจุดหมายต่างๆ ไป และความต่อเนื่องของการดำเนินการของชาติ ซึ่งจะต้องมีแนวทางของชาติในรูปแบบนโยบายแห่งชาติ (way) ที่เป็นกรอบให้หน่วยงานต่างๆ ได้ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ของชาติ และการบูรณาการด้วยการนำทรัพยากรของชาติมาใช้ให้เหมาะสมหรือออกมาในรูปของมาตรการเฉพาะ (specific measurement)

2. ลักษณะของยุทธศาสตร์ (characteristics)

ยุทธศาสตร์เป็นการวางแผนที่มีหลายมิติที่จะต้องพิจารณาในหลายมุมมอง มีองค์ประกอบที่หลากหลาย เพราะเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ที่ต้องอาศัยบุคลากรที่มีประสบการณ์สูง ทั้งนี้ในมุมมองของนักวางแผนยุทธศาสตร์จะกล่าวถึงลักษณะของยุทธศาสตร์ไว้ในมิติต่างๆ เช่น การมองอนาคต (future) การสามารถเชื่อมโยงสู่การปฏิบัติ (action) การเข้าใจความสลับซับซ้อน (complexity) การมีนัยสำคัญ (significant) การเชื่อมโยงแบบบูรณาการ (comprehensive) ระยะเวลา (time) ความเฉพาะเจาะจง (specific) ความอ่อนตัว (flexibility) ความสมบูรณ์ (completeness) ความถี่อย่างต่อเนื่อง (frequency) เป็นความลับหรือไม่ (secret) รูปแบบการเป็นทางการ (formality) อำนาจหน้าที่ (authorization) ความง่ายในการนำไปปฏิบัติ (easy of implementation) และง่ายต่อการควบคุม (easy of control)

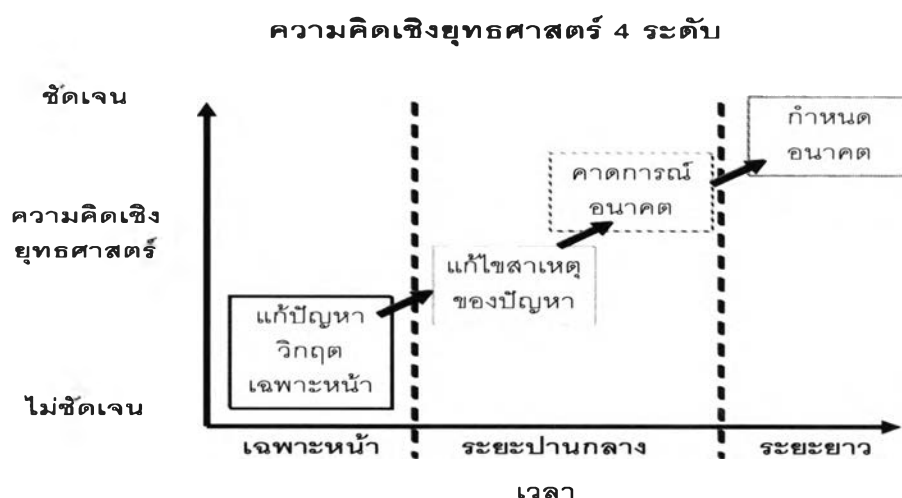
3. การศึกษาอนาคตศาสตร์

อนาคตศาสตร์เป็นสิ่งสำคัญที่นักยุทธศาสตร์จะต้องศึกษา เพราะเป็นการศึกษาถึงวิธีการคาดการณ์อนาคต ซึ่งในระยะหลังประมาณกว่า 30 ปีที่ผ่านมา ได้มีการศึกษาแนวความคิด ทฤษฎีและระเบียบวิธีเกี่ยวกับอนาคตศาสตร์ซึ่งถูกนำมาใช้เพื่อที่จะช่วยให้การคาดการณ์สถานการณ์หรือสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้ถูกต้องอย่างมีเหตุผล รวมทั้งการศึกษาเปรียบเทียบแต่ละรูปแบบ และเทคนิควิธีการที่นำมาใช้เป็นเครื่องมือในการคาดการณ์อนาคต ซึ่งมีนักคิดสร้างขึ้นมามีหลายวิธี อาทิ แบบการศึกษาแนวโน้ม (trend extrapolation) การศึกษาอนาคตจากความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ (expert opinion) เช่น เทคนิคเดลฟาย (delphi technic) การสร้างภาพอนาคต (scenario) การตรวจตรา/กวาดภาพหรือการแจ้งเตือน (scanning/monitoring) ฯลฯ ตลอดจนการศึกษาในเรื่องของอนาคตศาสตร์เชิง

ประยุกต์ ซึ่งแต่ละรูปแบบจะมีจุดเด่นจุดด้อยที่แตกต่างกัน เหมาะที่จะใช้ในแต่ละสถานการณ์ ซึ่งบางครั้งอาจใช้หลายๆ วิธีควบคู่กันไป

อย่างไรก็ดี นักวิชาการและนักยุทธศาสตร์ส่วนใหญ่ชี้ให้เห็นว่า การมองและคิดเชิงยุทธศาสตร์จะมีความชัดเจนเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในการมองอนาคตและการกำหนดอนาคตที่ชัดเจนด้วย ดังนั้นการศึกษาอนาคตจึงมีความสำคัญสำหรับการกำหนดยุทธศาสตร์ ดังที่ กระจ่าง พันธุมนาวิน (2548) ได้สรุปความคิดเชิงยุทธศาสตร์ไว้ในแผนภาพข้างล่างนี้

ภาพที่ 2 : ความคิดเชิงยุทธศาสตร์

ที่มา : กระจ่าง พันธุมนาวิน, 2548 อ้างถึงใน จุฬารักษ์ มาเสถียรวงศ์, 2549

ทั้งนี้ หลักการคิด การมองและกำหนดยุทธศาสตร์ จะต้องสามารถตอบคำถาม 3 ข้อให้ได้ นั่นคือ

(1) “เรากำลังจะไปไหน”(Where are you going to?) ในทางการบริหารแล้วข้อนี้สำคัญมาก เพราะต้องกำหนดเป้าหมายไว้เสมอซึ่งอาจหมายถึงผลกำไรหรือผลประโยชน์ที่จะได้รับ หรืออาจเป็นความเจริญก้าวหน้าของหน่วยงานหรือประชาชน ฯลฯ ทั้งนี้แล้วแต่ภารกิจของหน่วยงานนั้นๆ ซึ่งจะมีคำว่า วิสัยทัศน์ พันธกิจ วัตถุประสงค์ เป้าประสงค์ เป้าหมาย ฯลฯ อยู่ด้วยเสมอความจริงคำเหล่านี้บอกถึงความหมายเดียวกัน แต่อยู่ในรูปแบบที่เฉพาะเจาะจงแตกต่างกัน

(2) “เราอยู่ที่ไหน” (Where are you now?) เพื่อที่จะทำให้ทราบว่าสภาพหรือสถานการณ์ขององค์กรหรือปัญหาในปัจจุบันเป็นอย่างไร หากไม่สามารถคำตอบข้อนี้ได้การเดินทางไปยังเป้าหมายที่กำหนดไว้ก็อาจจะผิดพลาดได้เช่นกัน วิธีการหาคำตอบของข้อนี้อาจใช้การวิเคราะห์ SWOT ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ที่เน้นการตรวจสอบสภาวะแวดล้อมภายนอกและภายใน และการมองถึงจุดแข็ง จุดอ่อน วิกฤต และโอกาสต่างๆเพื่อกำหนดยุทธศาสตร์นั่นเอง

(3) “จะไปถึงที่นั่นได้อย่างไร”(How to get there?) ซึ่งนี่คือ “ยุทธศาสตร์” เพราะจะชี้ถึงแนวทางหรือวิธีการที่จะไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ในอนาคตได้ โดยอาจจะมียุทธศาสตร์หลายๆ ยุทธศาสตร์ที่มาประกอบกันจนสามารถบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ

จุฬากรณ มาเสถียรวงศ์ (2549) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า นักยุทธศาสตร์ยังควรมีการประเมินสถานการณ์แวดล้อมหรือบริบทด้านต่างๆ ที่มีผลกระทบต่อยุทธศาสตร์ด้วย เช่น การเปิดเสรีทางเศรษฐกิจการค้า (FTA) การจัดระเบียบโลกใหม่ (new world order) กระแสเสรีประชาธิปไตยกระแสโลกาภิวัตน์ การใช้เทคโนโลยีการสื่อสารและสารสนเทศสิทธิมนุษยชน และสิ่งแวดล้อม ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจถึงยุทธศาสตร์ที่มีและพึงจะมี รวมถึงการวางยุทธศาสตร์ที่เหมาะสม

กล่าวโดยสรุปคือ ยุทธศาสตร์คือวิธีการนำพาสิ่งต่างๆ ไปสู่เป้าหมาย สำหรับประเทศไทย กำลังต้องการยุทธศาสตร์การพัฒนาที่จะพาประเทศไปสู่อนาคตที่พึงประสงค์ ซึ่งประเวศ วะสี (2546) เห็นว่าคือ ยุทธศาสตร์ทางปัญญาดังนั้นเมื่อหันมามองในมิติการศึกษาในฐานะเครื่องมือสร้างปัญญาจะเห็นได้ชัดว่า หากสามารถวางยุทธศาสตร์ทางการศึกษาเพื่อสร้างครอบครัวของคนรุ่นใหม่ได้อย่างเหมาะสมแล้ว ก็คาดการณ์ได้ว่า ในอีกสิบปีข้างหน้าเด็กๆ ภายใต้การเลี้ยงดูจากครอบครัวรุ่นใหม่ก็จะกลายเป็นพลังสำคัญของการสร้างอนาคตประเทศต่อไปในภายหน้าเช่นกัน

ยุทธศาสตร์การศึกษาในประเทศไทย

ความเคลื่อนไหวด้านการศึกษาในประเทศไทยก็มีเป้าหมายไม่ต่างจากนานาชาตินัก ทั้งในมิติของการสร้างคนรุ่นใหม่ที่มีคุณภาพมีความสามารถและศักยภาพสูงในทุกด้านเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นความเก่งทางความรู้ และทักษะการปฏิบัติ โดยเฉพาะคุณลักษณะพื้นฐานที่สำคัญ เช่น “รักเรียน เพียรรู้ ทำเป็น คิดได้ ใจสร้างสรรค์” หรือแม้แต่ “การรู้จักพอดี มีสุขบนความพอเพียง” ซึ่งมีนัยต่อการปฏิรูปกระบวนการเรียนรู้ของผู้เรียน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการปฏิรูปหลักสูตรการเรียนการสอน การผลิตและพัฒนาครู การปฏิรูปห้องเรียนหรือสนามแห่งการเรียนรู้ เป็นต้น หรือแม้แต่ในมิติของการสร้างสังคมใหม่ที่มุ่งสู่สังคมที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ สังคมคุณภาพ สังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ สังคมสมานฉันท์และเอื้ออาทรต่อกัน สังคมแห่งความสุข ซึ่งสะท้อนนัยแห่งการปฏิรูปการศึกษาในด้านโครงสร้างและระบบบริหารจัดการที่มุ่งกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน การสร้างพลังความร่วมมือของชุมชนในการจัดการศึกษาเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และความมั่นคงทางสังคม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2545)

อย่างไรก็ตาม กระแสการปฏิรูปการศึกษาในยุคโลกาภิวัตน์ได้เริ่มมีความเคลื่อนไหวทางสังคมมาบ้างแล้วนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2539 โดยการผลักดันของกลุ่มนักวิชาการการศึกษา แต่ได้ปรากฏชัดในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ที่ได้ประกาศเจตนารมณ์ด้านการศึกษาโดยให้สิทธิประชาชนในการได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐาน 12 ปีอย่างมีคุณภาพโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย อีกทั้งยังระบุให้มี “กฎหมายการศึกษา” อันก่อให้เกิดพระราชบัญญัติการศึกษาพ.ศ.2542 ตามมา ทั้งนี้ในพระราชบัญญัติ

การศึกษาแห่งชาติฉบับนี้มีสาระบัญญัติสำคัญหลายมาตราที่เปิดมิติใหม่เกี่ยวกับการเรียนรู้ เช่น เรื่องสิทธิในการได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐาน 12 ปีโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย สิทธิของครอบครัว สถาบันศาสนา องค์กรชุมชน องค์กรเอกชน และสถาบันสังคมอื่นๆ ที่เข้ามาร่วมจัดการศึกษา การเชื่อมโยงการศึกษาทั้งสามระบบให้สามารถเทียบโอนผลการเรียนระหว่างกันได้ ตลอดจนแนวคิดสำคัญของการปฏิรูปการเรียนรู้ที่ให้ผู้เรียนมีประสบการณ์การเรียนรู้ในรูปแบบใหม่ตามความถนัดและความสนใจ การได้สัมผัสกับแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย การเรียนรู้ผ่านประสบการณ์จริง การให้ผู้สอนและผู้เรียนรู้จักกันคว้าวิจัยสร้างความรู้ด้วยตนเองเพื่อพัฒนา เป็นต้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2545) โดยเป้าหมายสำคัญคือ “การสร้างผู้เรียนที่เก่ง ดี มีสุข”

อย่างไรก็ตามแนวทางการปฏิรูปการศึกษาภายใต้บริบทของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 นี้ ดูเหมือนจะนำมาซึ่งมิติใหม่ที่ท้าทายผู้ที่เกี่ยวข้องทางการศึกษาอยู่หลายหมวดหลายมาตรา อาทิ

แนวการจัดการศึกษาในหมวด 4 ที่มุ่งการปฏิรูปกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญหรือเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้

1. การบริหารและจัดการศึกษาในหมวด 5 ที่เน้นการกระจายอำนาจและการกำหนดให้มี “เขตพื้นที่การศึกษา”

2. มาตรฐานและการประกันคุณภาพการศึกษาในหมวด 6 ระบุให้มีระบบประกันคุณภาพและมาตรฐานการศึกษาทุกระดับ และการตั้งสำนักงานรับรองมาตรฐานและประเมินคุณภาพการศึกษา

3. เรื่องทรัพยากรและการลงทุนเพื่อการศึกษาในหมวด 8 ที่เน้นการระดมทรัพยากรและลงทุนทางการศึกษา รวมถึงการตั้งกองทุนต่างๆ เพื่อพัฒนาการศึกษา

4. ครู คณาจารย์ และบุคลากรทางการศึกษาในหมวด 7 ที่มุ่งพัฒนาครูคุณภาพ การกำหนดให้ครู “มีใบประกอบวิชาชีพ”

ความเคลื่อนไหวด้านการปฏิรูปการศึกษาในรอบ 6 ปีนับแต่มีพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 นั้น อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าในทางหนึ่งได้แสดงให้เห็นความก้าวหน้าหลายด้าน อาทิ เรื่องการขยายโอกาสทางการศึกษาขั้นพื้นฐาน การปฏิรูปแนวการจัดการศึกษาหลักสูตรขั้นพื้นฐาน 12 ปี การยกระดับมาตรฐานวิชาชีพครูให้เป็นวิชาชีพชั้นสูง ซึ่งล้วนเป็นเรื่องที่มีการดำเนินงานที่คืบหน้าไปมาก แต่ในอีกทางหนึ่งก็ปรากฏผลที่ชี้ให้เห็นความล่าช้าของการปฏิรูปในอีกหลายด้านหรือมีระดับความก้าวหน้าน้อย อาทิ เรื่องการศึกษาเฉพาะกลุ่มบุคคลที่มีความต้องการพิเศษ เรื่องการจัดสรรโอกาสเข้าศึกษาต่อ เรื่องการเทียบโอนระบบการศึกษาในรูปแบบต่างๆ ซึ่งเป็นประเด็นที่อาจเป็นแรงผลักและแรงต้านของการปฏิรูปการศึกษาให้สำเร็จหรือล้มเหลวก็เป็นได้ (อมรวิรัช นาคทรพร, 2548)

นอกจากนี้ยังมีความเคลื่อนไหวที่เกี่ยวข้อง อาทิ

ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการปฏิรูปการเรียนรู้ เพื่อนำไปสู่สังคมภูมิปัญญาการศึกษาเพื่อเท่าทันโลกาภิวัตน์และยืนหยัดในท้องถิ่นซึ่งผ่านองค์กรภาครัฐและภาคประชาชนที่ทำงานในเชิงนโยบายและยุทธศาสตร์ด้านการศึกษาหรือความรู้เพื่อการพัฒนา เช่น สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ มูลนิธิภูมิปัญญา สถาบันจัดการความรู้ (สคส.) โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.) สำนักงานส่งเสริมสังคมแห่งการเรียนรู้และคุณภาพเยาวชน (สสค.)

นโยบายและยุทธศาสตร์เกี่ยวกับการวิจัยเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ การวิจัยเพื่อพัฒนาการศึกษาตามแนวทางพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติพ.ศ.2542 ยุทธศาสตร์การวิจัยและพัฒนาเพื่อปฏิรูปการเรียนรู้ทั้งโรงเรียน โดยการสนับสนุนของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (2545-2547)

ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับนโยบายและยุทธศาสตร์ของกลุ่มการศึกษาทางเลือก ซึ่งมีความเคลื่อนไหวทั้งในเชิงการผลักดันกฎหมายเกี่ยวกับการศึกษาทางเลือก และความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับยุทธศาสตร์จัดการเรียนรู้ทางเลือก ซึ่งมีการจัดการ 7 ลักษณะ คือ (1) กลุ่มการจัดการศึกษาโดยครอบครัว (home school) ปัจจุบันมีประมาณ 100 ครอบครัวกำลังขับเคลื่อนในเชิงกฎหมายและกฎกระทรวง (2) กลุ่มการเรียนรู้ที่อยู่นอกระบบเช่นมหาวิทยาลัยเที่ยงคืนโรงเรียนได้ร่มไม้ซึ่งมีวิธิตัดการต่อสู้เรื่องการสร้างความรู้เชิงวาทกรรม (3) กลุ่มที่อยู่ในสังกัดของระบบแต่สามารถสร้างนวัตกรรมความรู้ใหม่ๆที่เอาชีวิตผู้เรียนเป็นตัวตั้งเช่น โรงเรียนรุ่งอรุณ (4) กลุ่มการเรียนรู้หรือความรู้ที่เกิดจากผู้หรือครุภูมิปัญญาทั่วทุกภาคเช่น โรงเรียนหมอลำที่จังหวัดร้อยเอ็ดพ่อหลวงจอนิเดโอซา (5) กลุ่มความรู้ที่เกิดจากศาสนาและการปฏิบัติธรรม เช่นสันตือโศก (6) กลุ่มที่ทำงานเกี่ยวกับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจเช่น อัมพร ด่วงปาน ผู้ริเริ่มกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ บ้านน้ำขาว หรือพระสุบิน ปณิโตกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ คลองเปี้ยะ (7) กลุ่มที่เกี่ยวกับ "สื่อมวลชน" เช่น รายการ "ชีวิตและสุขภาพ" ของ นพ.อำพล สุวอำพันธ์ รายการ "ทุ่งแสงตะวัน" ของนิรมล เมธีสุกุล (สุชาติ จักรพิสุทธิ์, 2546)

ยุทธศาสตร์การศึกษาในท้องถิ่น

เนื่องจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีความแตกต่างกันทั้งในด้านความพร้อมและศักยภาพ เมื่อพิจารณาแนวทางการดำเนินงานรับผิดชอบการจัดการศึกษาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ พระราชบัญญัติการศึกษาฯ และพระราชบัญญัติกำหนดแผนฯ ท้องถิ่นสามารถดำเนินการได้ 2 แนวทาง คือ

- 1) การดำเนินการจัดการศึกษาเอง โดยดำเนินการได้ 2 กรณี คือ
 - (1) ดำเนินการจัดการศึกษาขึ้นเองภายในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น
 - (2) ดำเนินการรับถ่ายโอนภารกิจจัดการศึกษาที่รัฐจะถ่ายโอนภารกิจจัดการศึกษาของรัฐให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นผู้บริหารจัดการศึกษา

2) การดำเนินการโดยองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีส่วนร่วม เป็นการดำเนินการโดยองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของรัฐ โดยเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการจัดการส่งเสริม สนับสนุนงบประมาณ วัสดุครุภัณฑ์ อุปกรณ์ทางการศึกษา ทรัพยากรอื่น ๆ รวมทั้งการเสนอแนะ แนะนำ และร่วมพัฒนาการศึกษา (กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น, 2545)

องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (อปท.) จะประกอบด้วยบุคคลในท้องถิ่นทำให้เป็นหน่วยงานหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนากระบวนการชุมชนเข้มแข็ง เนื่องจากเป็นหน่วยงานที่ทราบถึงปัญหาและความต้องการของท้องถิ่นเป็นอย่างดี ดังนั้นอปท.จึงมีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษา และมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาให้กับชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งการศึกษาในระบบ นอกระบบ และตามอัธยาศัยเพื่อตอบสนองความต้องการ และเสริมสร้างศักยภาพของชุมชน

วิรัตน์ วงศ์รอด (2544) ได้เสนอแนะแนวทางในการดำเนินกิจกรรมส่งเสริมการศึกษาขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) อันเป็นหนึ่งในหน่วยงานของอปท. ไว้ดังนี้

1. กิจกรรมที่ อบต.สามารถดำเนินการได้ด้วยตนเอง ในกิจกรรมการศึกษาให้ความรู้ด้านการส่งเสริมคุณภาพชีวิตและอาชีพ เช่น กิจกรรมสนทนาพูดคุยระหว่างผู้นำกับประชาชน การจัดเวทีประชาคม เวทีชาวบ้าน การอบรมให้ความรู้กับคนในชุมชน และอบรมอาชีพให้กับกลุ่มต่าง ๆ รวมทั้งกิจกรรมการศึกษาประเภทให้ความรู้ด้านข้อมูลข่าวสาร เช่น การจัดทำบอร์ดประชาสัมพันธ์ การจัดนิทรรศการต่าง ๆ จัดบริหารสื่อสิ่งพิมพ์ เป็นต้น
2. กิจกรรมที่ อบต.สามารถดำเนินการร่วมกับหน่วยงานในระดับพื้นที่ ในกิจกรรมการศึกษาประเภทความรู้พื้นฐาน ได้แก่ กิจกรรมศูนย์พัฒนาเด็กเล็กวัยก่อนเกณฑ์ ส่วนกิจกรรมให้ความรู้ด้านการส่งเสริมคุณภาพชีวิตและอาชีพ เช่น กิจกรรมศูนย์ประสานงานยาเสพติด ศูนย์ฝึกอาชีพประจำตำบล เป็นต้น
3. กิจกรรมที่หน่วยงานในพื้นที่ต้องดำเนินงานต่อไปเนื่องจาก อบต.ยังไม่มีความพร้อม โดยเฉพาะกิจกรรมการศึกษาประเภทความรู้พื้นฐาน ได้แก่ การศึกษาต่อเนื่องระดับประถมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา การศึกษาเบ็ดเสร็จเฉพาะกลุ่มต่าง ๆ

ทั้งนี้ อบต.ควรกำหนดสัดส่วนงบประมาณให้ครอบคลุมทุก ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการส่งเสริมการศึกษา มีการจัดทำแผนพัฒนาตำบลประจำปีให้มีความสอดคล้องกับแนวทางปฏิบัติโดยให้ความสำคัญกับกระบวนการจัดทำแผนแบบมีส่วนร่วมเพื่อให้สามารถนำแผนนั้นไปปฏิบัติได้จริงอย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มความสามารถในการประสานความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมกับหน่วยงาน องค์กรต่าง ๆ ในลักษณะพหุภาคีทั้งในระดับพื้นที่และนอกพื้นที่ และเน้นการประชาสัมพันธ์การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินการสำเร็จ

สัดส่วนในการจัดสรรงบประมาณสำหรับการลงทุนด้านการศึกษาของอปท. ใน 2-3 ปีที่ผ่านมา มีแนวโน้มดังปรากฏในตารางนี้

ตารางที่ 11 : สัดส่วนในการจัดสรรงบประมาณสำหรับการลงทุนด้านการศึกษาของอปท.

ปี	ร้อยละของงบประมาณด้านการศึกษาเทียบจากงบประมาณทั้งหมด จำแนกตามประเภทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น		
	อบต.	เทศบาล	อบจ.
2548	6.30	10.98	10.17
2549	5.88	10.93	10.64
2550	8.02	11.01	12.54
2551	11.34	10.48	15.89

ที่มา: โครงการติดตามสภาวการณ์เด็กและเยาวชน (Child Watch) ประจำปี 2548-2551

สำหรับการศึกษาขั้นพื้นฐานในระบบโรงเรียนนั้น อบต.ส่วนมากจะเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาในโรงเรียนมากกว่าดำเนินการจัดการศึกษาเอง เช่น การสนับสนุนด้านงบประมาณ การร่วมกำหนดหลักสูตร การตรวจสอบการทำงาน และการเป็นวิทยากรท้องถิ่นในด้านชุมชนศึกษา เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามจาก อบต.ทั่วประเทศในปี พ.ศ.2549 มี อบต.ที่มีโรงเรียนในสังกัดเมื่อปี พ.ศ.2549 จำนวน 3 แห่ง ได้แก่ อบต.บวักค่าง จังหวัดเชียงใหม่ อบต.เขาสามยอต จังหวัดลพบุรี และ อบต.บ้านกลาง จังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นโรงเรียนที่เปิดสอนในระดับอนุบาล และมี อบต.ที่ได้รับการอนุมัติให้มีการถ่ายโอนโรงเรียนในระดับประถมศึกษาเพิ่มเติมจากกระทรวงศึกษาธิการอีก 9 แห่ง คือ อบต.ม่วงหวาน และ อบต.ภูห่าน จังหวัดขอนแก่น อบต.บางนมโค จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อบต.โนนค้อ จังหวัดศรีสะเกษ อบต.ยางซ้าย จังหวัดสุโขทัย อบต.บ้านค้อ จังหวัดอุดรธานี อบต.อ่าวนาง จังหวัดกระบี่ อบต.โคชะงาย จังหวัดพัทลุง และ อบต.วังน้ำขาว จังหวัดสุโขทัย (กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น, 2549) จะเห็นได้ว่า อบต.ได้ดำเนินการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในระบบโรงเรียนน้อยมาก ซึ่งสอดคล้องกับการวิเคราะห์บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการจัดการศึกษา และการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของ ประภาพรธรรม ไชยวงษ์ (2544) ที่พบว่า สภาพที่ปฏิบัติจริง อบต.ส่วนใหญ่จัดการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยมากกว่าการศึกษาในระบบ และการศึกษาในระบบส่วนใหญ่จัดระดับก่อนประถมศึกษาและประถมศึกษา และปัจจัยที่เป็นอุปสรรคในการจัดและการร่วมจัดการศึกษาของอบต. คือ ประสบการณ์ในการจัดการศึกษาของสมาชิกอบต.

ส่วนการศึกษานอกระบบและตามอัธยาศัยนั้น อบต.ก็มีการจัดการศึกษาเอง เช่น ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กซึ่งเป็นการจัดการศึกษาสำหรับเด็กก่อนวัยเรียน และในปัจจุบัน อบต.รับถ่ายโอนศูนย์พัฒนาเด็กเล็กมาจากส่วนราชการอื่น ๆ อีกด้วย เช่น กรมพัฒนาชุมชน กรมการศาสนา เป็นต้น และยังมี การจัดห้องสมุดประชาชนตำบล ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน งานฝึกอบรบมาซีพระยะสัน รวมทั้งกรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่นได้มีนโยบายส่งเสริมให้ อบต.มีบทบาทหน้าที่ในการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียนโดยการจัดตั้ง ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนเพื่อจัดการเรียนการสอนด้านการศึกษาขั้นพื้นฐาน ด้านทักษะอาชีพ ด้านการศึกษาตามอัธยาศัย และการพัฒนาคุณภาพชีวิตแก่ประชาชนอย่างกว้างขวางและ

ทั่วถึง โดยดำเนินการร่วมกับศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญเพื่อให้ประชาชนในท้องถิ่นที่พลาดโอกาสและพันธะการศึกษาในระบบ หรือไม่ได้เข้ารับการศึกษาระบบให้ได้รับการศึกษาในรูปแบบที่หลากหลายเป็นการเพิ่มพูนความรู้และทักษะอย่างต่อเนื่องตามความต้องการเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งในการดำรงชีวิต และอยู่ร่วมในสังคมอย่างพึ่งตนเองได้ อันเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน ทำให้ อบต.เข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษานอกระบบและตามอัธยาศัยมากขึ้น

สำหรับการศึกษาของอัญชลี ธรรมะวิริกุล (2540) นั้นยังชี้ให้เห็นว่า อบต.เป็นองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่เข้าใจถึงสภาพปัญหาการดำรงชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นเป็นอย่างดี และเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการพัฒนาชุมชน สามารถเข้าถึงปัญหาและความต้องการของประชาชนในพื้นที่ อบต.จึงเป็นผู้ที่จะให้คำแนะนำแก่ผู้จัดกิจกรรมการศึกษาในเรื่องต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี และได้จำแนกบทบาทของ อบต.ในการจัดการศึกษานอกโรงเรียนในพื้นที่ไว้ดังนี้

- 1) การให้คำแนะนำปรึกษาแก่ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนในอำเภอ ในการวางแผนการดำเนินงานการศึกษานอกโรงเรียนในเรื่องต่าง ๆ เช่น การกำหนดกลุ่มเป้าหมาย การจัดกิจกรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมาย การใช้ทรัพยากรท้องถิ่นให้เหมาะสมกับการจัดการศึกษา
- 2) การประชาสัมพันธ์งานการศึกษานอกโรงเรียนในพื้นที่ อบต. ซึ่งสามารถส่งเสริมการจัดกิจกรรมการศึกษาด้วยการช่วยประชาสัมพันธ์งานการศึกษานอกโรงเรียนที่จัดขึ้นในพื้นที่
- 3) การประสานงานการจัดกิจกรรมการศึกษากับกลุ่มเป้าหมายศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอ ในฐานะที่ อบต.เป็นองค์กรหนึ่งที่มีความเข้มแข็งมีความสามารถในการประสานงานกับหน่วยงานต่าง ๆ เป็นอย่างดี
- 4) การให้คำปรึกษาแนะนำกับผู้จัดกิจกรรมการศึกษาเพราะ อบต.เป็นองค์กรในท้องถิ่นที่เข้าใจถึงสภาพปัญหาการดำรงชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นเป็นอย่างดี และเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนาชุมชน สามารถเข้าถึงปัญหาความต้องการของประชาชนในพื้นที่
- 5) การรวบรวมสภาพปัญหาอุปสรรคการจัดกิจกรรมการศึกษา ถ้าหาก อบต.มีการรวบรวมปัญหา พร้อมทั้งข้อเสนอแนะ และส่งต่อไปให้ผู้จัดกิจกรรมทางการศึกษาก็จะเป็นประโยชน์ในการปรับปรุงแก้ไข และพัฒนางานการศึกษานอกโรงเรียนต่อไป

นอกจากนี้ สำนักเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการได้ร่วมกับกรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย ดำเนินโครงการคัดเลือกองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นดีเด่นด้านการศึกษา เพื่อยกย่องเชิดชูเกียรติองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีผลการปฏิบัติงานดีเด่นในการจัดและมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยมุ่งหวังให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นดีเด่นด้านการศึกษาเป็นผู้นำ

หรือต้นแบบที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และขยายผลไปสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นอื่น (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2548) พบว่าองค์กรบริหารตำบลดีเด่นด้านการศึกษานั้นมีอยู่ด้วยกัน 3 แห่ง คือ

1. อบต.ท่าก้อ ตั้งอยู่ที่อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย เป็นอบต.ขนาดเล็ก มีวิสัยทัศน์ทางการศึกษา คือ มุ่งให้ประชาชนมีรายได้เพียงพอ ได้รับการศึกษาอย่างถูกต้องเท่ากันทั่วถึง มีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง สืบสานวัฒนธรรมประเพณี ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีมุมมองว่า การศึกษาเป็นฐานของชีวิตการจะพัฒนาการศึกษาต้องเข้าใจการศึกษามีมุมมองที่เป็นจริง มองกว้าง มองไกล มองลึกและมองอย่างเชื่อมโยง โดย อบต.ท่าก้อมีการจัดการศึกษาในรูปแบบต่างๆ ทั้ง การศึกษานอกระบบและตามอัธยาศัย รวมทั้งมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนด้วย การจัดการศึกษาที่สำคัญ เช่น การจัดศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การจัดศูนย์บริการอินเทอร์เน็ตตำบล การจัดตั้งโรงเรียนเกษตรชาวบ้าน รวมทั้งการจัดอบรมให้ความรู้สู่ชุมชนพร้อมเงินทุนหมุนเวียนในการประกอบอาชีพ รวมทั้งมีการจัดตั้งส่วนงานการศึกษาขึ้นเพื่อรองรับงานด้านการศึกษาด้วย ส่วนการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษานั้น อบต.ได้สนับสนุนด้านงบประมาณให้กับโรงเรียน 8 แห่ง และศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนอีก 7 ศูนย์สำหรับจุดเด่นของอบต.ท่าก้อด้านการจัดการศึกษา คือ

- 1) มีวิสัยทัศน์ทางการศึกษา ซึ่งมุ่งจัดการศึกษาอย่างถูกต้อง เท่าทันและทั่วถึง โดยเน้นจัดการศึกษาที่เชื่อมโยงและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน และจัดการศึกษาอยู่ในรูปแบบที่หลากหลาย ทำให้สามารถจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน ช่วยแก้ปัญหาของชุมชนอย่างแท้จริงและเป็นรูปธรรม รวมทั้งมีการติดตามผลการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง
- 2) มีความสามารถในการระดมทรัพยากรจากภายนอกมาใช้ประโยชน์ในการจัดการศึกษา โดยเชิญผู้เชี่ยวชาญด้านเกษตรทั้งในและต่างประเทศมาให้ความรู้เกี่ยวกับเกษตรธรรมชาติ ซึ่งช่วยให้ประชาชนได้เรียนรู้ถึงเทคโนโลยีและวิธีการพัฒนาที่ยั่งยืนและการพึ่งตนเองที่สอดคล้องกับแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง นอกจากนี้ยังระดมทรัพยากรบุคคลซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการอบรมวิชาชีพทอผ้า ตลอดจนระดมทรัพยากรจากภาคเอกชนเพื่อซื้อจักรยานให้นักเรียนและจัดทำห้องสมุดเคลื่อนที่รถ Mobile ระบบดาวเทียม
- 3) มีความคิดริเริ่มในการดำเนินงานเพื่อแก้ไขปัญหาในชุมชน ซึ่งช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน โดยให้ความรู้ด้านการประกอบอาชีพเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน และการผลิตสินค้าเกษตรธรรมชาติควบคู่กับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยมีโรงเรียนเกษตรชาวบ้านที่เปิดอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรและผู้สนใจภายนอก เช่น การเลี้ยงหมูในหลุม และการทำปุ๋ยหมักจากขี้หมู ซึ่งช่วยลดค่าใช้จ่ายต้นทุนการผลิตทำให้ประชาชนมีรายได้เพิ่มขึ้น

และมีโครงการเรียนรู้จากโรงเรียนสู่ชุมชนโดยสนับสนุนการจัดแหล่งเรียนรู้ขึ้นภายในโรงเรียนบ้านผักแหละ จำนวน 9 ศูนย์ เช่น แหล่งเรียนรู้หมักจุลินทรีย์ แหล่งเรียนรู้ทำเชื้อราขาว แหล่งเรียนรู้ฮอโรมอนพืช แหล่งเรียนรู้เลี้ยงไก่ และแหล่งเรียนรู้เลี้ยงปลา เป็นต้น เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้และนำไปขยายผลในการประกอบอาชีพของครอบครัว นอกจากนี้ยังมีโครงการสร้างป่าสร้างชีวิตใหม่ที่พหุชาวนบ้านเรียนรู้และลงมือปลูกกาแฟและสมุนไพรป่า โดยมีเงื่อนไขห้ามตัดไม้ ห้ามยึดครองพื้นที่ของตนเอง ต้องใช้ปุ๋ยหมักห้ามให้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง โดยมี อบต.เป็นผู้รับผิดชอบผลิต ทำให้ชาวบ้านมีรายได้ ทรัพยากรธรรมชาติไม่ถูกทำลาย

- 4) อบต.ให้ความสำคัญและส่งเสริมเทคโนโลยีเพื่อการเรียนรู้ โดยเปิดสอนอินเทอร์เน็ตให้ประชาชนและนักเรียนได้เรียนรู้ฟรีที่ศูนย์บริการอินเทอร์เน็ตตำบล
- 5) อบต. ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาปฐมวัย โดยการจัดศูนย์พัฒนาเด็กเล็กซึ่งมุ่งเน้นการเตรียมความพร้อมให้เด็กมีพัฒนาการในด้านต่าง ๆ และให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการดูแลศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก รวมทั้งมีการพัฒนาครูและผู้ดูแลเด็ก และมีการจัดสรรงบประมาณค่าจ้างครูเพิ่มจากงบประมาณที่ได้รับการถ่ายโอน

2. อบต.เวียง ตั้งอยู่ที่อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ เป็น อบต.ขนาดเล็ก มีวิสัยทัศน์ทางการศึกษา คือ มุ่งให้คนในท้องถิ่นพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ ทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาอย่างมีคุณภาพ และมาตรฐานสู่การเป็นคนดี คนเก่ง และอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข โดย อบต.เวียงมีการจัดการศึกษาในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย การจัดการศึกษาที่สำคัญ คือ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การจัดวิทยุชุมชน การจัดห้องสมุดประชาชนตำบล จัดอบรมให้ความรู้คอมพิวเตอร์ให้กับผู้นำชุมชน สมาชิกอบต. และเยาวชน และจัดอบรมนวดแผนโบราณให้แก่แม่บ้านและกลุ่มสตรี เพื่อให้สามารถนำไปประกอบอาชีพได้ นอกจากนี้ได้มีการจัดตั้งส่วนงานการศึกษาและวัฒนธรรมขึ้นเพื่อรองรับงานด้านการศึกษา และมีการจัดทำแผนพัฒนาการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ในด้านการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษานั้น อบต.ได้ให้การสนับสนุนงบประมาณเพื่อการศึกษาทั้งโรงเรียน 7 แห่ง และศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน 3 แห่ง สำหรับจุดเด่นของอบต.เวียงด้านการจัดการศึกษาคือ

- 1) อบต.มีวิสัยทัศน์ทางการศึกษาที่ชัดเจน ที่มุ่งให้คนในท้องถิ่นพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต และให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยมีการจัดวิทยุชุมชน เพื่อให้ความรู้และข้อมูลข่าวสารที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนในชุมชนทุกวัน ซึ่งมีการระดมทรัพยากรบุคคลใน

ชุมชนมาร่วมกันจัดรายการ เช่น ครู นักเรียน บุคลากรของ อบต. ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น

- 2) อบต.มีความคิดริเริ่มในการเชื่อมโยงการศึกษากับการอนุรักษ์วรรณกรรมอักษรล้านนาเพื่อให้เยาวชนเห็นคุณค่า อนุรักษ์ และสืบสานภาษาล้านนาโดยใช้ทุนทางสังคม ได้แก่ครูภูมิปัญญาท้องถิ่นมาช่วยในการจัดทำหลักสูตร และสอนในโรงเรียน นอกจากนี้ยังมีการสนับสนุนงบประมาณ และประสานความร่วมมือกับโรงเรียนจื๋อจี่ในการจัดการเรียนการสอนภาษาจีนให้กับเด็กและเยาวชนในตำบลในช่วงปิดภาคเรียน และวันหยุดเสาร์อาทิตย์
- 3) อบต.ได้ให้ทุนกับนักเรียน เรียนต่อที่วิทยาลัยพยาบาล เพื่อให้กลับมาทำงานในชุมชนเพื่อแก้ปัญหาชุมชนขาดแคลนพยาบาล โดย อบต.มีข้อตกลงว่าจะรับเข้าทำงานที่ อบต.เมื่อสำเร็จการศึกษา
- 4) อบต.มีการระดับทรัพยากรและการสร้างความร่วมมือกับองค์กรภาครัฐและเอกชนในการพัฒนาการศึกษา เช่น การขอสนับสนุนวิทยากรจากโรงพยาบาล ผาง และศูนย์พัฒนาฝีมือแรงงานจังหวัดในการฝึกอบรมอาชีพ ขอใช้อาคารสถานที่และอุปกรณ์คอมพิวเตอร์จากวิทยาลัยการอาชีพในการสอนคอมพิวเตอร์ และใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการสอนภาษาล้านนา เป็นต้น

3. อบต.ท่าข้าม ตั้งอยู่ที่อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็น อบต.ขนาดเล็ก มีวิสัยทัศน์ทางการศึกษา คือ เสริมสร้างเครื่องมือทางปัญญา เพื่อแสวงหาข้อมูลและความรู้สู่การพัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่ง อบต.ได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาและมีบทบาทในการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต โดยมีการจัดการศึกษาที่สำคัญ คือ มีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก 4 แห่ง การจัดอบรม ศึกษา ดูงานเพื่อพัฒนาบุคลากรของ อบต.ผู้นำชุมชน ผู้บริหารและครูให้มีความรู้ในด้านต่าง ๆ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน การจัดการกระบวนการเรียนรู้และแหล่งเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตในชุมชน และการฝึกอบรมอาชีพต่าง ๆ นอกจากนั้นยังมีการจัดทำวารสารเพื่อให้ความรู้แก่ประชาชนที่เกี่ยวข้องและเป็นประโยชน์ต่อคุณภาพชีวิต ส่วนของการส่งเสริมการจัดการศึกษานั้น อบต.ได้สนับสนุนงบประมาณในโครงการต่าง ๆ เช่น โครงการธนาคารขยะในโรงเรียน โครงการเยาวชนรักการอ่าน โครงการเปิดโลกกว้างสู่การเรียนรู้ โครงการฝึกมโนรากับเด็กและเยาวชน และโครงการแข่งขันกีฬา เป็นต้น โดยจุดเด่นของ อบต.ท่าข้ามด้านการจัดการศึกษา คือ

- 1) อบต.มีความโดดเด่นในการมีวิสัยทัศน์ทางการศึกษาที่ชัดเจน โดยมุ่งจัดการศึกษาเพื่อสร้างเครื่องมือทางปัญญาอันนำไปสู่การพัฒนาคคุณภาพชีวิต ซึ่งได้มีการทำงานที่เป็นรูปธรรม โดยมีการเชื่อมโยงการศึกษาเพื่อการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตด้วยการศึกษาจากสภาพจริงและทดลองปฏิบัติจริง

- 2) อบต.จัดการศึกษาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของประชาชนในชุมชน โดยสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับคนในชุมชน และสามารถเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน มีการเชื่อมโยงการศึกษากับการแก้ปัญหาของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการพัฒนาอาชีพและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่ง อบต.มีความคิดริเริ่มในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปกับการพัฒนาอาชีพ โดยส่งเสริมให้ประชาชนแลกเปลี่ยนเรียนรู้และวางแผนในการแก้ปัญหาร่วมกัน และร่วมกันดำเนินการซึ่งนำไปสู่การพึ่งตนเองโดยใช้ประชาคมหมู่บ้าน อันมีผลทำให้มีการสร้างโรงปุ๋ยชีวภาพซึ่งช่วยทำให้ประชาชนมีรายได้เพิ่มขึ้น และแก้ปัญหาหนี้สินอันเนื่องมากจากการใช้ปุ๋ยเคมี อีกทั้งช่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและเสริมสร้างสุขภาพที่ดีแก่ประชาชนไปพร้อม ๆ กัน โรงปุ๋ยชีวภาพนั้นนอกจากเป็นแหล่งผลิตปุ๋ยแล้วยังเป็นแหล่งเรียนรู้ของประชาชนภายในตำบลและภายนอกที่มาศึกษาดูงานโดยจัดให้มีการอบรมให้ความรู้ รวมทั้งมีแปลงสาธิตทดลองปลูกยางพาราโดยใช้ปุ๋ยชีวภาพด้วย
- 3) การให้ความสำคัญกับการพัฒนาคนทุกกลุ่มในชุมชน ให้มีโอกาสดูแลเรียนรู้จากแหล่งต่าง ๆ มุ่งเสริมสร้างเครื่องมือทางปัญญาเพื่อแสวงหาความรู้อันจะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน โดยการจัดสรรงบประมาณเป็นจำนวนมากในการฝึกอบรม ศึกษา ดูงานด้านต่าง ๆ และผลที่เกิดจากการศึกษาดูงานได้นำไปสู่การดำเนินงานที่เป็นรูปธรรมและเกิดผลสำเร็จ เช่น โรงงานผลิตปุ๋ยชีวภาพ โครงการธนาคารขยะในโรงเรียน การแปลงนาข้าวที่กร้างให้เป็นนาหญ้าเพื่อเลี้ยงวัว เป็นต้น
- 4) การระดมทรัพยากรมาใช้ประโยชน์เพื่อการศึกษา โดย อบต.ได้แสวงหาระดมผู้รู้ทั้งจากภายในและภายนอก และใช้ทุนทางสังคมให้เกิดประโยชน์ทางการศึกษา เช่น ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการสอนรำโนราห์ให้กับเด็กและเยาวชน วิทยากรจากสถานีพัฒนาที่ดินและบริษัทเอกชนอบรมเกษตรกรธรรมชาติ อาจารย์มหาวิทยาลัยช่วยพัฒนาครูและผู้ดูแลเด็ก และให้ความรู้แก่เกษตรกร เป็นต้น
- 5) อบต.จัดศูนย์พัฒนาเด็กเล็กได้อย่างมีคุณภาพ เน้นการเตรียมความพร้อมให้เด็กมีพัฒนาการต่าง ๆ ตามวัย และการจัดกิจกรรมที่สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นและความสนใจของเด็ก โดยมีการศึกษาเด็กเป็นรายบุคคลและจัดทำแฟ้มผลงานของเด็ก การเยี่ยมบ้านเด็ก การประเมินผลการพัฒนาของเด็กโดยให้ผู้ปกครองมีส่วนร่วมในการประเมินด้วย ทำให้ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กวัดเขากลอย ของ อบต.ได้รับรางวัลชนะเลิศศูนย์พัฒนาเด็กเล็กต้นแบบ และรางวัลชนะเลิศศูนย์พัฒนาเด็กเล็กน่าน้อย

สรุปได้ว่า อบต. ที่ดีเด่นด้านการจัดการศึกษานั้นจะเน้นไปที่การจัดการศึกษานอกระบบ และตามอัธยาศัย โดย อบต. จะจัดการศึกษาขึ้นเองตามความต้องการของแต่ละท้องถิ่น ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในท้องถิ่น และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น และจะมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนซึ่งเน้นไปที่การสนับสนุนด้านงบประมาณในการจัดทำโครงการต่างๆ ของโรงเรียนโดยใช้ความรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่น หรือเป็นการโครงการที่สอดคล้องกับสภาพของท้องถิ่น

ตารางที่ 12 สรุปจำนวนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่จัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน 2550-2552

ประเภท อบต. (จำนวนแห่ง)	2550	2551	2552	จำนวนสถานศึกษา ที่ดูแลทั้งหมด
อบจ. (75)	35	43	49	330
เทศบาล (2,006)	196	237	295	723
อบต. (5,770)	27	51	82	91
รวม (7,851)	258	331	426	1,144

ปัจจัยเงื่อนไขการจัดการศึกษาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

ผลการศึกษาของประภาพรรณ ไชยวงษ์ (2544) เกี่ยวกับปัจจัยที่ส่งเสริมและปัจจัยที่เป็นอุปสรรคในการจัดการศึกษาและการมีส่วนร่วมจัดการศึกษาของ อบต. ตามความเห็นของ อบต. และผู้เกี่ยวข้องนั้น พบว่า ปัจจัยที่ส่งเสริมการจัดการศึกษาและการมีส่วนร่วมจัดการศึกษา ได้แก่ การมีคณะกรรมการการศึกษาของ อบต. การจัดให้มีสำนักงานด้านการศึกษาอยู่ในโครงสร้างองค์การของอบต. เจตคติของสมาชิก อบต. ที่มีต่อการศึกษา ส่วนรายได้ของ อบต. เป็นปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมแต่ไม่ได้เป็นปัจจัยส่งเสริมการจัดการศึกษา ปัจจัยเกี่ยวกับสถานศึกษา ได้แก่ การที่สถานศึกษาเปิดโอกาสให้ อบต. มีส่วนร่วมหรือจัดการศึกษา ความสัมพันธ์ของผู้บริหารสถานศึกษากับ อบต. ปัจจัยสภาพแวดล้อม ได้แก่ นโยบายของรัฐบาลที่กำหนดให้มีการจัดสรรรายได้ให้ อบต. ในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้น นโยบายของรัฐกำหนดให้ อบต. มีสิทธิและหน้าที่ในการจัดการศึกษาและมีส่วนร่วมจัดการศึกษา และความต้องการของประชาชนที่ต้องการให้ อบต. จัดการศึกษา ส่วนปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการจัดการศึกษาและการมีส่วนร่วมจัดการศึกษาของ อบต. ได้แก่ ประสบการณ์ในการจัดการศึกษา ความรู้ ความเข้าใจ และความสามารถของสมาชิกสภา อบต. และบุคลากรทางด้านการศึกษาของ อบต. จำนวนบุคลากรทางด้านการศึกษาของ อบต. อาคารสถานที่และอุปกรณ์ และสภาพเศรษฐกิจชุมชน ความสัมพันธ์ของครู กับ อบต. และความต้องการของประชาชนในพื้นที่ที่เป็นปัจจัยอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของ อบต.

การศึกษาของสาริต ผลเจริญ (2545) เกี่ยวกับปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในระดับตำบลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า ปัจจัยที่ส่งเสริมการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของ อบต. ได้แก่ การจัดสรรงบประมาณสนับสนุนด้านการศึกษา การที่สมาชิกพัฒนาตนเองด้วยการศึกษาเพิ่มเติม คณะกรรมการบริหารที่มีวิสัยทัศน์และเห็นความสำคัญของ

การจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของ อบต. ได้แก่ การจัดสรรงบประมาณสนับสนุนด้านการศึกษา การที่สมาชิกพัฒนาตนเองด้วยการศึกษาเพิ่มเติม คณะกรรมการบริหารที่มีวิสัยทัศน์และเห็นความสำคัญของการศึกษา ความสัมพันธ์ที่ีระหว่าง อบต. โรงเรียน และชุมชน นโยบายรัฐและกฎหมายที่ส่งเสริมการกระจายอำนาจทางการศึกษา ส่วนปัจจัยที่เป็นอุปสรรค คือ ความจำเป็นในการจัดสรรงบประมาณด้านพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเป็นหลัก การขาดประสบการณ์ในการจัดการศึกษาและพื้นฐานความรู้ของบุคลากร ความขัดแย้งในองค์กร การที่สมาชิกไม่เห็นความสำคัญของการศึกษา และความล่าช้าในการประกาศหลักเกณฑ์การประเมินความพร้อมในการจัดการศึกษาขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นของกระทรวงศึกษาธิการ

จากที่กล่าวข้างต้นจะเห็นว่าปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษานั้นสามารถแบ่งได้ 2 ส่วน คือ ปัจจัยเงื่อนไขภายใน ประกอบด้วย วิสัยทัศน์ทางการศึกษาของผู้บริหาร การจัดสรรงบประมาณด้านการศึกษา ประสบการณ์ความรู้ของบุคลากรทางด้านการศึกษา ความสัมพันธ์อันดีระหว่าง อบต. และชุมชน ส่วนปัจจัยเงื่อนไขภายนอก ประกอบด้วย นโยบายและกฎหมายของรัฐเกี่ยวกับการจัดการศึกษา

แนวคิดการวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่ (Area-Based Collaborative Research for Development: ABC-RD)

การวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่(ABC-RD) เป็นการเอาพื้นที่เป็นตัวตั้งของการทำงาน (AB) โดยการทำงานร่วมกัน (C) ระหว่างผู้มีส่วนได้เสียตัวจริง เพื่อให้ได้ข้อมูลจากการวิจัย (R)ที่จะใช้ในการจัดเก็บเรื่องๆ ของจังหวัด เพื่อนำไปสู่การพัฒนา (D) การวิจัยในรูปแบบนี้เป็นการทำงานเพื่อไปสู่คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม สังคมและการเมือง ของผู้มีส่วนได้เสียในพื้นที่ โดยมีหลายระดับของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยมีการหวังผลทั้งในระยะสั้น (เพื่อตัวเอง-ปัจจุบัน) และระยะยาว (เพื่อลูกหลาน-อนาคต) ซึ่งการดำเนินงานดังกล่าวจะดำเนินบนปรัชญาความเชื่อที่ว่า “ความเข้มแข็งที่แท้จริงต้องเกิดจากภายใน ผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องเป็นผู้ดำเนินการทำ และสามัคคีใจที่จะทำงานร่วมกัน ภายใต้ความตระหนักที่ว่าภาครัฐ คือ ผู้กุมทรัพย์การในการพัฒนา ซึ่งนั่นคือ เงินงบประมาณและกฎกติกา จึงต้องทำงานกับภาครัฐซึ่งถือเป็นมิติของการวิจัยรูปแบบใหม่เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องการกระจายอำนาจและการให้จังหวัดตั้งงบประมาณได้นั้น ส่งผลให้จังหวัดและท้องถิ่นมีบทบาทมากขึ้นในการพัฒนา แต่เนื่องจากพื้นที่และหน่วยงานมีข้อจำกัดด้วยโครงการต่างๆ จากส่วนกลางมาก อีกทั้งยังขาดการบูรณาการกลไกการทำงานร่วมกัน และไม่มีข้อมูลเพียงพอในการตัดสินใจ ซึ่งส่งผลกระทบต่อการจัดบริการสาธารณะและดำเนินโครงการต่างๆ เพื่อประชาชนดังนั้นแนวคิดการวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่ จึงได้นำเสนอแนวคิดที่จะเปลี่ยนแปลงปรากฏการณ์นี้ โดยอาศัยข้อมูลเชิงระบบเป็น “พื้นที่” ให้ภาคราชการและประชาชนได้มาทำความเข้าใจกับสถานการณ์ร่วมกันหาทางเลือกร่วมกัน และตัดสินใจปฏิบัติการในแนวทางที่เหมาะสมกับหลากหลายฝ่าย

เป้าหมายของการวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่คือ การพัฒนาความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจ สังคมของพื้นที่ด้วยการพัฒนา กลไกการจัดการของจังหวัดให้มีข้อมูลและความรู้ที่จำเป็น เพื่อกำหนดทางเลือกที่เหมาะสมที่สุดสำหรับจังหวัดโดยใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือ ผลลัพธ์ที่คาดหวังของงาน ABC นั้น มี 2 เรื่องคือ (1) ผลสำเร็จของการแก้ปัญหาที่เป็นโจทย์ร่วมของภาคีพัฒนาในพื้นที่ได้ ซึ่งหมายถึงสิ่งที่ปัญหาอยู่ เปลี่ยนให้ดีขึ้น สิ่งที่เป็นโอกาส แต่ยังไม่ได้ใช้ ก็สามารถนำมาใช้ได้มากขึ้น (2) เกิด “กลไก” ที่มีความสามารถจัดการกับความเปลี่ยนแปลงในอนาคตได้ กล่าวคือ กลไกนี้จะต้องเป็นกลไกที่ทำงานบนข้อมูลและการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้เสียในจังหวัด มีความเป็นธรรมพอสมควรระหว่างกัน มีความสามารถในการจัดการเชื่อมโยงเรื่องใหม่ๆ ในอนาคตได้

ตัวชี้วัดความสำเร็จของงานวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่

ขั้นแรก จะพิจารณาในระดับผลผลิต (Output) อยู่ที่มีการได้ข้อมูลเพื่อช่วยในการวางแผนพัฒนาพื้นที่ ช่วยให้ผู้กำหนดนโยบายกำกับแผนพัฒนา ด้วยความสบายใจว่าแผนอยู่บนฐานของข้อมูลที่เป็นจริงในพื้นที่ นอกจากนี้ ผลผลิตยังรวมถึง “ความรู้ที่ให้ทางเลือกทางออกต่อการแก้ปัญหาในพื้นที่ด้วย”

ขั้นสอง ในระดับผลลัพธ์ (Outcome) อยู่ที่มีการเห็นการพัฒนาจังหวัดประสบผลสำเร็จตามที่วางแผน คุณภาพชีวิตของคนในจังหวัดดีขึ้น เศรษฐกิจดีขึ้น คนรุ่นใหม่มีคุณภาพ ส่องแวดล้อมไม่เสื่อมโทรม ซึ่งในขั้นนี้อาจต้องอาศัยเวลา และอาจนานเป็นปีๆ

การวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่ได้ช่วยปรับกระบวนการทัศนการทำงานในระดับต่างๆ
เช่น

- กระบวนทัศน์เกี่ยวกับโจทย์วิจัยว่า “โจทย์ที่ดีต้องมาจากปัญหาจริง” ปัญหาจริงคือปัญหาที่มีผู้มีส่วนได้เสีย (Stakeholders) หลายฝ่าย โดยงานวิจัยที่ดีต้องเป็นส่วนนอก (Outgrowth) จากการปฏิบัติจริงโดยผู้มีส่วนได้เสีย
- Networking กับ Stakeholders เป็นเรื่องที่สำคัญมากในการจะใช้งานวิจัยเพื่อแก้ปัญหา ลำพังเพียงความรู้จากงานของนักวิจัยอย่างเดียวไม่เพียงพอสำหรับการแก้ปัญหาให้มรรคผลได้
- นักวิจัยที่ดีต้องเก่งในศาสตร์ของตน และร่วมทำงานกับศาสตร์อื่นๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ
- แหล่งทุนที่ดีต้องเข้าใจความเป็นจริงในสถานการณ์ปัจจุบันของพื้นที่ มีนัยงานที่ทำจะไม่สัมพันธ์กับความเป็นจริง
- ผู้บริหาร (อันหมายถึงรัฐ อปท. เอกชน) ที่ดีต้องใช้งานวิจัยช่วยในการทำงาน

(Cause-effect-influence) ตัวกิจกรรมอาจได้แก่การไหลเวียนเข้าออกของสินค้า (Inflow/outflow) หรือการผลิต การบริโภคภายในพื้นที่ก็ได้

สำหรับแนวคิดการวิจัยและพัฒนาเฉพาะพื้นที่นั้นเป็นเหมือนตัวเร่งปฏิกิริยา (Catalyst) ในพื้นที่ เพื่อให้เกิดการขับเคลื่อนเชื่อมโยงตัวกิจกรรมเพื่อไปสู่เป้าหมายการพัฒนาตนเองของพื้นที่ เช่น การลดการพึ่งพาทางเศรษฐกิจภายนอก การสร้างการพัฒนาที่สมดุลยั่งยืน การสร้างเศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้นในที่สุดแล้วผลลัพธ์ของงานนี้คือ ทางเลือกสำหรับการบริหารจัดการองค์ประกอบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นคน สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ คุณภาพชีวิตของระบบ ในขอบเขตพื้นที่ว่าควรจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เพื่อนำไปสู่เป้าหมายที่ต้องการ โดยกระบวนการมองพื้นที่อย่างเป็นองค์รวม (จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และครัวเรือน) ว่าเป็นพื้นที่สำหรับการวิเคราะห์และพัฒนา ไม่ใช่เพียงการสร้างงานวิจัยที่มีพื้นที่การทำงานที่มีขอบเขตตายตัว แต่เป็นการมองเชื่อมโยงภาพทั้งจังหวัดว่าจังหวัดคือ Control Area ที่จะเกิดการพัฒนาเติบโตทางเศรษฐกิจ สังคม และทรัพยากรที่สมดุลได้อย่างไร

นอกจากนี้ การให้ความสำคัญโดยมุ่งไปสู่ผลลัพธ์คือ การพัฒนานั้น ผู้ที่จะมีบทบาทในการพัฒนา คือ กลไกในพื้นที่ เนื่องจากมีอำนาจหน้าที่และงบประมาณ ความร่วมมือของกลไกการพัฒนาในพื้นที่จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญ โดยเฉพาะการรับรู้ตั้งแต่แรก การร่วมกันวิจัย ไปจนถึงการสังเคราะห์ความรู้ และการกระจายความรู้จากการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย

จะเห็นได้ว่า เมื่อนำแนวคิดเรื่องการวิจัยและการพัฒนาเฉพาะพื้นที่ (ABC-RD) มาใช้ในพัฒนายุทธศาสตร์การส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวในระดับท้องถิ่นจะเป็นการสร้างมิติใหม่ในการทำงานในมิติครอบครัว และสังคมในระดับท้องถิ่น โดยอปท. จะเป็นกลไกในพื้นที่ที่สำคัญในการจัดและนำกิจกรรมต่างๆ ไปการขับเคลื่อนเชื่อมโยงกับทุกภาคส่วนอย่างมีบูรณาการ โดยมีเป้าหมายการพัฒนาร่วมกันคือคือการสร้างความเข้มแข็งและอบอุ่นให้ครอบครัวในพื้นที่นั่นเอง

ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ของครอบครัว

ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ของครอบครัว หมายถึงวิธีการสำหรับการพัฒนาการเรียนรู้ของครอบครัวทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยผลของการส่งเสริมการเรียนรู้จะนำไปสู่ความสามารถในการปรับตัวและสร้างความเข้มแข็งให้ครอบครัว สามารถดำรงอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงของสังคมปัจจุบันและอนาคต และมีแนวทางและวิธีการนี้จะมีความชัดเจนและครอบคลุมในเรื่องลักษณะของครอบครัวในกลุ่มต่างๆ ลักษณะกิจกรรม ตลอดจนวิธีการการเลี้ยงดูของครอบครัว

ในปัจจุบันยังไม่มียุทธศาสตร์การศึกษาเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวที่ครอบคลุมมิติทางสังคม วัฒนธรรม ดังที่นายวันชัย บุญประชา (2550) ผู้จัดการมูลนิธิเครือข่ายครอบครัวกล่าวว่า สภาพครอบครัวไทยในปัจจุบันมีอยู่ 17,853,423 ครอบครัว และมีลักษณะที่หลากหลาย ทั้งครอบครัวเดี่ยว 9.4 ล้านครอบครัว ครอบครัวที่อยู่คนเดียว 2.1 ล้านครอบครัว ครอบครัวพ่อหรือแม่ที่เลี้ยงเดี่ยว 1.3 ล้านครอบครัว ครอบครัวผู้สูงอายุร้อยละ 19.99 ครอบครัวพ่อแม่วัยรุ่นร้อยละ 14.74 และยังพบว่า

เดี่ยว 9.4 ล้านครอบครัว ครอบครัวที่อยู่คนเดียว 2.1 ล้านครอบครัว ครอบครัวพ่อหรือแม่ที่เลี้ยงเดี่ยว 1.3 ล้านครอบครัว ครอบครัวผู้สูงอายุร้อยละ 19.99 ครอบครัวพ่อแม่วัยรุ่นร้อยละ 14.74 และยังพบว่า ครอบครัวที่อยู่ด้วยกันโดยไม่ได้แต่งงานและครอบครัวเพศเดียวกันมีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง สภาพดังกล่าวจึงได้มีการร่าง พรบ.ส่งเสริมครอบครัว โดยมีสาระสำคัญ 3 ด้าน คือ การจัดตั้งองค์การ คณะทำงาน และกองทุนสนับสนุน เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ และการจัดมีส่วนร่วมผ่านสมาชิกครอบครัวแห่งชาติ ผ่านกลไกที่สำคัญคือคณะกรรมการส่งเสริมครอบครัวแห่งชาติ มีนายกรัฐมนตรี เป็นประธาน ทำหน้าที่ออกนโยบายที่เกิดจากการศึกษาหาความรู้และการเสนอความเห็นของสมาชิกหรือเครือข่าย ครอบครัวแห่งชาติ นอกจากนี้ยังกำหนดให้มีคณะกรรมการส่งเสริมและพัฒนาครอบครัว ซึ่งเป็นฝ่ายปฏิบัติ ทำหน้าที่เชื่อมโยงองค์ความรู้ ผ่านการศึกษาครอบครัวต้นแบบก่อนนำเสนอเป็นนโยบายแก้ไขปัญหา รวมถึงการสร้างการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนผ่านการประชุมสมาชิกครอบครัวแห่งชาติ

ในส่วนนพ.ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานติ์ (2550) กล่าวเสริมว่า “...การระดมความเห็นของภาคีเครือข่ายครอบครัวพบว่า เครือข่ายครอบครัวเป็นกลไกสำคัญเชื่อมโยงในระดับครอบครัว และควรมีคณะกรรมการส่งเสริมพัฒนาครอบครัว เพื่อเป็นสำนักงานประจำคอยขับเคลื่อนงานได้ดีกว่าหน่วยงานรัฐ เพราะการที่คณะกรรมการกฤษฎีกาตัดหน่วยงานดังกล่าวออกไป จะไม่เกิดผลปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม หากไม่มีกลไกพิเศษเหล่านี้ก็ไม่มีประโยชน์ที่จะมีกฎหมาย...” ทั้งนี้ นายไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (2550) ได้กล่าวเพิ่มเติมในประเด็นเดียวกันว่า “แนวทางแก้ไขปัญหาร่างพรบ.คือ การเสนอความเห็นในเรื่องของการมีคณะกรรมการส่งเสริมและพัฒนาครอบครัว เพื่อให้คณะรัฐมนตรีเห็นชอบเป็นนโยบาย และนำความเห็นดังกล่าวเสนอต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ เพื่อปรับให้มีคณะกรรมการส่งเสริมและพัฒนาครอบครัว แต่ไม่มีเรื่องของสำนักงานและกองทุน...เนื่องจากกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ มีกองทุนส่งเสริมการจัดสวัสดิการสังคม ซึ่งมีงบประมาณถึง 500 ล้านบาท สามารถจัดสรรให้กับครอบครัวได้ ในลักษณะการให้การอุดหนุนอยู่แล้ว เพื่อให้งานสนับสนุนด้านครอบครัวสามารถขับเคลื่อนต่อไปได้”

สำหรับยุทธศาสตร์เกี่ยวกับครอบครัวที่มีอยู่ในปัจจุบันนั้น มีดังนี้ ตามมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 18 พฤษภาคม 2547 นั้นคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบร่างนโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัวพ.ศ. 2547-2556 ของกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ตามมติคณะกรรมการกลั่นกรองเรื่องเสนอคณะรัฐมนตรีคณะที่ 5 (คกก.5) โดยนโยบายและยุทธศาสตร์ฯมีวัตถุประสงค์ดังนี้ (1) ครอบครัวมีชีวิตที่เป็นสุขและปราศจากความรุนแรง (2) ครอบครัวพึ่งพาตนเองได้ โดยมีอาชีพที่สุจริตและอาศัยหลักการของความพอเพียง (3) ครอบครัวสามารถเลี้ยงลูกให้มีความสุขและมีพัฒนาการรอบด้านที่เหมาะสมตามวัย (4) ครอบครัวเป็นพลังสร้างสังคมที่มีคุณภาพ (5) ลดปัจจัยเสี่ยงและสภาพแวดล้อมที่เป็นอันตรายและบั่นทอนครอบครัวพร้อมทั้งเพิ่มปัจจัยเกื้อหนุนและสร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ครอบครัว (6) ครอบครัวที่มีปัญหาได้รับบริการการช่วยเหลือที่เหมาะสมจนสามารถกลับคืนสู่สภาพปกติ (7) สร้างพัฒนาและเผยแพร่องค์ความรู้ที่จำเป็นสำหรับครอบครัวให้ประชาชนได้รับทราบอย่างทั่วถึง (8) บุคลากรที่ทำงานด้านครอบครัวได้รับความรู้ทักษะและมีเจตคติที่ถูกต้องในการพัฒนาป้องกันและ

ประสิทธิผลและ (10) สื่อมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการนำเสนอข้อมูลข่าวสารทั้งในรูปแบบและเนื้อหาสาระที่ถูกต้องและเหมาะสมเพื่อพัฒนาครอบครัว

สาระสำคัญจากยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัวอย่างเป็นองค์รวมนั้น ครอบคลุมทุกมิติที่เกี่ยวข้องกับครอบครัว โดยแนวทางการดำเนินยุทธศาสตร์หลักประกอบด้วย 4 แนวทาง³มีดังนี้

- 1) ยุทธศาสตร์หลักการพัฒนาศักยภาพของครอบครัวแบบองค์รวม
- 2) ยุทธศาสตร์หลักการสร้างหลักประกันคุ้มครองทางสังคมของครอบครัว
- 3) ยุทธศาสตร์หลักการสร้างระบบกลไกบริหารจัดการให้เกื้อหนุนความเข้มแข็งของครอบครัว
- 4) ยุทธศาสตร์หลักการพัฒนาศักยภาพของเครือข่ายทางสังคมเพื่อพัฒนาครอบครัว

ทั้งนี้จากยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัว พ.ศ. 2547 – 2556 ของกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์³ มีผู้เชี่ยวชาญหลายท่านได้ตั้งข้อสังเกต สามารถสรุปได้ดังนี้

- 1) นโยบายและยุทธศาสตร์ฯที่เสนอเป็นแผนระยะยาวครอบคลุมถึง 10 ปีจึงควรมีการพยากรณ์ว่า 10 ปีข้างหน้าจะเกิดอะไรขึ้น ยุทธศาสตร์และทิศทางตลอดจนความชัดเจนของแผนการนั้น จะสามารถปฏิบัติได้หรือไม่
- 2) เรื่องโภชนาการของครอบครัวควรเน้นหรือให้ความสำคัญเพราะเป็นที่มาของศักยภาพแทนที่จะพูดแต่เรื่องสุขอนามัยอย่างเดียวและในด้านวัฒนธรรมซึ่งสร้างฐานการศึกษาที่ดีทำอย่างไรจะสร้างความพร้อมให้เด็กรวมถึงศูนย์ความรู้ที่ให้ครอบครัวคือ วัดเพราะสามารถบ่มจิตใจได้มากกว่าโรงเรียนทำอย่างไรให้เด็กใกล้ชิดมากขึ้น
- 3) การกำหนดยุทธศาสตร์ด้านการคลังสำหรับครอบครัวโดยกำหนดให้ผู้มีรายได้ที่ดูแลพ่อแม่อย่างแท้จริงสามารถลดหย่อนภาษีได้เพื่อทำให้เป็นศูนย์กลางของความรักในครอบครัวโดยเรื่องที่ต้องดูแลประชาชนควรมีการระบุไว้ในยุทธศาสตร์ให้ชัดเจนเช่น การสร้างมาตรการการคลังเพื่อสนับสนุนครอบครัวไม่ว่าจะเป็นเรื่องค่าลดหย่อนบุตร ค่าลดหย่อนบุตรที่พิการ การลาคลอด การลาเพื่อเลี้ยงดูบุตร สถานรับเลี้ยงเด็กก่อนสนาม เด็กเล่น ฯลฯ
- 4) ครอบครัวสังคมเมืองและสังคมชนบทมีความแตกต่างกัน ดังนั้นแผนปฏิบัติการควรมีรายละเอียดที่แตกต่างกันด้วยเช่น กฎหมายท้องถิ่นกำหนดเรื่องการดูแลด้านสุขภาพสิ่งแวดล้อมและครอบครัวเป็นต้น

³ ดูเอกสารเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก

ดังนั้น การที่จะพัฒนาการเรียนรู้ของครอบครัวให้กลายเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาสำคัญของประเทศในอนาคตนั้น ควรมึวิธีการบนฐานความตระหนักในระดับนโยบายว่า นโยบายและมาตรการใดๆ ที่เป็นผลดีต่อคุณภาพชีวิตของครอบครัวย่อมจะเป็นผลดีต่อการแก้ปัญหาและพัฒนาประเทศชาติในทุกๆ ด้านในอนาคต ทั้งนี้โดยจะให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายถือเรื่องครอบครัวเป็นนโยบายสำคัญขององค์กร และดำเนินมาตรการทุกวิถีทางที่จะยกระดับคุณภาพชีวิตของครอบครัวให้ดียิ่งๆ ขึ้นตามบริบทและขอบเขตภารกิจของหน่วยงานนั้น ซึ่งอาจรวมถึงการส่งเสริมและพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับแม่และเด็กและครอบครัว การส่งเสริมและพัฒนาสวัสดิการสำหรับครอบครัวในภาวะยากลำบาก โดยเฉพาะการส่งเสริมและพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการเคลื่อนไหวทางสังคมของกลุ่มและเครือข่ายครอบครัวให้เป็นพลังสำคัญของสังคม ตลอดจนการระดมทรัพยากรและเงินทุนจากทุกภาคส่วนของสังคมในการพัฒนาและยกระดับคุณภาพชีวิตของครอบครัวไทย

ส่วนที่ 5 แนวคิดเรื่องชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ประเวศ วะสี (2543) ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับคำว่า “ชุมชน” ว่าหมายถึง การรวมตัวกลุ่มชนที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน ซึ่งอาจเป็นการรวมตัวกันตามพื้นที่หรือไม่ใช่พื้นที่ก็ได้ สมาชิกของชุมชนมีการติดต่อสื่อสารกันความเอื้ออาทร มีการกระทำกิจกรรมร่วมกัน มีการเรียนรู้ในการกระทำต่างๆ ร่วมกัน

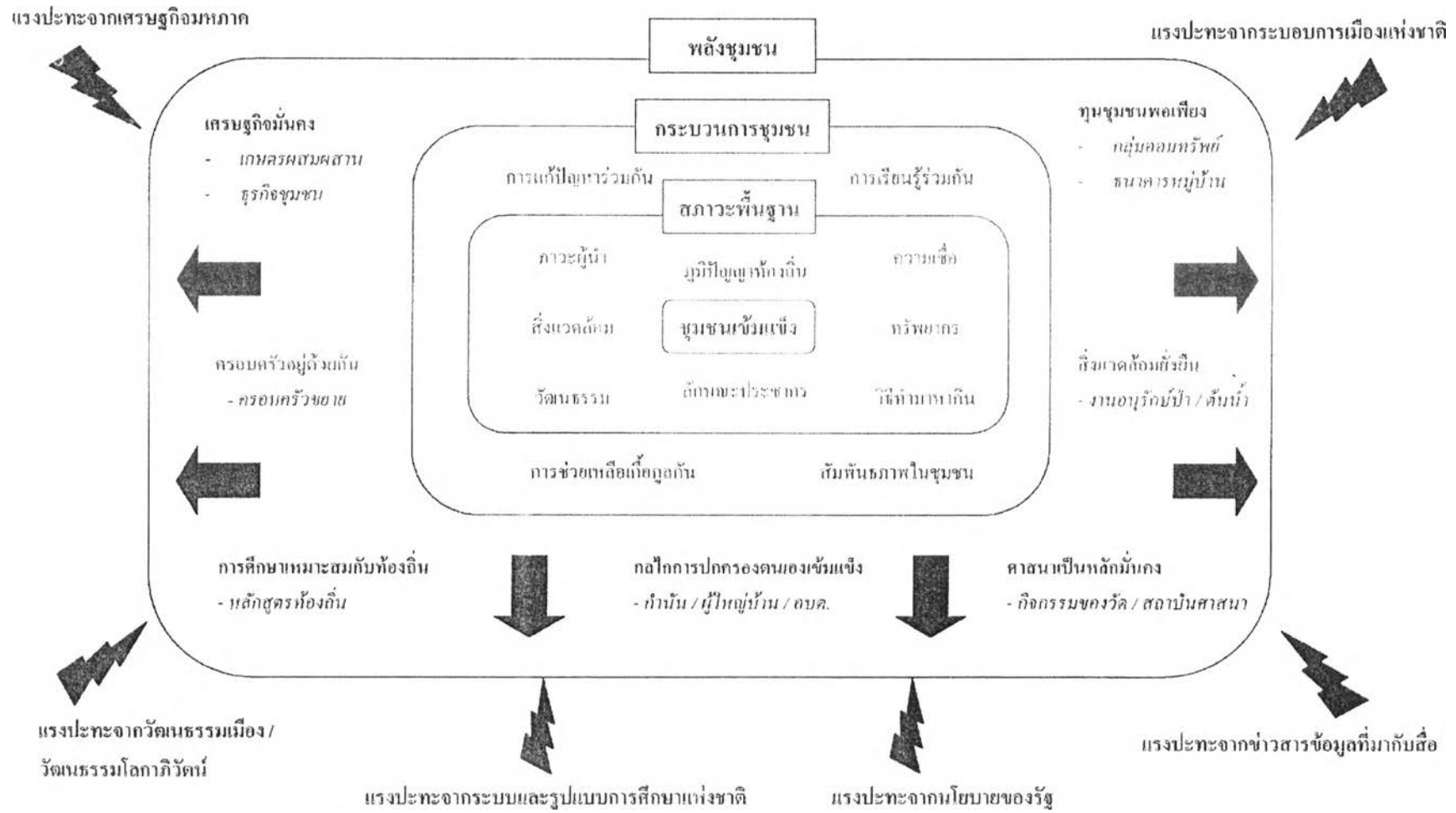
โดยขอบเขตของความหมายของคำว่า “ชุมชน” จึงค่อนข้างกว้าง อาจหมายถึงกลุ่มคนจำนวนน้อยในพื้นที่เฉพาะเจาะจง หมู่บ้านเล็กๆ ไปจนถึงพื้นที่ในระดับจังหวัด หรือระดับภูมิภาค หรืออาจหมายถึง กลุ่มคนที่มีได้ผูกโยงกันด้วยพื้นที่ แต่สัมพันธ์กันด้วยพันธกิจและจุดมุ่งหมายร่วมกันบางอย่าง

ทั้งนี้ ไม่ว่าจะขอบเขตความหมายของชุมชนจะครอบคลุมเนื้อหาเพียงใดก็ตาม พื้นฐานแนวคิดที่สำคัญของชุดโรงการวิจัยด้านการศึกษากับชุมชน คือการใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน ซึ่งประเด็นสำคัญคือ “ความเข้มแข็งของชุมชน” ในที่นี้อาจหมายถึงความผาสุกปรองดองของสมาชิก หรือในรูปความมั่นคงยั่งยืนทางเศรษฐกิจ ความสามารถในการสืบสานวัฒนธรรมและวิถีชีวิต หรือการสามารถธำรงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อม ซึ่งไม่ว่า “ชุมชน” จะแสดงให้เห็นความเข้มแข็งในรูปแบบใดก็ตาม ความเข้มแข็งนั้นล้วนต้องเป็นผลมาจาก “สภาวะพื้นฐาน” นับตั้งแต่ชีวิต วัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยมภูมิปัญญา ภาวะผู้นำ รูปแบบการทำมาหากิน สภาพสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร การปกครองตนเอง ตลอดจน “กระบวนการทางสังคมในชุมชน” นั้นๆ เองที่เกี่ยวข้องตามมา เช่น การช่วยเหลือเกื้อกูลในชุมชน การร่วมกันเรียนรู้และแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยกันในชุมชน ลักษณะสัมพันธ์ภาพระหว่างกลุ่มคนฝ่ายต่างๆ ในชุมชนซึ่งในวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เป็นต้น

สภาวะพื้นฐานของชุมชนและกระบวนการทางสังคมต่างๆ ในชุมชนนั่นเองที่จะปฏิสัมพันธ์กันและหล่อหลอมกันเข้าเป็น “พลังชุมชน” ที่อาจเห็นเป็นรูปธรรม ไม่ว่าจะเป็นการมีระบบเศรษฐกิจที่มั่นคงยั่งยืนในรูปของการเกษตรผสมผสานหรือธุรกิจชุมชนด้านต่างๆ การมีการอดออม

ทุนร่วมกันในชุมชนในรูปกลุ่มออมทรัพย์หรือธนาคารชุมชน เพื่อเป็นสวัสดิการและหลักประกันความมั่นคงให้คนในชุมชน การมีสภาพครอบครัวที่อบอุ่นที่แน่นแฟ้นอยู่กันพร้อมหน้า การมีสภาพแวดล้อมในชุมชนที่สมบูรณ์ยั่งยืนในรูปของการร่วมกันอนุรักษ์ป่าไม้ และต้นน้ำลำธาร การมีกลไกปกครองตนเองที่เข้มแข็งในรูปขององค์กรท้องถิ่นที่มีผลงานประจักษ์ชัด การมีการศึกษาที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นในรูปของหลักสูตรท้องถิ่นต่างๆ เป็นต้น

พลังชุมชนในรูปต่างๆ เหล่านี้เองจึงบ่งบอกถึงความเข้มแข็งของชุมชนที่สะท้อนให้เห็นในรูปของ การกินดีอยู่ดี การเอื้ออาทร ความสัมพันธ์อันอบอุ่นระหว่างสมาชิกของชุมชนและการมีสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ และจะเป็นความเข้มแข็งที่ชุมชนใช้ในการเผชิญกับ “แรงปะทะ” ต่างๆ จากโลกภายนอกไม่ว่าจะเป็นแรงปะทะจากกระแสเศรษฐกิจทุนนิยม กระแสการเมืองระดับชาติ และท้องถิ่น กระแสสื่อมวลชนซึ่งชุมชนจะได้ใช้ความเข้มแข็งนี้ในการต้านแรงปะทะต่างๆ ด้วยการวินิจฉัย พิเคราะห์ ไตร่ตรองและเลือกสรรวิถีชีวิตและวิถีทางการพัฒนาที่เหมาะสมให้แก่ตนเอง

ภาพที่ 3 : แนวคิดชุมชน ของศ.นพ.ประเวศ วะสี

แนวความคิดเกี่ยวกับการปกครองส่วนท้องถิ่น

ความหมายของการปกครองท้องถิ่น

ซูวรงค์ ฉายะบุตร(2539) ได้สรุปแนวความคิดของนักวิชาการและนักปกครองที่เกี่ยวกับการปกครองส่วนท้องถิ่นไว้ว่า คำนิยามความหมายของการปกครองท้องถิ่นได้มีผู้ให้ความหมายหรือคำนิยามไว้ ส่วนใหญ่มีหลักการที่สำคัญคล้ายคลึงกัน จะต่างคือสำนวนและรายละเอียดปลีกย่อย ซึ่งสามารถพิจารณาได้ดังนี้

Daniel Wit (1967: 101 – 103) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น หมายถึง การปกครองที่รัฐบาลกลางให้อำนาจหรือกระจายอำนาจไปให้หน่วยการปกครองท้องถิ่น เปิดโอกาสให้ประชาชนในท้องถิ่นได้มีอำนาจในการปกครองร่วมกันทั้งหมด หรือเป็นบางส่วนในการบริหารท้องถิ่น ตามหลักการที่ว่า ถ้าอำนาจการปกครองมาจากประชาชนในท้องถิ่นแล้ว รัฐบาลของท้องถิ่น ก็ย่อมเป็นรัฐบาลของประชาชนโดยประชาชนและเพื่อประชาชน

William V. Holloway (1951: 101-103) นิยามว่าการปกครองท้องถิ่น หมายถึง องค์การที่มีอาณาเขตแน่นอน มีประชากรตามหลักที่กำหนดไว้ มีอำนาจการปกครองตนเอง มีการบริหารการคลังของตนเอง และมีสภาท้องถิ่นที่สมาชิกได้รับการเลือกตั้งจากประชาชน

John J. Clarke (1957 : 87-89) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น หมายถึง หน่วยการปกครองที่มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวข้องกับการให้บริการประชาชนในเขตพื้นที่หนึ่งพื้นที่ใด โดยเฉพาะ และหน่วยการปกครอง ดังกล่าวนี้อาจจัดตั้งและอยู่ในความดูแลของรัฐบาลกลาง

Haris G. Montagu (1984: 574) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น หมายถึง การปกครองซึ่งหน่วยการปกครองท้องถิ่นได้มีการเลือกตั้งโดยอิสระเพื่อเลือกผู้ที่มีหน้าที่บริหาร การปกครองท้องถิ่น มีอำนาจอิสระพร้อมความรับผิดชอบซึ่งตนสามารถที่จะใช้ได้โดยปราศจาก การควบคุมของหน่วย การบริหารราชการส่วนกลางหรือภูมิภาค แต่ทั้งนี้หน่วยการปกครองท้องถิ่น ยังต้องอยู่ภายใต้ บทบังคับว่าด้วยอำนาจสูงสุดของประเทศ ไม่ได้กลายเป็นรัฐอิสระใหม่แต่อย่างใด

Emile J. Sady (1962) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น หมายถึง หน่วยการปกครอง ทางการเมืองที่อยู่ในระดับต่ำจากรัฐ ซึ่งก่อตั้งโดยกฎหมาย และมีอำนาจอย่างเพียงพอที่จะทำกิจการ ในท้องถิ่นได้ด้วยตนเอง รวมทั้งอำนาจจัดเก็บภาษี เจ้าหน้าที่ของหน่วยการปกครองท้องถิ่น ดังกล่าวอาจได้รับการเลือกตั้งหรือแต่งตั้งโดยท้องถิ่นก็ได้

การปกครองท้องถิ่นเป็นระบบการปกครองที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการกระจายอำนาจทางการปกครอง ของรัฐ และโดยนัยนี้จะต้องเกิดการทำหน้าที่ ปกครองท้องถิ่นโดยคนในท้องถิ่นนั้น ๆ องค์การนี้จัดตั้งและถูกควบคุมโดยรัฐบาล แต่ก็มี อำนาจในการกำหนดนโยบายและควบคุมให้มีการปฏิบัติให้เป็นไปตามนโยบายของตนเอง อุทัย หิรัญโศ (2523) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น คือ การปกครองที่รัฐบาลมอบอำนาจให้ประชาชน ในท้องถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่งจัดการปกครองและดำเนินการ บางอย่าง โดย

ดำเนินการกันเอง เพื่อบำบัดความต้องการของตน การบริหารงานของท้องถิ่นมีการจัดเป็นองค์การมีเจ้าหน้าที่ ซึ่งประชาชนเลือกตั้งขึ้นมาทั้งหมด หรือบางส่วน ทั้งนี้มีความเป็นอิสระในการบริหารงาน แต่รัฐบาลต้องควบคุมด้วยวิธีการต่าง ๆ ตามความเหมาะสม จะปราศจากการควบคุม ของรัฐหาได้ไม่เพราะ การปกครองท้องถิ่นเป็นสิ่งที่รัฐทำให้เกิดขึ้น (อุทัย หิรัญ-โต, 2523: 2)

William A. Robson (1953) นิยามว่า การปกครองท้องถิ่น หมายถึง หน่วยการปกครองซึ่งรัฐได้จัดตั้งขึ้นและให้อำนาจปกครองตนเอง (Autonomy) มีสิทธิตามกฎหมาย (Legal Rights) และต้องมีองค์กรที่จำเป็นในการปกครอง (Necessary Organization) เพื่อปฏิบัติหน้าที่ให้สมความมุ่งหมายของการปกครองท้องถิ่นนั้น ๆ (Robson, 1953: 574) จากนิยามต่าง ๆ ข้างต้นสามารถสรุปหลักการปกครองท้องถิ่นได้ในสาระสำคัญ ดังนี้

- 1) การปกครองของชุมชนหนึ่ง ซึ่งชุมชนเหล่านั้นอาจมีความแตกต่างกันในด้านความเจริญ จำนวนประชากรหรือขนาดของพื้นที่ เช่น หน่วยการปกครองส่วนท้องถิ่น ของไทยจัดเป็นกรุงเทพมหานคร เทศบาล องค์การบริหารส่วนจังหวัด องค์การบริหาร ส่วนตำบล และเมืองพัทยาตามเหตุผลดังกล่าว
- 2) หน่วยการปกครองท้องถิ่นจะต้องมีอำนาจอิสระ (Autonomy) ในการปฏิบัติหน้าที่ ตามความเหมาะสม กล่าวคือ อำนาจของหน่วยการปกครองท้องถิ่นจะต้องมีขอบเขตพอควร เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการปฏิบัติหน้าที่ของหน่วยการปกครองท้องถิ่นอย่างแท้จริง หากมีอำนาจมากเกินไปไม่มีขอบเขต หน่วยการปกครองท้องถิ่นนั้น ก็จะกลายเป็น รัฐอธิปไตยเอง เป็นผลเสียต่อความมั่นคงของรัฐบาล อำนาจของท้องถิ่นนี้มีขอบเขต ที่แตกต่างกันออกไปตามลักษณะความเจริญและความสามารถของประชาชนในท้องถิ่นนั้น เป็นสำคัญ รวมทั้งนโยบายของรัฐบาลในการพิจารณาการกระจายอำนาจให้หน่วยการปกครอง ท้องถิ่นระดับใด จึงจะเหมาะสม
- 3) หน่วยการปกครองท้องถิ่นจะต้องมีสิทธิตามกฎหมาย (Legal Rights) ที่จะดำเนินการ ปกครองตนเอง สิทธิตามกฎหมายแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ
 - (1) สิทธิที่จะตรากฎหมายหรือระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ขององค์การปกครองท้องถิ่น เพื่อประโยชน์ในการบริหารตามหน้าที่และ เพื่อใช้บังคับประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น เทศบัญญัติ ข้อบังคับ สุขาภิบาล เป็นต้น
 - (2) สิทธิที่เป็นหลักในการดำเนินการบริหารท้องถิ่น คือ อำนาจในการกำหนดงบประมาณ เพื่อบริหารกิจการตามอำนาจหน้าที่ของหน่วยการปกครอง ท้องถิ่นนั้น ๆ
- 4) องค์กรที่จำเป็นในการบริหารและการปกครองตนเอง องค์กรที่จำเป็นของท้องถิ่น จัดแบ่งเป็นสองฝ่าย คือ องค์กรฝ่ายบริหารและองค์กรฝ่ายนิติบัญญัติ

เช่น การปกครอง ท้องถิ่นแบบเทศบาลจะมีคณะเทศมนตรีเป็นฝ่ายบริหาร และสภาเทศบาลเป็นฝ่ายนิติบัญญัติ หรือในแบบมหานคร คือกรุงเทพมหานครจะมีผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครเป็นฝ่ายบริหาร สภากรุงเทพมหานครจะเป็นฝ่ายนิติบัญญัติ เป็นต้น

ดังนั้น องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น หมายถึง หน่วยงานราชการส่วนท้องถิ่นที่ได้รับการเลือกตั้งจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารจัดการบริการสาธารณะตามกฎหมาย เพื่อประโยชน์สุขของชุมชนในท้องถิ่นนั้น ปัจจุบัน ราชการส่วนท้องถิ่น มีอยู่ 5 รูปแบบ คือ กรุงเทพมหานคร (กทม.) เมืองพัทยา เทศบาล องค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) และองค์การบริหารส่วนตำบล(อบต.)

บทบาทอำนาจหน้าที่ของราชการส่วนท้องถิ่น โดยหลักจะถูกกำหนดโดยกฎหมายจัดตั้งองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น เช่น พรบ.เทศบาล(2496) พรบ.อบจ.(2498 ปรับแก้ 2540) พรบ.ระเบียบบริการราชการกรุงเทพมหานคร(2528) พรบ.อบต.(2537) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกฎหมายอื่นๆที่ให้อำนาจแก่ราชการส่วนท้องถิ่น เช่น พรบ.การสาธารณสุข(2484 ปรับแก้ 2535) พรบ.รักษาความสะอาดฯ (2503 ปรับแก้ 2535) พรบ.สุสานฌาปนสถาน (2528) พรบ.ควบคุมการฆ่าและจำหน่ายเนื้อสัตว์(2535) พรบ.ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมฯ(2535) เป็นต้น (ข้อมูลจำนวนองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ข้อมูล ณ วันที่ 30 กันยายน 2553)

นอกจากนี้ ข้อมูลจากการวิจัยและพัฒนาระบบ รูปแบบโครงสร้าง สำนักพัฒนาระบบรูปแบบและโครงสร้าง กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่นได้สำรวจจำนวนองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นทั่วทั้งประเทศ รายละเอียดดังนี้

- องค์การบริหารส่วนจังหวัด 75 แห่ง
 - เทศบาล 2,008 แห่ง
 - เทศบาลนคร 25 แห่ง
 - เทศบาลเมือง 142 แห่ง
 - เทศบาลตำบล 1,841 แห่ง
 - องค์การบริหารส่วนตำบล 5,767 แห่ง
 - องค์การปกครองท้องถิ่นรูปแบบพิเศษ 2 แห่ง
(คือกรุงเทพมหานคร และเมืองพัทยา)
- รวมทั้งสิ้น 7,852 แห่ง

องค์ประกอบการปกครองท้องถิ่น

ระบบการปกครองท้องถิ่นจะต้องประกอบด้วย องค์ประกอบ 8 ประการ คือ (อุทัย หิรัญโต, 2523: 22)

- 1) สถานะตามกฎหมาย (Legal Status) หมายความว่าหากประเทศใดกำหนดเรื่องการปกครองท้องถิ่นไว้ในรัฐธรรมนูญของประเทศ การปกครองท้องถิ่นในประเทศไทยนั้นจะมีความเข้มแข็งกว่าการปกครองท้องถิ่นที่จัดตั้งโดยกฎหมายอื่น เพราะข้อความที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญนั้นเป็นการแสดงให้เห็นว่า ประเทศนั้นมีนโยบายที่จะกระจายอำนาจอย่างแท้จริง
- 2) พื้นที่และระดับ (Area and Level) ปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการกำหนดพื้นที่และระดับของหน่วยการปกครอง ท้องถิ่นมีหลายประการเช่น ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์เชื้อชาติ และความสำนึกในการปกครองของตนเองของประชาชนจึงได้มีกฎเกณฑ์ที่จะกำหนดพื้นที่และระดับของหน่วยงานการปกครองท้องถิ่นออกเป็น 2 ระดับ คือ หน่วยการปกครองท้องถิ่นขนาดเล็กและขนาดใหญ่ สำหรับขนาดของพื้นที่จากการศึกษาของ องค์การสหประชาชาติ โดยองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม (UNESCO) องค์การอนามัยโลก (WHO) และสำนักกิจการสังคม (Bureau of Social Affair) ได้ให้ความเห็นว่าหน่วยการปกครองท้องถิ่นที่สามารถ ให้บริการและบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพได้ ควรมีประชากรประมาณ 50,000 คน แต่ก็ยังมีปัจจัยอื่นที่ต้องพิจารณาด้วย เช่น ประสิทธิภาพในการบริหารรายได้ และบุคลากรเป็นต้น
- 3) การกระจายอำนาจหน้าที่ การที่จะกำหนดให้ท้องถิ่นมีอำนาจหน้าที่ที่มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับนโยบาย ทางการเมืองและการปกครองของรัฐบาลเป็นสำคัญ
- 4) องค์การนิติบุคคลจัดตั้งโดยผลแห่งกฎหมายแยกจากรัฐบาลกลางหรือรัฐบาลแห่งชาติมีขอบเขตการปกครองที่แน่นอน มีอำนาจในการกำหนดนโยบาย ออกกฎข้อบังคับ ควบคุมให้มีการปฏิบัติตามนโยบายนั้น ๆ
- 5) การเลือกตั้ง สมาชิกองค์การหรือคณะผู้บริหารจะต้องได้รับเลือกตั้งจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ทั้งหมดหรือบางส่วน เพื่อแสดงถึงการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองของประชาชนโดยเลือกผู้บริหารท้องถิ่นของตนเอง

- 6) อิสระในการปกครองท้องถิ่น สามารถใช้ดุลพินิจของตนเองในการปฏิบัติกิจการในขอบเขต ของกฎหมายโดยไม่ต้องขออนุมัติจากรัฐบาลกลาง และไม่อยู่ในสายการบังคับบัญชาของหน่วยงานราชการ
- 7) งบประมาณของตนเอง มีอำนาจในการจัดเก็บรายได้ การจัดเก็บภาษีตามขอบเขตที่กฎหมายให้ อำนาจในการจัดเก็บ เพื่อให้ท้องถิ่นมีรายได้เพียงพอที่จะทะนุบำรุงท้องถิ่นให้เจริญก้าวหน้าต่อไป
- 8) การควบคุมดูแลของรัฐ เมื่อได้รับการจัดตั้งขึ้นแล้วยังคงอยู่ในการกำกับดูแลจากรัฐ เพื่อประโยชน์และความมั่นคง ของรัฐและประชาชนโดยรวม โดยการมีอิสระในการดำเนินงานของหน่วยการปกครองท้องถิ่นนั้น เพราะมิฉะนั้นแล้วท้องถิ่นจะกลายเป็นรัฐอธิปไตยไป (อนันต์ อนันตกุล. อ้างในชูวงศ์ ฉายบุตร, 2539 : 31) รัฐจำเป็นต้องสงวนอำนาจในการควบคุมและดูแลอยู่

วัตถุประสงค์ของการปกครองท้องถิ่น

- 1) ช่วยแบ่งเบาภาระของรัฐบาล ทั้งทางด้านการเงิน ตัวบุคคล ตลอดจนเวลาที่ใช้ในการดำเนินการ
- 2) เพื่อสนองตอบต่อความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นอย่างแท้จริง
- 3) เพื่อให้หน่วยการปกครองท้องถิ่นเป็นสถาบันที่ให้การศึกษาการปกครองระบบประชาธิปไตยแก่ประชาชน

ความสำคัญของการปกครองท้องถิ่น

แนวความคิดในการปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนวัตถุประสงค์ทางการปกครองของรัฐในอันที่ จะรักษาความมั่นคงและความผาสุกของประชาชน โดยยึดหลักการกระจายอำนาจปกครอง และเพื่อให้สอดคล้องกับหลักการประชาธิปไตย โดยประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง ความสำคัญของการปกครองท้องถิ่นจึงสามารถสรุปได้ดังนี้

- 1) การปกครองท้องถิ่นคือรากฐานของการปกครองระบอบประชาธิปไตย (Basic Democracy) เพราะการปกครองท้องถิ่นจะเป็นสถาบันฝึกสอนการเมืองการปกครองให้แก่ประชาชน ให้ประชาชนรู้สึกว่าคุณมีความเกี่ยวข้องกับส่วนได้ส่วนเสียในการปกครอง การบริหารท้องถิ่น เกิดความรับผิดชอบ และหวงแหนต่อประโยชน์อันพึงมีต่อท้องถิ่นที่ตนอยู่อาศัย อันจะนำมา ซึ่งความศรัทธาเลื่อมใสในระบอบการปกครองประชาธิปไตยในที่สุด (ชูศักดิ์ เทียงตรง, 2518 : 6-7) โดยประชาชนจะมีโอกาสเลือกตั้งฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร การเลือกตั้งจะเป็นการฝึกฝน ให้ประชาชนใช้ดุลพินิจเลือกผู้แทนที่เหมาะสม สำหรับผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเข้าไปบริหารกิจการ ของท้องถิ่น นับได้ว่าเป็นผู้นำในท้องถิ่นจะได้ใช้ความรู้ความสามารถ

บริหารงานท้องถิ่น เกิดความคุ้นเคยมีความชำนาญในการใช้สิทธิและหน้าที่ของพลเมือง ซึ่งจะนำไปสู่การมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับชาติต่อไป

- 2) การปกครองท้องถิ่นทำให้ประชาชนในท้องถิ่นรู้จักการปกครองตนเอง (Self Government) หัวใจของการปกครองระบอบประชาธิปไตย ประการหนึ่งก็คือ การปกครองตนเองมิใช่เป็น การปกครองอันเกิดจากคำสั่งเบื้องบน การปกครองตนเองคือ การที่ประชาชนมีส่วนร่วม ในการปกครอง ซึ่งผู้บริหารท้องถิ่นนอกจากจะได้รับเลือกตั้งมาเพื่อรับผิดชอบบริหารท้องถิ่น โดยอาศัยความร่วมมือ ร่วมใจจากประชาชนแล้ว ผู้บริหารท้องถิ่นจะต้องฟังเสียง ประชาชนด้วยวิถีทางประชาธิปไตยต่าง ๆ เช่น เปิดโอกาสให้ประชาชนออกเสียงประชามติ (Referendum) ให้ประชาชนมีอำนาจถอดถอน (Recall) ซึ่งจะทำให้ประชาชนเกิดความสำนึก ในความสำคัญของตนเองต่อท้องถิ่น ประชาชนจะมีส่วนรับรู้ถึงอุปสรรคปัญหาและช่วยกันแก้ไข ปัญหาของท้องถิ่นของตน (อนันต์ อนันตกุล, 2521 : 6-7) นอกจากนี้ การปกครองตนเองในรูปของการปกครองท้องถิ่นอย่างแท้จริงหรือ การกระจายอำนาจไปในระดับ ต่ำสุดคือ รากหญ้า (Grass roots) ซึ่งเป็นฐานเสริมสำคัญยิ่ง ของการพัฒนากระบวนการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ความล้มเหลวของระบอบประชาธิปไตยมีหลายองค์ประกอบ แต่องค์ประกอบสำคัญยิ่งยวดอันหนึ่ง ก็คือการขาดรากฐานในท้องถิ่น (ลิขิต ธีรเวคิน, 2525 : 3)
- 3) การปกครองท้องถิ่นเป็นการแบ่งเบาภาระของรัฐบาล ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการกระจายอำนาจ การปกครองท้องถิ่นมีขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการแบ่งเบาภาระของรัฐบาล เนื่องจากความจำเป็นบางประการ ดังนี้ (ชวงค์ ฉายะบุตร, 2539 : 28-29)
 - (1) ภารกิจของรัฐบาลมีอยู่อย่างกว้างขวาง นับวันจะขยายเพิ่มขึ้น ซึ่งจะเห็นได้จากงบประมาณที่เพิ่มขึ้นในแต่ละปีตามความเจริญเติบโตของบ้านเมือง
 - (2) รัฐบาลมีอาจจะดำเนินการในการสนองความต้องการของประชาชน ในท้องถิ่นได้อย่างทั่วถึง เพราะแต่ละท้องถิ่นย่อมมีปัญหา และความต้องการ ที่แตกต่างกัน การแก้ปัญหาหรือจัดบริการโครงการในท้องถิ่นโดยรูปแบบที่เหมือนกัน ย่อมไม่บังเกิดผลสูงสุด ท้องถิ่นย่อมรู้ปัญหาและเข้าใจปัญหาได้ดีกว่า ผู้ซึ่งไม่อยู่ในท้องถิ่นนั้น ประชาชนในท้องถิ่นจึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะแก้ไขปัญหา ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้นมากที่สุด
 - (3) กิจการบางอย่างเป็นเรื่องเฉพาะท้องถิ่นนั้น ไม่เกี่ยวพันกับท้องถิ่นอื่น และไม่มีส่วนได้ ส่วนเสียต่อประเทศโดยรวม จึงเป็นการสมควรที่จะให้ประชาชนในท้องถิ่น ดำเนินการดังกล่าวเอง

- 4) หากไม่มีหน่วยการปกครองท้องถิ่นแล้ว รัฐบาลจะต้องรับภาระดำเนินการทุกอย่าง และไม่แน่ว่าจะสนองความต้องการของท้องถิ่นทุกจุดหรือไม่ รวมทั้งจะต้องดำเนินการ เฉพาะท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่เกี่ยวพันกับท้องถิ่นอื่น หากได้จัดให้มีการปกครองท้องถิ่น เพื่อดำเนินการเองแล้ว ภาระของรัฐบาลก็จะผ่อนคลายเป็นไป รัฐบาลจะมีหน้าที่เพียงแต่ควบคุม ดูแลเท่าที่จำเป็นเท่านั้น เพื่อให้ท้องถิ่นมีมาตรฐานในการดำเนินงานยิ่งขึ้น การแบ่งเบาภาระทำให้รัฐบาลมีเวลาที่จะดำเนินการในเรื่องที่สำคัญ หรือกิจการใหญ่ ๆ ระดับชาติอันเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติโดยส่วนรวม ความคับคั่งของภาระหน้าที่ต่าง ๆ ที่รวมอยู่ส่วนกลางจะลดน้อยลง ความคล่องตัวในการดำเนินงานของส่วนกลางจะมีมากขึ้น
- 5) การปกครองท้องถิ่นสามารถสนองความต้องการของท้องถิ่นตรงเป้าหมาย และมีประสิทธิภาพ เนื่องจากท้องถิ่นมีความแตกต่างกันไม่ว่าทางสภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากร ประชาชน ความต้องการ และปัญหาอย่างต่างกันออกไป ผู้ที่ให้บริการหรือแก้ไขปัญหาให้ถูกต้อง และสอดคล้องกับความต้องการของประชาชนก็ต้องเป็นผู้ที่รู้จักปัญหาและความต้องการ ของประชาชนเป็นอย่างดี การบริหารงานจึงจะเป็นไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ ไม่ต้องเสียเวลาเสนอเรื่องขออนุมัติ ไปยังส่วนเหนือขึ้นไป ท้องถิ่นจะบริหารงานให้เสร็จสิ้นลง ภายในท้องถิ่นนั่นเอง ไม่ต้องสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่ายโดยไม่จำเป็น
- 6) การปกครองท้องถิ่นจะเป็นแหล่งสร้างผู้นำทางการเมือง การบริหารของประเทศในอนาคต ผู้นำหน่วยการปกครองท้องถิ่นย่อมเรียนรู้ประสบการณ์ทางการเมือง การได้รับเลือกตั้ง การสนับสนุนจากประชาชนในท้องถิ่นย่อมเป็นพื้นฐานที่ดีต่ออนาคตทางการเมืองของตน และยังฝึกฝนทักษะทางการบริหารงานในท้องถิ่นอีกด้วย ในประเทศไทย
- 7) การปกครองท้องถิ่นสอดคล้องกับแนวความคิดในการพัฒนาชนบท แบบพึ่งตนเอง การปกครองท้องถิ่นโดยยึดหลักการกระจายอำนาจ ทำให้เกิดการพัฒนาชนบทแบบพึ่งตนเองทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การดำเนินงานพัฒนาชนบท ที่ผ่านมายังมีอุปสรรคสำคัญประการหนึ่ง คือ การมีส่วนร่วมจากประชาชน ในท้องถิ่นอย่างเต็มที่ ซึ่งการพัฒนาชนบทที่สัมฤทธิ์ผลนั้น จะต้องมาจากการริเริ่มช่วยตนเองของท้องถิ่น ทำให้เกิดความร่วมมือร่วมแรงกัน โดยอาศัยโครงสร้างความเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ซึ่งต้องมาจากการกระจายอำนาจอย่างแท้จริง มิเช่นนั้นแล้ว การพัฒนาชนบทจะเป็นลักษณะ

หน้าที่ความรับผิดชอบของหน่วยการปกครองท้องถิ่น

หน้าที่ความรับผิดชอบของหน่วยงานการปกครองท้องถิ่น ควรจะต้องพิจารณาถึงกำลังเงินกำลังงบประมาณ กำลังคน กำลังความสามารถของอุปกรณ์ เครื่องมือ เครื่องใช้ และหน้าที่ความรับผิดชอบควรเป็นเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อท้องถิ่นอย่างแท้จริง หากเกินกว่าภาระ หรือเป็นนโยบายซึ่งรัฐบาลต้องการความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วประเทศ ก็ไม่ควรมอบให้ท้องถิ่นดำเนินการ เช่น งานทะเบียนที่ดิน การศึกษาในระดับอุดมศึกษา การกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบให้หน่วยการปกครองท้องถิ่นดำเนินการ มีข้อพิจารณาดังนี้

- 1) เป็นงานที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น และงานที่เกี่ยวกับการอำนวยความสะดวกในชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ได้แก่ การจัดทำถนน สะพาน สวนหย่อม สวนสาธารณะ การกำจัดขยะมูลฝอย เป็นต้น
- 2) เป็นงานที่เกี่ยวกับการป้องกันภัย รักษาความปลอดภัย เช่น งานดับเพลิง
- 3) เป็นงานที่เกี่ยวกับสวัสดิการสังคม ด้านนี้มีความสำคัญต่อประชาชนในท้องถิ่นมาก เช่น การจัดให้มีหน่วยบริการทางสาธารณสุข จัดให้มีสถานสงเคราะห์เด็กและคนชรา เป็นต้น
- 4) เป็นงานที่เกี่ยวกับพาณิชย์ท้องถิ่น เป็นงานที่หากปล่อยให้ประชาชนดำเนินการเอง อาจไม่ได้รับผลดีเท่าที่ควรจะเป็นจัดให้มีโรงจมน้ำ การจัดตลาดและงานต่าง ๆ ที่มีรายได้โดยสามารถเรียกค่าบริการจากประชาชน

แนวคิดทฤษฎีการปกครองท้องถิ่นและการกระจายอำนาจ

แนวความคิดเกี่ยวกับหลักการจัดระเบียบการปกครองท้องถิ่น โดยทั่วไปหลักการปกครองประเทศนิยมแบ่งเป็น 3 หลัก คือ หลักการรวมอำนาจ ปกครอง (Centralization), หลักการแบ่งอำนาจการปกครอง (Deconcentration) และหลักการกระจายอำนาจปกครอง (Decentralization)

- 1) **หลักการรวมอำนาจปกครอง (Centralization)** หมายถึง หลักการจัดวางระเบียบบริหารราชการแผ่นดินโดยรวมอำนาจในการปกครองไว้ให้แก่การบริหารราชการส่วนกลางอันได้แก่ กระทรวง ทบวง กรม หรือทบวงการเมืองต่าง ๆ ของรัฐ และมีเจ้าหน้าที่ของหน่วยการบริหารราชการส่วนกลาง โดยให้ขึ้นต่อกันตามลำดับชั้นการบังคับบัญชา ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการปกครองตลอดทั่วทั้งอาณาเขตของประเทศ

(1) ลักษณะสำคัญของหลักการรวมอำนาจปกครอง

- มีการรวมกำลังทหารและกำลังตำรวจให้ขึ้นต่อส่วนกลางเพื่อให้การบังคับบัญชาเป็นไปอย่างเด็ดขาด และทันท่วงที
- มีการรวมอำนาจวินิจฉัยสั่งการไว้ในส่วนกลาง
- มีการลำดับชั้นการบังคับบัญชาเจ้าหน้าที่ลดหลั่นกันไป (Hierarchy)

(2) จุดแข็งของหลักการรวมอำนาจปกครอง

- การที่รัฐบาลมีอำนาจแผ่ขยายไปทั่วราชอาณาจักร ทำให้นโยบาย แผน หรือคำสั่งเกิดผลได้ทั่วประเทศอย่างทันที
- ให้บริการและประโยชน์แก่ประชาชนโดยเสมอหน้าทั่ว ประเทศมิได้ทำเพื่อท้องถิ่นใดโดยเฉพาะ
- ทำให้เกิดการประหยัดเพราะสามารถหมุนเวียนเจ้าหน้าที่และเครื่องมือเครื่องใช้ไปยังจุดต่าง ๆ ของประเทศ ได้โดยไม่ต้องจัดซื้อจัดหาประจำทุกจุด มีความเป็นเอกภาพในการปกครองและบริหารงาน การปกครองในท้องถิ่นที่เป็นไปในแนวเดียวกัน
- มีเจ้าหน้าที่ที่มีความรู้ความสามารถมากกว่าเจ้าหน้าที่ ในท้องถิ่นทำให้บริการสาธารณะดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ และเป็นไปตามระเบียบแบบแผนอันเดียวกัน

(3) จุดอ่อนของหลักการรวมอำนาจปกครอง

- ไม่สามารถดำเนินกิจการทุกอย่างให้ได้ผลดีทั่วทุกท้องถิ่นในเวลาเดียวกัน เพราะมีพื้นที่กว้างใหญ่ จึงไม่อาจสนองความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นได้ทั่วถึง
- การปฏิบัติงานมีความล่าช้า เพราะมีแบบแผนและขั้นตอนมากมายตามลำดับชั้นการบังคับบัญชา
- ไม่สอดคล้องกับหลักการปกครองในระบอบประชาธิปไตย
- ไม่อาจตอบสนองความต้องการของแต่ละท้องถิ่นได้อย่างแท้จริงเพราะความหลากหลายของความแตกต่างในแต่ละท้องถิ่น

2) หลักการแบ่งอำนาจปกครอง (Deconcentration) หมายถึง หลักการที่การบริหารราชการส่วนกลางได้จัดแบ่งอำนาจวินิจฉัยและสั่งการบางส่วนไปให้ข้าราชการในส่วนภูมิภาค โดยให้มีอำนาจในการใช้ดุลพินิจ ตัดสินใจ แก้ไขปัญหาตลอดจนเริ่มได้ในกรอบ แห่งนโยบายของรัฐบาลที่ได้วางไว้

(1) ลักษณะสำคัญของหลักการแบ่งอำนาจปกครอง

- เป็นการบริหารโดยใช้เจ้าหน้าที่ที่ได้รับการแต่งตั้ง ไปจากส่วนกลางไปประจำตามเขตการปกครองในส่วนภูมิภาคทุกแห่ง ได้แก่ ภาค มณฑล จังหวัด อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน เป็นต้น และเจ้าหน้าที่เหล่านี้ก็อยู่ในระบบการบริหารงานบุคคลของรัฐบาลกลางอันเดียวกัน เป็นการบริหารโดยใช้งบประมาณซึ่งส่วนกลางเป็น ผู้อนุมัติและควบคุมให้เป็นไปตามวิธีการงบประมาณแผ่นดิน

- เป็นการบริหารภายใต้นโยบายและวัตถุประสงค์ของรัฐบาลกลาง
- (2) จุดแข็งของหลักการแบ่งอำนาจปกครอง
- หลักการนี้เป็นก้าวแรกที่จะนำไปสู่การกระจายอำนาจการปกครอง
 - ประชาชนได้รับความสะดวกรวดเร็วขึ้นในการมาติดต่อ ในเรื่องที่ราชการส่วนภูมิภาคมีอำนาจวินิจฉัยสั่งการ เพราะไม่ต้องรอให้ส่วนกลางมาวินิจฉัยสั่งการ
 - เป็นจุดเชื่อมระหว่างส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น ทำให้การติดต่อประสานงานระหว่างทั้ง 2 ส่วนดีขึ้น
 - มีประโยชน์ต่อประเทศที่ประชาชนยังไม่รู้จักการปกครองตนเอง
- (3) จุดอ่อนของหลักการแบ่งอำนาจปกครอง
- เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประชาธิปไตย เพราะการที่ส่งเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางเข้าไปบริหารงานในท้องถิ่น สะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลยังไม่เชื่อในความสามารถของท้องถิ่น
 - เกิดความล่าช้าในการบริหารงานเพราะต้องผ่านระเบียบแบบแผนถึง 2 ระดับ คือ ระดับส่วนกลาง และระดับส่วนภูมิภาค
 - ทำให้ระบบราชการมีขนาดใหญ่โตเกิดการสิ้นเปลืองงบประมาณ
 - ทำให้ทรัพยากรที่มีค่าบางอย่างในท้องถิ่นไม่เกิดประโยชน์ เช่น บุคลากรเจ้าหน้าที่ เพราะถูกส่งมาจากที่อื่น
 - บุคลากร เจ้าหน้าที่ที่ถูกส่งเข้าไปปฏิบัติในท้องถิ่น ไม่สามารถปฏิบัติงานได้เต็มที่ อาจจะเนื่องมาจากไม่ใช่คนในพื้นที่จึงไม่เข้าใจพื้นที่ และอาจเกิดความขัดแย้งกับคนในพื้นที่
- 3) หลักการกระจายอำนาจปกครอง (Decentralization) หมายถึง หลักการที่รัฐมอบอำนาจปกครองบางส่วนให้แก่องค์กรอื่นที่ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของหน่วยการบริหารราชการส่วนกลางให้จัดทำบริการสาธารณะบางอย่างโดยมีอิสระตามสมควร เป็นการมอบอำนาจให้ทั้งในด้านการเมืองและการบริหาร เป็นเรื่องที่ต้องถิ่นมีอำนาจที่จะกำหนดนโยบายและควบคุมการปฏิบัติให้เป็นไปตามนโยบายท้องถิ่นของตนเองได้
- (1) ลักษณะสำคัญของหลักการกระจายอำนาจปกครอง
- ได้รับการจัดตั้งขึ้นโดยผลแห่งกฎหมาย ให้มีส่วนเป็นนิติบุคคลหน่วยการปกครองท้องถิ่นเหล่านี้มีหน้าที่ งบประมาณ และทรัพย์สินเป็นของตนเอง

ต่างหาก และไม่ขึ้นตรงต่อหน่วยการปกครองส่วนกลาง ส่วนกลางเพียงแต่กำกับดูแลให้ปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามกฎหมายเท่านั้น

- มีการเลือกตั้งสภาท้องถิ่นและผู้บริหารท้องถิ่นทั้งหมดเพื่อเปิด โอกาสให้ประชาชนในท้องถิ่นได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง
- มีอำนาจอิสระในการบริหารงาน จัดทำกิจกรรมและวินิจฉัยสั่งการได้เองพอสมควร ด้วยงบประมาณและเจ้าหน้าที่ของตนเอง
- หน่วยการปกครองท้องถิ่น ต้องมีอำนาจในการจัดเก็บรายได้ เช่น ภาษีอากร ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ตามที่รัฐอนุญาต เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการดำเนินกิจการต่าง ๆ

(2) จุดแข็งของหลักการกระจายอำนาจปกครอง

- ทำให้มีการสนองความต้องการของแต่ละท้องถิ่นได้ดีขึ้นเพราะผู้บริหารที่มาจากการ เลือกตั้งในท้องถิ่นจะรู้ปัญหาและความต้องการของท้องถิ่นได้ดีกว่า
- เป็นการแบ่งเบาภาระของหน่วยการบริหารราชการส่วนกลาง
- เป็นการส่งเสริมและพัฒนาการเมืองในระดับท้องถิ่นตามระบอบประชาธิปไตย เพราะการกระจายอำนาจทำให้ประชาชนในท้องถิ่นรู้จักรับผิดชอบในการปกครองท้องถิ่นของตนเองมากขึ้น

(3) จุดอ่อนของหลักการกระจายอำนาจปกครอง

- อาจก่อให้เกิดการแก่งแย่งแข่งขันระหว่างท้องถิ่นซึ่งมีผลกระทบ ต่อเอกภาพทางการปกครองและความมั่นคงของประเทศ ประชาชนในแต่ละท้องถิ่นอาจมุ่งแต่ประโยชน์ของท้องถิ่นตน ไม่ให้ความสำคัญกับส่วนร่วม
- ผู้ที่ได้รับเลือกตั้งอาจใช้อำนาจบังคับกดขี่คู่แข่งหรือประชาชนที่ไม่ได้อยู่ฝ่ายตนเอง
- ทำให้เกิดการสิ้นเปลืองงบประมาณ เพราะต้องมีเครื่องมือเครื่องใช้และบุคลากรประจำอยู่ทุกหน่วยการปกครองท้องถิ่น ไม่มีการสับเปลี่ยนหมุนเวียนเหมือนการบริหารราชการส่วนกลาง

การแบ่งเขตการปกครองของประเทศไทย

ประเทศไทยแบ่งออกเป็น 75 จังหวัด และกรุงเทพมหานคร ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2515 กรุงเทพมหานครเคยเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย แต่ละจังหวัดแบ่งออกเป็นอำเภอ ปัจจุบันประเทศไทยมี 878 อำเภอ และ 50 เขตในกรุงเทพมหานคร แต่ละจังหวัดมีอำเภอเมือง ยกเว้นจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีชื่อจังหวัดและชื่ออำเภอเมืองเหมือนกัน แต่ละอำเภอสามารถแบ่งออกได้เป็นตำบล ซึ่งมีระดับเทียบเท่ากับ "แขวง" ในกรุงเทพมหานคร แต่ละตำบลสามารถแบ่งออกเป็นหมู่บ้านซึ่ง

เป็นเขตการปกครองที่เล็กที่สุดนอกเหนือไปจากการปกครองส่วนภูมิภาคแล้ว ประเทศไทยยังมีการแบ่งเขตการปกครองส่วนท้องถิ่นอีกหนึ่งรูปแบบ ซึ่งมีความรับผิดชอบต่อท้องถิ่นนั้นๆ แบ่งได้เป็นสองพวกใหญ่ๆคือ ท้องที่เทศบาล และ ท้องที่ตำบล

- ท้องที่เทศบาล โดยทั่วไปหมายถึงท้องถิ่นที่มีความเป็นเมือง หรือมีศูนย์กลางของความเป็นเมืองอย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งไม่มีความจำเป็นจะต้องเป็นท้องที่ตามเขตการปกครองส่วนภูมิภาคแต่อย่างใด ท้องที่เทศบาลนั้น อยู่ภายใต้การบริหารขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ชื่อว่า เทศบาล โดยองค์กรของเทศบาลต้องมีสภาเทศบาล และมีคณะเทศมนตรีหรือนายกเทศมนตรี แล้วแต่กรณี ซึ่งเทศบาลในประเทศไทยแบ่งออกเป็นสามระดับ คือ
- เทศบาลนคร คือเขตท้องถิ่นชุมชนที่มีประชากรรวมกัน 50,000 คนขึ้นไป ทั้งมีรายได้อันสมควรในการปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติเทศบาล
- เทศบาลเมือง คือเขตท้องถิ่นชุมชนที่เป็นที่ตั้งของศาลากลางจังหวัด หรือท้องถิ่นที่มีประชากรรวมกัน 10,000 คนขึ้นไป ทั้งมีรายได้อันสมควรในการปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติเทศบาล
- เทศบาลตำบล คือเขตท้องถิ่นชุมชนที่มีประชากรรวมกัน 5,000 คนขึ้นไป ทั้งมีรายได้อันสมควรในการปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติเทศบาล หรือ เป็นสุขาภิบาลเดิมมาก่อนการยกฐานะสุขาภิบาลเป็นเทศบาลตำบล และแม้ว่า "เทศบาลตำบล" จะมีชื่อเรียกคล้ายกันหรือชื่อเดียวกันกับ "ตำบล" แต่เทศบาลตำบลไม่จำเป็นจะต้องครอบคลุมตำบลเพียงตำบลเดียว หรือไม่จำเป็นต้องครอบคลุมตำบลตามชื่อเทศบาลนั้น เช่น เทศบาลตำบลแม่สาย ครอบคลุมบริเวณเมืองต่อเนื่องระหว่างตำบลเวียงพางคำ และตำบลแม่สาย พื้นที่นอกเหนือท้องที่เทศบาลนี้ มีฐานะเป็นท้องที่ตำบล ซึ่งต่อมาภายหลังจึงยกขึ้นเป็นเทศบาลภายหลัง

โดยท้องที่เทศบาลทั้งสามรูปแบบนี้ จำเป็นจะต้องมีพระราชกฤษฎีกายกฐานะเขตชุมชนนั้นๆ ขึ้นเป็นเทศบาลในแต่ละระดับชั้นด้วย ดังนั้น ในทางปฏิบัติ ท้องถิ่นบางแห่งอาจจะผ่านเกณฑ์ทั้งด้านประชากร และรายได้แล้ว แต่ยังมีสถานะเป็นองค์กรในระดับที่ต่ำกว่าที่ควรจะเป็นอยู่ เนื่องด้วยยังไม่มีการยกฐานะ

สำหรับ เขตเทศบาลเมือง (บางแห่ง) และ เขตเทศบาลนคร จะแบ่งเขตการปกครองย่อยลงเป็น ชุมชน ซึ่งมีฐานะเท่ากับ หมู่บ้าน ในระบบการปกครองส่วนภูมิภาค โดยชุมชนจะไม่มีตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน และกำนัน ซึ่งเป็นตำแหน่งของระบบบริหารราชการส่วนภูมิภาค และพิเศษสำหรับเขตเทศบาลนครขนาดใหญ่หลายแห่งเช่น นครเชียงใหม่ นครหาดใหญ่ และ นครนนทบุรี มีเขตการปกครองในระดับ

แขวง ซึ่งเป็นการรวมชุมชนหลายๆ ชุมชนเข้าด้วยกัน โดยแขวงนี้ ไม่ได้มีอาณาเขตตามเขตตำบลแต่อย่างใด

ท้องที่ตำบล โดยทั่วไปคือส่วนท้องที่ชนบท หรือกิ่งเมือง ที่มีการกระจายตัวของประชากรอย่างหลวมๆ แต่อาจจะมีเขตชุมชนที่มีประชากรหนาแน่นกว่าจุดอื่นๆ ในท้องที่ด้วย ในทางปฏิบัติ ท้องที่ตำบลคือท้องที่ส่วนที่เหลือจากท้องที่เทศบาล โดยจะมีอาณาเขตครอบคลุมท้องที่ตำบล ตามอย่างการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นหลัก แต่หากพื้นที่ส่วนหนึ่งส่วนใดที่อยู่ในเขตท้องที่เทศบาลแล้ว ก็จะอยู่นอกเหนือจากเขตพื้นที่ของท้องที่ตำบล กล่าวคือ หากมีตัวเมืองอยู่ระหว่างกลางของเขตตำบล (ส่วนภูมิภาค) ในสองตำบล ซึ่งเขตตัวเมืองนั้นได้รับการยกฐานะเป็นท้องที่เทศบาลแล้ว พื้นที่ส่วนที่เหลือที่ไม่เต็มตำบลคือท้องที่ตำบล ซึ่งจะอยู่ภายใต้การบริหารขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ชื่อว่า องค์การบริหารส่วนตำบล โดยต้องมีสภาองค์การบริหารส่วนตำบล และมีนายกองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นผู้บริหาร ทั้งนี้ องค์การบริหารส่วนตำบล อาจไม่ได้ดูแลท้องที่ตำบลเดียว ในทางทฤษฎีอาจจะดูแลสองตำบลหรือมากกว่าก็ได้ ทั้งนี้ กฎหมายขององค์การบริหารส่วนตำบล ได้ระบุจำนวนประชากร ในการจัดตั้งท้องที่บริหารขององค์การบริหารส่วนตำบลไว้

นอกเหนือจาก เทศบาล และองค์การบริหารส่วนตำบลแล้ว ยังมีองค์การปกครองอีกหนึ่งประเภท คือ องค์การบริหารส่วนจังหวัด โดยมีหน้าที่อุดหนุนท้องถิ่น (เทศบาล และ องค์การบริหารส่วนตำบล) ในการดำเนินกิจการที่ท้องถิ่นไม่สามารถทำได้ โดยอาจจะเป็นโครงการขนาดใหญ่ เกินขอบเขตอำนาจของท้องถิ่น หรืออาจเป็นโครงการ ที่เป็นประโยชน์ส่วนรวมของทุกท้องถิ่นในจังหวัดเดียวกัน เช่น การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ เป็นต้น

การแบ่งเขตการปกครองอย่างไม่เป็นทางการ

กรุงเทพมหานครและจังหวัดอีก 5 จังหวัดซึ่งอยู่ติดกับกรุงเทพมหานคร หรือที่เรียกว่า "ปริมณฑล" มักเรียกรวมกันว่าเป็น กรุงเทพมหานครและปริมณฑล เนื่องจากเขตเมืองของกรุงเทพมหานครได้ขยายมาถึงพื้นที่ดังกล่าวแล้ว

การแบ่งภูมิภาคในประเทศไทยมีการจำกัดความที่แตกต่างกัน โดยการแบ่งอย่างเป็นทางการของราชบัณฑิตยสถานได้แบ่งภูมิภาคของไทยออกเป็น 6 ภาค

ส่วนที่ 6 แนวคิดการวิจัยแบบมีส่วนร่วม

ปัจจุบันทิศทางการพัฒนาของประเทศเน้นในเรื่องชุมชนอย่างมาก ในด้านการปฏิรูปการเมืองเน้นการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ด้านเศรษฐกิจเน้นในเรื่องเศรษฐกิจแบบพอเพียง พึ่งพาตนเองได้ของชุมชน ด้านการศึกษา การสืบทอดภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยทิศทางการพัฒนาที่กล่าวนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของชุมชนและประชากรที่จะต้องเพิ่มมากขึ้น ในการมีส่วนร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมดำเนินการพัฒนาต่างๆ เพื่อความเจริญที่ยั่งยืนในชุมชน ท้องถิ่นของตนเอง

โดยนัยนี้งานวิจัยที่เข้าไปศึกษากระบวนการพัฒนาต่างๆ จึงมีแนวโน้มที่จะเป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มากขึ้น โดยเน้นการมีมาตรการแก้ปัญหาหรือพัฒนางานบางด้านของชุมชนที่เป็นรูปธรรม และมีกระบวนการวิจัยตามเข้าไปสังเกต บันทึกความสำเร็จหรือเงื่อนไข อุปสรรคต่างๆ เพื่อเป็นพื้นฐานในการขยายงานพัฒนาไปสู่ที่อื่น

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) เป็นงานวิจัยที่มีได้เน้นเพียงการวิจัยปฏิบัติการที่นักวิจัยจากนอกพื้นที่เข้าไปคิด และริเริ่มงานพัฒนาให้กับชุมชนเท่านั้น แต่เป็นการดำเนินงานวิจัยและพัฒนาาร่วมกันระหว่างนักวิจัย ชุมชน และชาวบ้าน

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมถือกำเนิดจากแนวคิดในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ที่มีการปรับยุทธศาสตร์ การพัฒนา หรือการดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ จากเดิมที่มีลักษณะบัญชาการจากเบื้องบน (Top-down Approach) โดยหน่วยงานของรัฐต่างๆ มาเป็นแบบที่ชุมชน ท้องถิ่น โดยชาวบ้านผู้รับผลจากการพัฒนานั้นเองเป็นศูนย์กลางของการดำเนินงาน หรือในลักษณะการเริ่มงานจากล่างขึ้นบน (Bottom-up Approach) ซึ่งชุมชนเหล่านั้นกลายมาเป็นผู้มีบทบาทหลักในการทำความเข้าใจกับปัญหาของตนเอง และมีส่วนร่วมกับการแก้ปัญหานั้นอย่างจริงจัง โดยคนในท้องถิ่นจะตั้งความหวังว่า ถ้ากระทำเช่นนั้นจะทำให้ปัญหาและทางแก้ที่เกิดขึ้น เป็นปัญหาและทางแก้ที่ตรงต่อความเป็นจริงของชุมชนและประชาชน มิใช่แก้ปัญหาและทางแก้ “ปลอมๆ” (อลิศรา ชูชาติ, 2541) ที่อาจเกิดขึ้นได้จากในหน่วยงานพัฒนาภายนอกที่หยิบบัญชีงานพัฒนาเข้าไปในท้องถิ่นโดยขาดความเข้าใจที่ถ่องแท้เกี่ยวกับท้องถิ่น

งานวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมอันเป็นการหลอมรวมแนวการวิจัยอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Research) และการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) เข้าด้วยกัน เป็นงานวิจัยที่หน่วยงานพัฒนา และบุคลากรด้านการพัฒนาของประเทศต่างๆ เริ่มนำเข้ามาประยุกต์ใช้มากขึ้นในระยะหลัง เนื่องจากสอดคล้องกับกระแสความเปลี่ยนแปลงในสังคมที่ให้ความสำคัญและอำนาจแก่คนและชุมชนในการกำหนดชะตาชีวิตตนเองมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวงการสาธารณสุขและสังคมสงเคราะห์ ดังคำพูดของดร.อลิศรา ชูชาติที่กล่าวไว้ในหนังสือ “การศึกษาในวิถีชุมชน” ความว่า “...เป็นวงการที่นำแนวการวิจัยแบบนี้มาใช้เป็นกลุ่มแรกๆ และยังใช้มากในปัจจุบัน เนื่องจากมีความเหมาะสมกับโจทย์การพัฒนาด้านสาธารณสุขและสวัสดิการสังคมที่ต้องการให้ชุมชนแก้ปัญหาของตนเองด้วยตนเองให้มาก..” (อมรวิชัย นาครทรรพ, 2551)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นการ “จุดพลัง” ให้ชุมชน “รับรู้-เรียนรู้-แก้ปัญหา” ต่างๆ ร่วมกัน ซึ่งในโครงการวิจัยพัฒนาที่ใช้แนวทาง PAR และประสบความสำเร็จนั้น นอกจากจะได้ผลลัพธ์เป็นงานการพัฒนาที่เป็นรูปธรรมให้ท้องถิ่นแล้ว ยังฝาก “เมล็ดพันธุ์แห่งความดี” ให้ชุมชนนั้นเกิดกระบวนการเรียนรู้และการทำงานร่วมกันในชุมชน อันจะเป็นเกราะรักษาท้องถิ่น ชุมชนนั้นให้มีโอกาสพัฒนาต่อไปได้อย่างยั่งยืน

ปัจจุบัน เทคนิคการวิจัยแบบ PAR ถูกนำไปประยุกต์ใช้หลายวงการ รวมทั้งวงการศึกษาวงการแพทย์และสาธารณสุข การสังคมสงเคราะห์ การปกครองท้องถิ่น วิสาหกิจชุมชน ฯลฯ โดยต่างมีจุดเน้นร่วมกันนั่นคือ “การสร้างงานพัฒนาชุมชน โดยชุมชน เพื่อความมั่นคงผาสุกอันยั่งยืนของชุมชน” (อมรวิรัช นาคทรพรพ, 2541)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม มีจุดเด่นคือการรวมการวิจัยอย่างมีส่วนร่วมและการวิจัยเชิงปฏิบัติการเข้าด้วยกัน จึงเป็นการวิจัยที่พยายามศึกษาชุมชน ท้องถิ่นโดยการเน้นการวิเคราะห์ปัญหา ศึกษาแนวทางในการแก้ปัญหา การวางแผนดำเนินงานเพื่อแก้ปัญหา ปฏิบัติการตามแผน และติดตามประเมินผล ทั้งนี้ การวิจัยในทุกขั้นตอน คนในชุมชน หรือชาวบ้านต้องเข้ามามีส่วนร่วมด้วย

การมีส่วนร่วมจึงหมายถึง การที่ประชาชนหรือสมาชิกของชุมชนกับผู้วิจัย ได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประเมินปัญหาความต้องการของชุมชน (Need Assessment) ร่วมกันตลอดจนวิเคราะห์และศึกษาแนวทางในการแก้ปัญหา การสำรวจทรัพยากรทั้งภายในและภายนอกชุมชน เพื่อวางแผนในการแก้ปัญหา ดำเนินการและประเมินผลในขั้นสุดท้าย โดยในกระบวนการนี้ คนในท้องถิ่นชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจโดยตลอด

โดยนัยนี้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมจึงมี “ฐานคิด” ที่สำคัญอยู่ที่การมุ่งเน้นทำงาน “พัฒนา” และ “วิจัย” ซึ่งจริงๆ แล้ว “...การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมไม่ได้จับแค่การศึกษาและวิเคราะห์ปัญหานั้นได้ผลหรือไม่อย่างไร มีดัชนีอะไรเป็นตัวชี้วัดผลสำเร็จ เป็นไปตามวัตถุประสงค์ หรือไม่ นับเป็นการวิจัยที่จะต้อง Implement หรือ invent นวัตกรรม (Innovation) การพัฒนาให้เกิดขึ้น...”

นอกจากนี้แล้ว “ฐานคิด” สำคัญของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมหรือ PAR ยังประกอบไปด้วยประเด็นสำคัญอื่นๆ อีกได้แก่

- นักวิจัยต้องคิดเสมอว่า งานพัฒนาที่ดีต้องอาศัยคนที่เป็นสมาชิกขององค์กรหรือชุมชนนั้นๆ เป็นผู้ศึกษา วิเคราะห์ปัญหา วางแผน ดำเนินการ และตรวจสอบงานพัฒนาด้วยตนเอง นักวิจัยเพียงแต่กระตุ้นให้คนในชุมชนมองเห็นปัญหา หาทางแก้ปัญหาเองโดยนัยแล้ว ผู้วิจัยเสมือนไม่ได้เป็นคนทำวิจัยหรือมิได้เป็นแม่แต่เจ้าของความคิดในพัฒนา หากงานนี้เป็นการ “ริเริ่มและเรียนรู้” โดยสมาชิกในชุมชนเอง
- นักวิจัยต้องคิดเสมอว่าที่สุดแล้ว PAR คือการพัฒนาคนในชุมชนเพื่อไปพัฒนาชุมชนของเขาเอง และต้องมีความเชื่อถืออีกว่าชุมชนอันมีหลากหลายอาจเป็นได้ตั้งแต่ชุมชนโรงงานอุตสาหกรรม ชุมชนแออัด ชุมชนโรงเรียน ไปจนถึงชุมชนหมู่บ้าน ต่างก็มีคนที่มีความสามารถอยู่ เพียงได้รับการกระตุ้นส่งเสริมให้ศักยภาพของเขาได้ทำงาน สามารถเป็นกำลังสำคัญให้แก่ชุมชนของเขาได้

- นักวิจัยต้องคิดเสมอว่าในการทำ PAR นี้จะ “เก็บ” งานทุกอย่างไว้กับตนเองไม่ได้ ต้องมีการให้คนในชุมชนร่วมศึกษา วิเคราะห์ เก็บข้อมูลด้วยตนเอง ซึ่งอาจเป็นเชิงคุณภาพหรือเชิงปริมาณก็ได้ มีโรงงานพัฒนาทั่วไปที่หน่วยงานหรือบุคคลภายนอกเข้าไปทำการศึกษาเอง นักวิจัยเหมางานทุกอย่างเอง อันกลายเป็นการปิดกั้นโอกาสที่ชุมชนจะ “รู้ซึ่ง” ถึงปัญหาของตนเอง
- การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม จะต้องเริ่มจากความรู้สึกของคนที่มีต่อปัญหา หรือความต้องการของชุมชน จากนั้นนำไปสู่การสร้างความเข้าใจ และการกระทำที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในตนเองและชุมชน ทั้งในด้านมิติแห่งปัญญา จิตใจและกายภาพ

เป้าหมายของ PAR คือพัฒนาคนเป็นสำคัญ เป็นกระบวนการที่สร้างคนเพื่อไปสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็ง ให้มีแรงปะทะกับกระแสความเปลี่ยนแปลงที่รุมเร้าจากภายนอกไม่ว่าเป็นกระแสเศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม หรือแม้แต่การศึกษาเพื่อให้ชุมชนนั้นๆ มี “หลักคิดหลักใจ” ของตนเอง และสามารถปรับตัวและเลือกเส้นทางการพัฒนาให้ตนได้อย่างชาญฉลาด

เอกลักษณ์เฉพาะของงานวิจัยแบบ PAR คือ การที่ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยทุกขั้นตอน เป็นสิ่งที่ชุมชนร่วมรับรู้และได้ประโยชน์ ชาวบ้านเป็นผู้กำหนดปัญหาของชุมชน หาแนวทางในการแก้ปัญหา กระบวนการวิจัยจะดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ความคิดเห็นระหว่างชาวบ้าน กับนักวิจัย ซึ่งการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นนี้เป็นกระบวนการสังเคราะห์ที่มีลักษณะ “เชิงวิภาษวิธี” โดยชาวบ้านจะค่อยๆ พัฒนาศักยภาพในการแก้ปัญหาของชุมชน เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งวิธีการวิจัยแบบนี้ข้อมูลที่ได้จะมีความชัดเจน สะท้อนความคิด ความต้องการ และแบบแผนการดำเนินชีวิตที่เป็นของชุมชนท้องถิ่นเอง

ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันระหว่างนักวิจัยกับชาวบ้านเช่นนี้ทำให้ “จุดเด่น” ของ PAR อยู่ที่กิจกรรมกระบวนการกลุ่มที่ดูจะเป็นหัวใจสำคัญแห่งความสำเร็จของ PAR โดย ดร.อลิศรา ได้ย้ำถึงจุดเด่นเรื่องนี้ว่า “PAR เป็นการร่วมงานร่วมกัน ในการแก้ปัญหาของชุมชน ไม่ใช่ครอบครัวยุติง คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือ กรรมการองค์กรใดองค์กรหนึ่งในชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นปัญหาของสังคมชุมชนนั้น และชุมชนนั้นมาร่วมแก้ปัญหา ต้องใช้กระบวนการกลุ่มให้ชาวบ้านตระหนักถึงปัญหา กระบวนการกลุ่มตรงนี้ต้องอาศัย **ทักษะมนุษย์** มาก ดังนั้น โลกทัศน์ก็มีส่วนสำคัญสำหรับนักวิจัย บางคนตั้งตัวเองไว้สูง รับรู้ตนเกินความเป็นจริง มองตนเองเก่งเกินจริง มองผู้อื่นด้อยเกินจริง เช่นนี้จะทำกระบวนการกลุ่มร่วมกับชาวบ้านบนฐานแห่งความเสมอภาคได้ยาก นักวิจัยเองต้องมีกระบวนการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และพฤติกรรมของตนเองด้วย..” (อมรวิชัย นาครทรรพ, 2541)

นอกจากนี้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมยังมีมิติของการเป็นการศึกษาผู้ใหญ่ และการสร้างกลุ่มในการทำงาน โดยการกระตุ้นให้ชาวบ้านกล้าคิด มีความเชื่อมั่น กล้าตัดสินใจ ซึ่ง

กระบวนการพัฒนาบุคคลลักษณะนี้ เป็นกระบวนการศึกษา แต่เนื่องจากไม่สามารถใช้กระบวนการเรียนการสอนเหมือนในห้องเรียน ดังนั้นจึงจำเป็นต้องใช้กระบวนการในการเข้าถึงประชาชนให้ประชาชนได้สะท้อนแนวคิด ความรู้สึกของเขาอย่างแท้จริง พร้อมทั้งพัฒนาทักษะความสามารถที่จำเป็นในการทำงานร่วมกัน และช่วยกันแก้ปัญหาดำเนินการ ดังนั้น กระบวนการกลุ่ม การสร้างกลุ่มจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นจะทำให้กระบวนการวิจัยอย่างมีส่วนร่วมประสบความสำเร็จตามจุดมุ่งหมาย

บทสรุป

ในปัจจุบันสังคมไทยได้มีการดำเนินยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่นในการจัดการศึกษาเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวอยู่บ้าง โดยหน่วยงานภาครัฐจะเป็นภาคีหลักของท้องถิ่นในการส่งเสริมและสนับสนุนงบประมาณ ทรัพยากร รวมทั้งการให้ความรู้ และการวางเป้าหมายสำหรับการพัฒนาท้องถิ่น แต่เนื่องด้วยมิติการพัฒนาด้านครอบครัว เป็นมิติด้านสังคม ซึ่งถือเป็นเป้าหมายรองเมื่อเทียบกับการพัฒนาในด้านเศรษฐกิจ และสาธารณสุขของท้องถิ่นนั้นๆ ดังนั้นเป้าหมายและแนวทางที่รัฐได้จัดให้ท้องถิ่นนั้นในบางครั้งยังไม่สอดคล้องกับความต้องการและสภาพปัญหาที่แท้จริงท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลงของท้องถิ่นที่นับวันยิ่งเต็มไปด้วยความหลากหลาย ซับซ้อนและทวีความรุนแรงมากขึ้น โดยเฉพาะปัญหาเรื่องครอบครัว

นอกจากนี้ แนวทางและยุทธศาสตร์การพัฒนาในปัจจุบันยังขาดการเชื่อมโยง บูรณาการอย่างเป็นองค์รวม เนื่องจากการมองภาพการพัฒนาส่วนใหญ่จะเป็นในแนวรัฐจัดให้ (แนวตั้ง) และสิ่งที่สำคัญคือ การที่บุคลากรในพื้นที่ขาดองค์ความรู้ในการแก้ปัญหาและการพัฒนาท้องถิ่นในมิติด้านต่างๆ โดยเฉพาะมิติด้านครอบครัวซึ่งถือเป็นสถาบันหลักในการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนกลับถูกกลืนและได้รับการเยียวยาจากภาครัฐในลักษณะการสั่งการ และการแก้ปัญหาโดยใช้ความรู้แบบสำเร็จรูป นอกจากนี้ ท้องถิ่นเองก็ไม่มีชุดความรู้ ไม่มีกลไก ไม่มีแนวทางที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพในการตอบสนองความต้องการของท้องถิ่นในเรื่องครอบครัวเช่นกัน ส่งผลให้เกิดความตั้งใจและความหวังว่า การศึกษาครั้งนี้จะมีความหมายต่อการศึกษา การพัฒนาและการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์การศึกษาให้เท่าทันกับการเรียนรู้ของครอบครัว เพื่อให้เป็นรากฐานของการพัฒนาเด็กและเยาวชน และสามารถสร้างกลไกการพัฒนาครอบครัวที่เป็นพลังสังคมที่มีคุณภาพต่อไปในอนาคตโดยผลที่ได้จากการศึกษาเพื่อพัฒนาแนวทางการเรียนรู้ครอบครัวจะเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนและจริงจัง แม้ว่าหลายหน่วยงานจะตระหนักถึงความสำคัญและปัญหาครอบครัวที่เกิดขึ้นอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มีแนวทาง วิธีการใดๆ ที่จะสอดคล้องกับปัญหาซึ่งในบางครั้งการพยายามสะท้อนการมองครอบครัวในหลายแง่มุมมากเกินไป และการเหมารวมแนวทางการดำเนินงานครอบครัวในหลายเรื่องทำให้วิธีการที่ผ่านมาไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรจะเป็น ดังนั้นการพัฒนายุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวไทย จะให้ความสำคัญในประเด็นดังต่อไปนี้

- การจัดการศึกษาเกี่ยวกับครอบครัวทุกรูปแบบทั้งในและนอกระบบโรงเรียนรวมทั้งการศึกษาตามอัธยาศัยที่เหมาะสมและอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิตให้เพื่อให้ประชาชนมีความรู้ ความเข้าใจ

สามารถถ่ายทอดค่านิยม จริยธรรมและคุณธรรม รวมทั้งมีเจตคติที่ดีในการดำเนินชีวิตครอบครัวที่มีความสุข และพึ่งพาตนเองได้ ตระหนักบทบาทหญิงชาย เคารพสิทธิกันและกัน มีค่านิยมความเป็นครอบครัวและจริยธรรมทางเพศ ตลอดจนการสร้างวิถีชีวิตประชาธิปไตยในครอบครัวรวมทั้งการผลักดันให้เกิดพัฒนาและขับเคลื่อนให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ด้วยตนเองภายในครอบครัว

- *การเตรียมความพร้อมก่อนสร้างครอบครัว* โดยเฉพาะก่อนแต่งงานและสำหรับคู่สมรสให้มีการวางแผนการดำเนินชีวิตครอบครัว รู้คุณค่าและรับผิดชอบปฏิบัติบทบาทหน้าที่ของตนตามสถานภาพของวงจรชีวิตในครอบครัวในฐานะสามี ภรรยา พ่อ แม่ ลูก ผู้ปกครองลุง ป้า น้า อาและปู่ ย่า ตา ยาย

- *การพัฒนาทักษะการสื่อสารเพื่อสร้างและรักษาสัมพันธภาพที่ดี* ดูแลเอาใจใส่ต่อกัน และมีเวลาให้กับครอบครัวรวมทั้งการนำเทคโนโลยี การจัดสภาพแวดล้อมที่เอื้อให้เกิดการจัดการในการเสริมสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ของครอบครัวที่ดีและเหมาะสมกับสังคมไทย

- *การส่งเสริมและสนับสนุนให้ครอบครัวมีความรู้ทักษะ และสามารถเอาใจใส่ดูแลสุขภาวะด้านต่างๆ ของสมาชิกในครอบครัว* โดยเฉพาะที่เป็นเด็ก ผู้สูงอายุผู้พิการและผู้ป่วยเรื้อรัง

ดังนั้นการค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับสภาพการเรียนรู้ของครอบครัวในปัจจุบัน ร่วมกับการวิเคราะห์ประสบการณ์การเรียนรู้ของครอบครัวจากงานวิจัยในต่างประเทศที่เกิดขึ้น เมื่อนำมาปรับประยุกต์ใช้ในบริบทของสังคมไทยจึงมีจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะช่วยให้เกิดกระแสการขับเคลื่อนการพัฒนา ยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่นที่จะนำไปสู่การส่งเสริมการเรียนรู้ของครอบครัวอย่างเหมาะสมโดยเฉพาะการอาศัยองค์ความรู้จากการงานวิจัยบทเรียนจากสังคมสมัยใหม่ซึ่งก่อให้เกิดกระแสของการเรียนรู้โดยครอบครัวเองและสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในครอบครัวไทยตามวิถีทางของสังคมในอนาคตรวมทั้งข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษานี้จะเป็นคลังข้อมูลที่สำคัญสำหรับการพัฒนาวิธีการต่างๆ ตลอดจนแนวทางที่มีความเหมาะสมสำหรับการสร้างและการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ครอบครัว และในอนาคตน่าจะพัฒนาไปสู่กระบวนการบูรณาการความรู้ในด้านต่างๆ ร่วมกันระหว่างครอบครัว ชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อม อันจะส่งผลให้ครอบครัวอันเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญมิให้ล่มสลายไป

สรุป : กรอบแนวคิดของการวิจัย

